

СЛОВО
ЗБІРНИК
УКРАЇНСЬКИХ
ПИСЬМЕННИКІВ

THE WORD

A L M A N A C

5

P O E T R Y
F I C T I O N
A R T
E S S A Y
D O C U M E N T S

Published by Ukrainian Canadian Writers' Association
„SLOVO”
12820 - 93 St., Edmonton, Alberta, Canada

С Л О В О

З В І Р Н И К

5

Л І Т Е Р А Т У Р А
М И С Т Е Ц Т В О
К Р И Т И К А
М Е М У А Р И
Д О К У М Е Н Т И

Накладом
Об'єднання Українських Письменників у Канаді
„СЛОВО”, 12820 - 93 Ст., Едмонтон, Алберта, Канада
1973

Редагували:

Святослав Гординський (головний редактор),
Олег Зуєвський і Юрій Клиновий

Обкладинка роботи Якова Гніздовського

Емма Андіївська

ІЗ ЦИКЛУ "ВІДОЗВИ"

ПОРОЖНИНАМ, ОБТЯГНЕНИМ ЛЮДСЬКОЮ ШКІРОЮ

Ось приятель готує зашморг мокрий
Для ближнього. Як зло підносить настрої,
Ріст видовжить і полоскоче ніздрі! —
Хоч личить і зідхнути для мімікрі.

Ось праведник, що тіпиться з нещастя
Наївних дурнів, їх бо чорт поглине.
Хоч співчуває, чом не йде на щось там
Доцільніше енергія щодення?

Добро не в моді. Поклонімось злу!
Ануж помилує і возведе на царство?
Лицарство? — Фарс! Плекаймо ницість, черствість!

Шляхетність у сміттярці відвезли.
Та диво: повз тварюк, із тьми кубла
Незримо пророста добра стебло.

ЗАМІСТЬ ДОВШОГО

Ти говориш: "Цяця", я кажу: "Підлота!"
Ти говориш: "Любчик!" — я кажу: "Багно!"
Якби ти міг хоч раз в житті збагнуть,
Що ницість це не зліт, а пострах лютий.

Невже і ти мерзенністю підлитий?
Невже й тобі — лакейство — тиміям?
За гріш ти кишки й душу проміняв,
Хоч для нащадків, начепивши лати

Лицарські, трудиш горло: "Люди, є
В мені така шляхетна течія,
Що я живцем годжуся на ікону!"

Вже не один з ікони в безвість канув.
Природа, й та не терпить порожнин.
Тож не прокинься в дідька на рожні!

РЕТЕЛЬНИКАМ ЗЛА

Хай убиральня — Божий перст і дух!
 Любов — лиш плоть! Людина — лиш тварина!
 Осанну м'ясу! З гнойової рани
 Новий над людством розіпнемо дах!

Був Бог? — є Гнида! Хай підпень іде
 Весь світ з його стовпами світла й ладу.
 Добропорядність? — спочива під льодом.
 Добро? — лахміттям плаває в воді.

Хто зважиться сказати: ранок, роси,
 Осяяність, схвильованість, душа?
 Хто зважиться від брів до підшоп

В цім царстві тьми, в содомській завір'юсі
 Гукнути: "Падло, в небуття — назад!
 Не Бога, тільки гниди труп везуть!

На струпах вашої мерзоти і хули
 Очищення черешня зацвіла!"

З ЦИКЛУ "НАУКА ПРО ЗЕМЛЮ"

Білять зір, будівлі, повітря.
 Вікна, що продукують
 Хмарини й жінок
 З гусячими стегнами.
 Сусідка на балконі тримає конячу голову
 Замість килима й питає Всевишнього:
 Я кожного вечора
 Майструю Тобі виступці
 З яблуневого цвіту.
 Чи Ти волів би,
 Щоб я не літала на яблуці?

Гарцює верхи на брові,
 Калатаючи карасем по зеленому панцирі.
 Кінь без тулуба, самі копита,
 Натомість змія, суцільні горлянки,
 Ходить на хвості, гукаючи:
 "Де ти, Юрію Переможцю?" —

А Юрій бавиться —
Сипле сіль, припадає на ліву ногу:
“Сідай на метелика,
Поїдемо до моєї баби в гості,
Скуштуєш вареників,
Що відкривають мову мерців і трави.

“Сини літатимуть” — погодилися онуки,
Відтявши дідам волосся.
Виріс хміль, виросла лобода,
Літає над світом серп, гукаючи:
“Хто наступний!”

Рідний із найрідніших,
Ім'ям помаранчевий і перетинчастий,
З душею, завиненою в каченя.
Кажуть “дорога”, думаючи про смерть.
Кажуть “випадковість”, думаючи про воскресіння.
А ти все ще в пелюстці.

Мачинами обвішали світ,
Засвітили кадильниці для перепілок,
Ховрахам дали зеленоногого поводиря.
Крізь болота й урвища
Понесла трава скриньку
З власною тінню.
Видзвонює глина: “Не вір місяцю,
Він і в помислах
Насаджує стокротки.

Олекса *ВЕРЕТЕНЧЕНКО*

В Т Е Ч А

Дружині

Всі святині —
В катині . . .
Скрізь кати й адвокати.
Тож не плакати, як плякати,
А втікати, втікати.

Бути нам, чи не бути?
Буреліттями нас жене —
Незбагненне збагнути,
Досягти недосяжне.

Полюси краси — найдалі.
Ти забудь про свої печалі:
Я тебе від злоби,
Від земного відчаю
За зорями заховаю.

ПОЕТА С Т Р О Ф И

Поета строфи похоронні
Знов пригадали давні дні.
Усім прощається на сконі,
А Веретенченкові — ні.

Уже не вернешся тепер ти
До найдорожчої мети,
Бо треба жити, треба вмерти
За землю, де родився ти.

Землі зелені оксамити,
Любив я небо голубе . . .
Та не судителям судити —
Я сам судитиму себе.

Сам визначу межу провині,
Що з виру вирватись не міг
У тій завійній хуртовині
І коні збилися з доріг.

Гей, мчіться, коні, від погоні,
 Хоч в пекло, коні вороні!
 Усім прощається на сконі,
 А Веретенченкові — ні.

СУДНІ НОЧІ

В тім краю, де скиталися скити —
 Ще малого мене, як могла,
 Мати вчила людей любити,
 Мати вчила не мати зла.

Тільки скоро пізнав я школи
 Чужини —
 І життя закон.
 Мук таких не приймав ніколи
 В судні ночі Овідій Назон.

Це вони навівали риму
 І світили над ним зорю...
 Чом не був я поетом Риму,
 Що із Цезарем став на прою!

Хоч закований, в мирі з собою,
 Наслухаючи реквієм нив,
 Десь на скелі
 Під шум прибою
 Біля Чорного моря я б снів.

ПОЕЗІЇ

* * *

Сократ, Платон і Гегель, Ніцше —
Одвічне коло і крутіж . . .
І мозком вимислене й віще
Лежить у тасмниці тиш.
І мудрих слів тріпочуть квіти,
Їх укрива імла сумна,
Бо з дійсного над нами світу
Це тільки відбиток, луна.

ВАСИЛЕВІ СТЕФАНИКОВІ

Епітафія

У добру чи лиху годину
В дорозі здибавш кого,
Скажи, що воля України
Була печаллю дум його.
Лилась вона з душі без стриму
Через степи, ліси, гаї.
Був нею наскрізь одержимий
Був плоттю й кровію її.
Благав її в життя і смерти
І у добра і навіть в зла.
В нелюдських муках міг умерти,
Аби лише вона жила.

* * *

Гнались в день козак вихористі,
Після них — колії-гайдамаки.
А тепер колісниця на місці,
Як у лебедя, щуки і рака.

В різні сторони смикають плелі.
Крики. Свисти. Підступства. Чвари.
Ходять з люттю і злом пігмеї.
Люди людям своїм татари.

Хай мордуються ці потвори, —
Що я маю до д'явольства цього?
Я карбую листки історії, —
Більш нічого.

* * *

Відлетіло літо у далекий вирій,
А за літом — друзі журавлі.
Хмари в голубині безнадію вирили, —
Сумно мені, сумно на оцій землі.
Людські істоти в суєті оглушли
І завмер поволі дзвін у їх душі.
Тому журавленьки думи мої слухали,
А із ними терену журнії кущі.
І тепер як вітру норовисті коні
Вдарили копитами під моїм вікном,
Тільки зорі кличуть білими долонями
Вийти і пройтися звихреним садком.
Що їм розказати в зоряному суді
Про людей цих божих і землі вінця, —
Як вони прекрасну землю запаскудили
І свої божественні душі і серця?

* * *

І знову сніг плете в'юнкі струмки
І квіти бризкають у день із ночі.
Тополі в ліс біжать — високі і стрункі
Послухати пісні дубові парубочі.

А з ними я іду без жодної мети, —
Лише б зайти в невидимії хащі,
Щоб від жорстокої юрби втекти,
Що носить крик і жадобу у пащі.

Яке майбутнє в згубленій сім'ї,
Який для неї буде порятунок,
Коли у голову спорожнену її
Із черева переселився шлунок?

Ніч в епілепсії конає оддалік.
День розширяє наркотичні очі.
Блідий, бездушний атомовий вік
Кривавим черепом у темряві регоче.

* * *

Квітка стукає в моє вікно,
В яблуні в благанні гаснуть очі.
Голуб сів на листвяне рядно, —
В передсмерті крилами тріпоче.
Умирають на землі вогні,
Задихаються в розпуці діти.
На планеті нашої мертві дні
Одягаються у порох і граніти.
Очі в крові, корчаться роти, —
Все живе несе життя в заплату.
Чим я можу їм допомогти,
Чим я можу їх урятувати?
В мене очі також ув імлі,
Умирають груди без повітря.
Д'явол оселився на Землі, —
Ходить у пустелі в божій митрі.
Що це? Що це діється й чому
Падає усе живе і гине?
Хто зробив пустку і пільму? —
Озвіріла, до кінця людина.

* * *

Ці дощі, ці дощі сумні
Залили всі веселощі,
І не вийти із себе мені,
Бо в душі моїй ллють дощі.

Що для мене яскравий світ,
Що мені голуба земля,
Як над людським проваллям стоїть
У лещетах душа моя?

І коли її вдушать чорти —
Порожнечі багатії,
Не забудьте до мене прийти
Хоч на похорони її.

* * *

Відлітають білі півонії,
Ніби лебеді з журного саду
Крізь фіялкові ночі безсонні,
Що повз мене проходять без ладу.

Відлітають півонії білі,
Як пісні мої — тихо, без суму,
Крізь розплетене кленове гілля
Від людей, від їх крику і шуму.

І в дорозі оцій невпинній
Одягаються в усмішки шати,
Бо далеко у безвісті синій
Будуть вічно рости й розцвітати.

Святослав Гординський

НАРОДЖЕННЯ ІДОЛА

Обличчя смаглозолотаве,
І арки брів, і крила вій,
Ти пристрасть творчої уяви
В душі розбуржуєш моїй.

Стоїш усміхнута, байдужа,
Мій погляд жадно зір твій п'є,
Ти хто — чортиця?, янгол?, муза?,
Що серце сковуєш моє,

Що кидаєш його в бездоння,
У прірву, в глиб бездонних вод,
А потім в янгольських долонях
Підносиш знову до висот?

Ні, не збагну ніяк; шалений
Тобою захват мій сліпий,
Це мій недобрий, чорний геній
Отрути вплив мені в напій.

Я снів про лет, тріумф героя,
Про все, що мрія досягла б,
Тепер не знаю — хто я, що я —
Цар світу чи омані раб?

Я за тобою рину слідом
І бачу в мерехтінні зір,
Як ти народжуєшся — ідол,
Мого існування кров і твір.

1958

М Е Ж А

Як цю сліпу збагнути пристрасть,
Якої не перебороти,
Що вогняне втискає вістря
У тіло, мозок, дух істоти?

Над полум'ям огню святого,
Похмурими накрите крильми,
Встає справняти перемогу
Важке, дряпіжливе, всесильне.

Та стоплене в містичнім горні
Тим дивним полум'ям чудесним,
Воно, у тайні перетворень,
Стає, як янгол, безтілесне;

Злітає радісним Еротом
В невідомі ще безкраї,
А розум, пірваний тим льотом,
Даремно б'ється і шукає

На дні жаги, що запалила
Пожежу збуреної крові,
Межі, де чорний спалах тіла
Перетворюється в духове.

1959

23

востають у тіло,
Божевілля клітин
хмародерами дразнить небо,
На груди давлють бетоном дороги,
Пропасниця підземок стрясє утробу,
Сонце,

за мрякою диму,
шкварить байдуже гарячкою,
Гине, конас Земля,
Корчиться в муках Прамати,
Ой, та немає кому її порятувати,
Сини відцурались її,
Внуки знущуються,

сміються над Нею,
кости її ламають,
серце її розривають,
вогнем смертоносним
у простори стріляють,
заманулося їм,
на інші сузір'я летіти . . .

Зорі, далекі сестриці,
глузують із Неї:

„От, і наплодила байстрят!
Любоців їй захотілося з Сонцем!
Місяць з кохання до неї умер,
Жон лиш кісткя Його шквірять мертво,
Гени свої невірної чекаючи смерти.”

МОДЕРНІСТ

Він сидів на ослінчику
продавав своє божевілля
оправлене в дешеві рямці
розвішене на мурі
метушливої вулиці
Божевілля чорне
з червоною смужкою
божевілля червоне
з фіолетовим трикутником
божевілля фіолетове
з білою плямою
божевілля біле
покрайне червоно-чорними діагоналями
божевілля кольорове
що вибухало протуберанцями
сліпило очі
стрясало мозок
антидот божевільної сироватки
люди проходили мимо
дехто
впізнавши себе
поспішно відвертав голову
дехто з подивом
глядів на мистця
як дивляться на людину
що очайдушно вміє рискнути
показати світові
своє оголене „я”
Він сидів на ослінчику
зادивлений у прірву своєї душі
В його очах
вовтузилися форми
нового юродства
чекали моменту
чекали фарби
чекали пензля
щоб воплотитися
на пелені полотна
Мистець терпеливо ждав
він певен
що знайдеться хтось
хто заплатить дорого
за лікарство
на своє власне божевілля

6 червня 1972

ДУМА ПРО МОЛОДОГО ПОЕТА

А в неділеньку рано,
ще сонечко не вставало,
як молод поет,
товариш лейстровий,
досвіту вставав,
до стола сідав,
словами промовляв:

„Благослови, Музо,
Слово упіймати,
Слово загнuzдати,
Вірша написати
Тай виїхати на ньому,
З убогого двору,
Як лицар на білому коні
В дивне царство поезії.

Бо Слово мене оминає,
Бо Слово від мене втікає,
Конем білогривим
На волі гуляє.
І як мені його наздогнати,
І як мені д'ньому підкрастися,
І як мені його д' собі приласкати?
Ой, чи хитрощами,
Чи усмішкою,
А чи шовковою вуздечкою?

Ані хитрощами,
Ні усмішкою,
Ні шовковою вуздечкою,
А бистрим умом,
Та гарячим серцем,
Тай ще відвагою молодецькою.

Благослови, Музо,
Степом фантазії мандрувати,
Слова пошукати,
Слово упіймати,
Та до двору привести,
Буду його кормити,
Буду його напувати,
Буду його чесати,
Гриву буйну заплітати.

А коли вже приручу,
 А коли загнуздаю,
 коли його осідлаю,
 тоді вірша напишу
 тай поїду на ньому,
 як лицар на білому коні,
 В дивне царство поезії.

7 листопада

НА ПОЛЯХ КНИЖКИ

„Корпус дер Скульптурен дер Ромішен Вельт”

Ви, що різьблені в каменю
 пережили століття,
 стоїте, як живі,
 перед світу цілого очима,
 Хто більше реальний?
 Ми,
 що живемо тепер наче тіні,
 Чи минулих віків у мармур закуті статуї?
 Ви людей ідеали,
 що заставили жити й каміння,
 віскресили життя в мармуровій скалі,
 Ми,
 як промені сонця,
 лиш заблиснем на мить
 і згоряєм в часі,
 не лишивши по собі ні сліду.

Хто більше реальний,
 Ми, живі,
 Чи
 Ви, мертві,
 Воскреслі в мармурі?

11 листопада.

ARS POETICA

I

Коли минає погляд кожен світ,
Од нього мова багатіє в слові:
На щирі несподіванку — привіт,
На здогади і з'яви загадкові.

Тут і прибій дарований також
Хмільної ласки, зрослої зорею,
І пристрасні каріятиди рож,
Відвагою порівняні із нею.

Де мирні сутінки при олтарі
Чи там, де хвилі сиплються пісками,
Легенди переказано старі
І ті, що смерчем вирости над нами.

Немов у зборах на рясні вінки
Для слави храму в найлюдніше свято,
Усе, що ми вітали залюбки,
В обладу їй дбайливо буде взято.

1964

II

(Пам'яті Аполлінера)

Відкрите слово деревом росте
У всіх поновленнях зразків і руху,
Оскільки визнання у них просте,
І цвітом він здіймає завірюху.

А цвіт його лише краса зразків,
Що в „Бестірії” знайшла б одміну
Чи в Зодіак постала б ліком днів,
З'явивши риbam простір і дельфіну.

Та, доглядаючи старих плянет,
Яка з них виповнить життєве море,
Поет верблюда й голуба поет
Шукає значень з рубрики: „Суворе”.

1973

III

Завжди той самий бував кінець
Вихорам, славі, піснями Шопена.
Також як друзі ішли на герць,
Ждала їх стріча весни шалена:

Нібито вся вона їм нова
Через вітчизну твою відкрилась,
А ворожнечі грімкі слова
Між молитов полонили крилас.

Нині руками як біль платка
Зійде в журбі, що порве розмову,
Доля для неї, либонь, така
В погляді щирім скресає знову.

Тож і ловці коли вкрай малі
Голуба втратять без ліку згоди,
Світ за сльозами на всій землі
Втечищем стане його свободи.

1973

IV. ГРАНАТИ
(З Поля Валері)

Гранати, панцер вам зборола
Насіння сила навісна. —
Я бачу ніби аж до дна
Розбити суверенів чола.

Тож коли всі палкі сонця,
До вас ховаючись, гранати,
Зуміли стіни розірвати
(Бо їм нестям до лиця),

І золото в засохлім колі
Скорилося ясній сваволі,
Де соку дорогого змаг, —

Я, цю вітаючи обнову,
Звертаю в себе від розваг
Простежити душі будову.

1973

ІВ. КМЕТА-ІЧНЯНСЬКИЙ

З ЦИКЛУ „СЛІДАМИ ПІСЕНЬ”

„Ой не шуми, луже...”
Нар пісня

ПРОЙШЛА ЛУГОМ ОСІНЬ...

Ой не шуми, луже! А він журить дужче...
Наче кличе милий — соколик безкрилий:
„Любов повернулась, та ми розминулись”...
Пройшла лугом осінь. Зідхнув юнак босий...

ЗАЩО КАРАНИЙ Я?

Я про тебе пісні одспівав,
Золотив щонайкращі слова.
Юнаком був на клич твій побіг,
Уклонився я ніжно тобі.

В серці рани ховав твоїх мук,
Не бажав я прощання-розлук.
Ой любове — князівно моя,
Защо долею караний я?

ОСІННІ РЕФЛЕКСІЇ

Мов червінчики збираю,
Вітер лащить: „дай дай!”
Понесу їх в край-розмай”.
Та й пустує, та й плигає.

А я кленам: „Більше дайте...
Просьть золота вітри”.
Де шляхи зійшлися три, —
двір там будуть замітати...

Може — вернуться „три брати”,
Може — мовить в сльозах мати:
„Голубочки — ой синочки!
Чи ж вас бачать мої очі?”

1971-72

НЕСПОДІВАНА ЕЛЕГІЯ

Порторіканські вітри міцні, як ром. . .
Літак Сан Хуан — Нью-Йорк відлетить
О шостій тридцять, і ми вже
Снідаєм на вітрам подарованій терасі,
До якої зійшлися пальми.
Передсвітання злегка береться
Смарагдом і чомусь
Таке схвильоване,
Що можна подумати:
На нас ось зараз накинуться
Філібустьєри, і блиснуть
Піратські ножі. . .
Історія острова цього
Відразливо пахне кров'ю
Авантюристів.
Його штурмували
Морські розбійники,
Англіїці,
Французи,
Еспанці. . .
Вдивляюся жадібно в темряву,
Заснулого міста, і лиш бачу
Внизу ріку,
Що, збурена, шумить і колише зорі,
Великі й жовті, як стиглі оранжі.

Поет

. . . І, отже, суть
Людини — в неповторних варіаціях
Самої себе. Ви згодні?
Ми кожної миті по-новому
Себе відкриваєм, і кожна мить
Не схожа на минулу, як пливка вода
Свавільної ріки, хоч ріка
Липається рікою. . .
Ви вслухайтесь в неї:
Рвучка й тривожна,
Зухвалим запереченням
Спокою і зневіри,
І може, навіть смерті,
Жене вона без відгалу

Високу, горду хвилю,
Прорізує
Каміння, гори, простір,
Вагітний сонцем. . .

Репортер

Патетика! Що значить це, наприклад,
Для докера — друга
Мого? . . . Загинув учора.
Я написав про нього некролог.
Але . . . як неповторність,
Він зник, він щез назавжди,
Мов дим, що
Ніколи не повернеться в полум'я.

Поет

Закон звичайний нашого,
Колего, існування. . .
Однак, поправка: ніщо безслідно
Під сонцем не зникає.

Я

Аспект варіації. . .
Життя згора для іншого,
Для більшого життя,
І любих друзів ми
Втрачаєм для ще більшої
Любови.

Репортер

Усе на світі має свій початок
І свій кінець. Усе
Минає і проходить. . .
Безсмертя не існує!
Ми лиш видумуєм
Його.

ПАВЗА

Оподаль,
Рекляма неонова,
Спалахує й гасне, гасне й спалахує,
І хвили в ріці —
То чорні, то червоні, як людська кров.
І гнівна ріка, здалося,
Завмерла,
Спинилась.
Нараз поривисто вигримнула хвилию
Важкою
І, мов левиця за жертвою,
Нестямно й розлючено
Погналася
В сіріючу темінь.
Зашелестів по терасі вітер, місяцем
Поцербленим загойдався під стелею
Ліхтар, і світло його відбилось
У келехах, офарблених ромом.
“За подорож твою!” —
Зловивши погляд мій,
Лорета мовила.
“І цю ось неспокійну ріку!” —
Сказав поет.
“І тих, що зникли назавжди,
Мов дим, потрібного людям полум’я!” —
Докинув репортер.
“За вас, живих!” — озвався я.
Ми випили.

Лорета

Безсмертя . . . Ним хворів
Шалений Герострат,
Його століттями шукають
У небі релігійнім . . .
Дарма! Є час і простір,
Які людина змінює й долає
І, творячи свій світ,
Сама щеза у просторі і часі,
Як хвиля в затуманеній ріці.
Так що ж . . . Неварто й жити?
Ні, варто, друзі!
Ви знаєте це: варто і потрібно,
Щоб кожну мить свою,

Немов алмаз відточений,
 Жбурнуть на терези
 Людської місії. . .
 Знайти, розкрити й ствердити
 Себе. . . У хащах днів
 Коротких вічності
 Пройти крізь час і простір по-новому. . .
 Не так, як тут, уздовж
 Оцих ось берегів,
 Долин і гір
 Проходили колись аборигени,
 Завіяні літами. . .
 Безслідно завіяні. . . Аж страшно!

Поет

Безслідно? Ім'я людей тих
 Живе в прозорих водах,
 І змить його ніхто
 Не зможе. Зникли людські
 Сліди, пощезли житла, немов суше
 В осінній бурі листя,
 Але не вмерла пам'ять
 Про них —
 Вона живе, Лорето,
 В горбах довкільних острова цього.

Я

Поезія. . . Єдине
 Безсмертя джерело —
 Народ. І тільки він!

П А В З А

Репортер

І це поезія! . . .
 Мій друг не мав сім'ї.
 Він жив як анонім
 І як аскет, нікому невідомий,
 Хоч, правду кажучи,
 На всіх мередіянах і паралелях
 Плянети нашої

Його чекали
 Щоночі і щодня.
 Дивіться, он туди. . .
 Лиш вітер звідти дме!
 Лиш тугу вічну голосом чаїним
 Землі безмовній повіда,
 Приречений безцільно бунтуватись,
 Холодний океан. . .
 Усі, либонь, догадуєтесь ви,
 Що я тепер —
 Думками в санхуанському порту.
 Це там, на стику суші і води,
 Як двох світів окремих,
 Погас мій друг.
 Він все життя вантажив пароплави. . .
 Було їх сотні-тисяч:
 З'являлися й зникали . . .
 А він лишався. І мільйони
 Людей, розкиданих по світу,
 Раділи ананасам, смакували
 Заморські оранжі
 І іли риж,
 Пили
 Солодку каву й ром,
 І потім, закуривши,
 Казали: "Ці продукти — з Порто-Ріко!"
 І все! Ніхто, звичайно, не згадав
 Ім'я того, хто цукор і тютюн,
 Бавовну чи батати навантажував. . .
 Вантажив анонім!
 І ось він згинув. . .
 У повені часу бездонній
 Затоне й кілька друзів,
 Що знали цю людину —
 І хто згадає докера?
 Який народ?
 Яким безсмертям чесний трудівник цей
 Лишивсь — як неповторність! — на землі?

П А В З А

Нестримна ріка шуміла й пальми
 Хитались, і димок цигарковий
 Синів. . . Синів і щезав на вітрі.
 Переписати б наново — подумав я —
 Усі фоліянти світу, забруднені

Дантесами, Геростратами, фашизмом. . .
 І кожною літерою, словом кожним
 Довічний гімн проспівати
 Оцим безіменним Докерам,
 Що творять
 Народи,
 Історію,
 Життя! . . .

Лорета зосереджено курила.
 Поет нотував щось. Репортер дивився
 У далеч ясніючу, з якої
 Вітрами дихав на нас океан.
 Я вслухався в мелодію ріки.
 Напружено й довго. І, мені здалося,
 Тривогою хвиль, мов смерть, холодних
 Століття, відшумілі
 Колись, озиваються. . .
 Проходять галасливі племена. . .
 Мандрують раси. . . Вогонь бушує воєн,
 І кров пливе. . . І заридала
 Знайомим голосом древня мати
 Якогось народу, віку якогось
 Над помираючим воїном. . .
 Як звався на ім'я він? Хто він? . . .
 Так виразно чути серця його
 Останні удари:

Один. . . Чотири. . . П'ять. . .
 "Запізнився!" — Лорета окликнула.

І я лиш тепер збагнув:
 Старі куранти пробили п'яту.
 Ріка шуміла. . .
 Коли ми, врешті, зійшли на сонне
 Подвір'я, вже дніло.
 Снували автобуси.
 Прозяблий, мабуть, розбуджений
 Народженням дня, з-під мосту вийшов
 Якийсь безробітний.
 Він міцно уперся ногами в землю, руки
 В кишеню сховав. . . З грудей могутніх
 Його виривалася, котилась пісня.

Гора — і гине сніг на білому шпилі.
 Прудких струмків озвались виспиви дзвінкі.
 Струмки єднаються в співучім джерелі —
 І вниз вода збіла у гості до ріки.

Ріка несе її, коловорот цей хвиль,

В глибоку синь морську, жбурляючи навгад,
Але вода стає дощем і на той шпиль,
Де гине сніг, вертається назад.

Так ми в людським потоці прагнень і онов,
Добра і зла, до моря мертвого пливем,
І в світлі дні життя вертаємося знов,
Як білий сніг рясним вертається дощем.

Живи ж! Чому й куди мандруєш — не питай,
Хоч хижа смерть твій кожен крок підстеріга:
Ти — крапля вічності! Вечірній небокрай
І сонця схід — для тебе пісня і снага.

“Чудесно! Ви чули?” — викрикнув поет.
“Це пісня — Лорета засміялась —
Ріка не повертається назад” . . .
Ми сіли у авто. Репортер завів
Мотор. . . Старомодний “Крайслер” викотився
З подвір'я, побіг повз міст, ріку і пальми,
На місце мого прощання з друзями —
Аеропорт:
Літак Сан Хуан — Нью-Йорк відлетить
О шостій тридцять. . .
Я думав про докера.
А в вухах ріка шуміла, пісня й вітер,
І сонця очікував холодний простір.
Я знав. . . Усі ми знали, що сонце зійде
І зійде раз. . .
Один лиш раз. Двічі сонце
Не сходить!

1965.

Світлана Кузьменко

ВЕСНА

Коли світ одягає обнову;
Коли в дотику вітру вчувається
лагідь шовкова;
Коли ранки купаються в співу
пташиного повені;
Коли юних слова недовомлені
забирають у вись голуби.
Коли далі такі голубі . . .

— Це весна.

Коли сад осягається в квіти:
Коли, літні, у сонячній ласці —
як в матері діти;
Коли все на землі наливається
силою;
Коли яблуна гілкою білою
простягає назустріч надію.
Коли все на землі молодіє . . .

— Це весна.

Ходить щедра осінь за вінком,
Носить повний келих із вином.
Келих її древній, і п'янке вино.
Ходить щедра осінь за вікном.

Щиро обдаровує усіх —
Кожному каратів золотих.
Золоті карати сяють, наче сміх.
Осінь обдаровує усіх.

Тим, що не прогаяли весни —
Урожай готує восени.
Із зерна зерно зберуть вони —
Ті, що не прогаяли весни.

У ВІКНО...

У вікно легенько осінь
Стукає мені.
Вже її холодна просинь
В неба далині.

Літа усміхи прощальні
В сонці я ловлю.
Злотньо-сині літа тіні
Осени люблю.

Йди до мене, люба госте, —
Двері відчиню
У мою кімнату просту.
Ти, моєму дню,

Принеси свою погоду
Без вітрів, дощу...
Всю твою хорошу вроду
В хату я пущу.

* * *

Я вірю в день, що йде на зміну ночі;
У працю, що освячує людей.
Я вірю: правди всевидючі очі
Не обдурить нікому і ніде.

І як воно б в житті там не було.
Я берегтиму віру, мов перлину.
Я завжди хочу вірити в людину,
І що добро перемагає зло.

В. Софронів Левицький

І Р О Н І Я В Ч А С І І П Р О С Т О Р І
Д Р У Ж Н І Ш А Р Ж І
Л Ь В І В 1942

В. СОФРОНІВ ЛЕВИЦЬКИЙ

За півстоліття творчих пресій
Дві збірки тонкі як лист,
Три репортажі, п'ять імпресій,
При чім тут назва — новеліст?

Д-Р ГРИГОР ЛУЖНИЦЬКИЙ

Стоїть на нагнітків котурнах,
З театру взявши шмат пурпури,
Невибраний в ніяких урнах
Великий маг літератури.

ІНЖ. ВОЛОДИМИР МАРТИНЕЦЬ
директор Л. М. Клубу

Економіст і фінансист,
Оточений кельнерок ликом,
Він членам Клубу всім назлість
Пісні харчі примащує язиком.

РОСТИСЛАВ ЄНДИК

Відваги повна вщерть торністра,
Темперамент у нього кінський,
Ще таланту якби так іскра,
Ломброзо був би український.

О. ГАЙ - ГОЛОВКО
автор збірки "Сурмач"

Сурмиш, сурмиш в свою сурму,
Сурмиш, що аж прієш,
Стан високий, лист широкий,
Марне зеленієш.

БОГДАН НИЖАНКІВСЬКИЙ
автор збірки "Терпке вино"

У сутінках шинків і нор
Героїки шука нової,
Та над своє "Терпке вино"
Волисть сам — чарочку гіркої.

СЛАВА ЛАСОВСЬКА
письменниця і кельнерка в Л. М. Клюбі

Що одною та й рукою новелю писала,
А другою та й рукою дитя колисала,
А третьою та й рукою каву подавала,
Четвертою ж, гріх казати, хлопця обіймала.

ОСТАП ТАРНАВСЬКИЙ

Як віршопис він мало ще відомий,
Як журналіст — нема по нім знаку,
Зате у критиці обходь його на сто миль —
Там він лошак у Божім цвітнику!

РЕДАКТОР МАЙСТРЕНКО

Щодня службу він наймає, щодня Бога молить,
Щоб Сталіна не зустріла яка лиха доля,
Бо якби так нараз його не стало на світі,
Про що тоді він писав би статті бойові ті?

ПРОФ. Д-Р ІНЖ ВЕРТИПОРОХ

З порохом чи без пороху
Робить в Торонті багато шороху,
Дивишся, дивишся й не розбереш,
Де Вертипорох, а де НТШ.

Богдан *МАЗЕПА*

ЧИТАЧЕВІ

У час зоресайний, на тихім дозвіллі
Читатимеш, може, рядочки оці,
І запах відчуєш знайомого зілля,
І усміх заграє на журнім лиці.

Про що напишу я, мій любий читачу,
Для тебе в ці буйні, невщіймані дні?
Про зоряні ночі і вдачу гарячу?
Про світлі надії і далі сумні?

Про все розкажу я, як море вирує,
Як ми гартувались в житейськім бою...
Коханий читачу! Коли відійду я, —
Для тебе zostавлю я ліру свою.

ЖИТТЯ

Життя — це світлий метеор.
Життя — це блискавка вогниста,
Що спалахне. І знову тьма,
І знову спокій урочистий.

Життя дається тільки раз,
Дається тільки раз палати.
Людино, полюби свій змаг,
І полюби життя крилате!

1973.

* * *

Часто в ночі сумні
Чую дивні пісні,
І притишене вітром зідхання
Про загублені дні
І стежки весняні. —
Це відлунює перше кохання.

Д Р У Ж И Н І

(Пісня)

Дорога моя пташко,
Молода і палка!
Чи ти знаєш, як тяжко
Я без тебе блукав?

Ти прийшла, як Мадонна,
Щоби разом іти.
Народилася доня —
Синьоока, як ти.

І забулося горе
І безкрая печаль.
І всміхаються зорі,
І замріяна даль!

П Р О Щ А Л Ь Н Е

Коли очі примружу для вічного сну
Ви жалобних пісень не співайте,
Не ховайте мене у могилу сумну
І тужливих мелодій не грайте.

Ви мене спопелить серед буйних степів,
Де стрічаються ранки і ночі,
Хай я, космосу син, із піснями вітрів
Привітаю обійми Всетворчі.

1966.

Б. Олександрів

НЕМОЖЛИВІСТЬ

Ти постукала в темне вікно.
Хмурий вечір. І вітер. І злива.
Я тебе вже не бачив давно.
Ти постукала в мокре вікно.
Ти? Чи справді це ти? Неможливо.

Що ж, заходь. От година лиха,
Ця година, так довго жадана!
Що ж тепер? Не боїшся гріха?
То заходь. Ця хатина суха,
Королево моя довгожданна!

Мокрі вії. І коси. І плащ.
І в покорі похилені плечі.
А в очах — ніби сміх, ніби плач...
„Може я не до речі, пробач...
Ти до речі, до речі, до речі!

„Знаєш, сталося... Прогнав чоловік,
І тепер мимоволі я вільна...”
Дві сльозини з-під темних повік.
(Ну й нікчема він, твій чоловік!)
Але втіха згасала повільно...

Мов сновиддя на фоні вікна,
Де гойдалася смуга ліжтарна.
От і сталося... Невже це вона?
(Щось у серці спускалось до дна...)
Квола, мокра — і ніби й негарна...

На потемнені шиби дивлюсь
І малюються рами, мов грати.
Може, я від журби захлинувся,
Але як же сказати? — Боюсь —
Те, що треба, що треба сказати!

Ну і вечір! Осіння сльота,
Вітровії, і темінь, і злива.
Ти немов би і та, і не та...
(Як нещадно минають літа!)
А здається любив... Неможливо!

- . .

Той сонет, про який ти питаєш,
 давно потонув
 І розмоклий папір проковтнули вже
 риби зубасті.
 Наші зустрічі стали тепер і трудні,
 і нечасті.
 Той сонет, про який ти питаєш,
 давно потонув.

Грає сонячний промінь на тихій
 вечірній воді
 І стає глибочінь золотисто-рожева,
 не синя.
 Відміняється все — тільки ти неодмінна
 рабиня.
 Грає сонячний промінь на тихій вечірній
 воді.

Як минає життя в колокружнім твоїм
 вітряку!
 В божевільні отій, де ти шиєш, переш
 і прасуєш.
 Де ти ніби німа. Де ти ніби живеш
 і не чуєш,
 Як минає життя в колокружнім твоїм
 вітряку.

Ну, прасуй. Випікай свою долю повільним
 вогнем.
 Буду я німувати, я теж, як і ти,
 приречений.
 Б'ється крилами в шиби, мов кається,
 вітер шалений.
 Ну, прасуй. Випікай свою долю повільним
 вогнем.

Той сонет, про який ти питаєш,
 давно потонув
 І розмоклий папір проковтнули вже
 риби зубасті.
 Наші зустрічі стали тепер і трудні,
 і нечасті.
 Той сонет, про який ти питаєш,
 давно потонув.

З ШПИТАЛЬНИХ ВІРШІВ

*Світе єдиний!**Євг. Плужник*

Якщо одного дня ти не прийдеш
 До друга, матері, до дівчини чи жінки, —
 Якщо тяжких повік не розімкнеш
 На сонця блиск, на позелень барвінку, —
 Якщо в очах не гратиме ромен,
 Ні неба даль, ні нив широкі гони, —
 Ти відійшов. Якийсь страшний човен
 Тебе несе по хвилях Ахерону.

Ти відійшов. Але — лишився світ
 І в світі тім лишилися інші люди.
 Лишився гай, і сонце серед віт,
 І неба синь, і хмар широкі груди.
 Лишилось все, біль-менш як і було,
 Зі сміхом, горем, щастям і бідною.
 Добро і лихо. Лагідність і зло.
 І навіть, може, смуток за тобою...

14. X. 1971

Е М І Г Р А Н Т

*Я вернувся до тебе, вітчизно моя...**М. Орест.*

Вже зима, вже зима. Ні стеблини нема на лану.
 Тихо падає сніг, покриває мою сивину...

Як давно, як давно — босоногим хлоп'ям серед нив —
 Ось по цих доріжках, по зеленому лузі ходив!

А тепер — скільки літ! — із-за моря вернувся сюди,
 Молодих моїх днів пошукати зниклі сліди.

Все інакше тепер — стали іншими села й поля,
 Але обрії ті ж — віє тугою рідна земля.

І в притихлих полях — все ті самі сухі долині,
Гірко пахнуть здаля, мов нагадують юність мені.

І так само згори — на гренджолах-санках дівтора,
І бабусі в хустках, що з водою ідуть до двора.

Вже зима, вже зима... І ставок під снігами зачах.
Буду мовчки іти по срібlistих оцих килимах.

Буду сльози ронить, буде вітер сніжинки мести.
Молодих моїх днів не знайти, не знайти, не знайти...

29. XII. 1971.

С П О М И Н

Довгі вії. Ліхтар за плечима.
Рекляміві вогні голубі.
Ти мене просвердлила очима.
Посміхнулась — і зникла в юрбі.

Промайнула. І більше ніколи
Не зоріли ні очі, ні сміх.
Тільки спомини душу кололи,
Неспокійні і звабні, як гріх.

Тільки синю, зірчасту фіранку
Колихали вітрильники снів.
І не знати, навіщо до ранку
Проти неба ліхтар паленів.

І не знати, навіщо до стінки,
Ніби зляканий, тягся ліхтар.
А холодні, срібlistі сніжинки
Умирали, спадаючи з хмар.

24. X. 1971.

У Р И В О К
(З Ів. Буніна)

З вікна я бачу хмар важкі вали,
Холодні, білосніжні, як зимою,
І ясність неба, вогко-голубого.
Осінній південь світлий, і на північ
Відходять хмари. Клені золоті
І молоді берізки біля ганку
Цяткують небо листям негустим,
І кришталем на них блищать льодинки,
Що, танучи, спадають. А за домом
Бушує вітер... Двері на балкон
Уже давно заліплені на зиму,
Подвійні рами, знов нагріто печі —
Все вберігає ветхий дім від хуги,
А по саду скимлить-гуляє вітер
І, листя замітаючи в алеях,
Гуде в старих березах... Ясний день,
Не холодно — та сніг вже недалеко.

Я часто згадую південну нашу осінь...
Тепер на Чорнім морі невгамовно
Вирують бурі: тьманий блиск від сонця,
Скелястий берег, з'ярений прибій
І на хребтах валів сліпуча піна...

Ти пам'ятаєш, берег огорнувся
Її білястим поясом легким?
Бувало, ми мчимо до хвиль зі скелі,
Пожадно вітер ловимо. Він радо
Разить бадьорістю і вогкістю води;
Зриває бризки з шумного прибою,
Вологим пилом сіється в повітрі
І сніжних чайок носить в вишині.
Ми в шумі хвиль гукаємо йому,
Він валить з ніг і заглушає голос,
А нам і легко й весело, мов птахам...

Все це нам сном ввижається тепер.

Василь Онуфрієнко

В А В С Т Р А Л І І

Часами забудеш, що хмари існують у світі,
Немає ні згадки цілющого вітру й дощу.
Німують лани пожовтілі, мов печі, нагріті,
І я до мандрівця незнаного криком кричу:

Не йди у пустелю! Забудь про горби синюваті,
Забудь, що між пісками знайдеться затінь оаз!..
Хіба ти не чуєш, як спекою дихає в хаті,
І вітер, можливо, на тиждень, мов свічка, погас?..

Вночі прохолоди не знайдеш, мабуть, і в печері,
Краплина роси — найдорожче: як щастя, як рай.
І тиша пекуча — і в вікна, і в стелю, і в двері...
І хтось промовляє, всміхнувшись лукаво: „Звикай!”

Н Е В Б ' Ю Т Ь

Не вб'ють душі: у неї наплюють,
Вогнем її попалять, як палили,
Зженуть на ній свою жорстоку лють
І дикий тиск руїницької сили.

Та ми в житті із потайних криниць
Знаходили всеживотворчу воду,
І мили душі в блискоті зірниць
В перепочинках довгого походу.

Не вб'ють і тіла: воля степова
І дуб дали свої цілющі соки, —
Після пожеж росте нова трава
І виростає дерево високе.

Ні, не вб'єте! Нас печеніг не вбив,
Монголи й турки — вже за нас не дужчі!..
А ми живем! На гонах наших нив
Ще житимуть нащадки невмирущі!

* * *

Не страшно миль — п'ятнадцять тисяч миль
Ми пропливли б скоріше Магеллана.
Не страшно спеки, бурі, чорних хвиль —
Дорога нам сюди і звідси знана.

Страшне чекання в тиші цій німій,
Під тихим небом, спекою прибитим . . .
Все просиш: вітре, вітрику, повій,
Неси цей час над морем несповитим!

Неси цей час! . . А він і так летить,
А він летить таким шаленим гоном! . .
І дуб, недавно жолудь ще, — шумить
І щось шепоче з ввічливим поклоном.

* * *

Все спогади, і спогади, а далі —
Невже майбутнє замкнено замками?
Невже не ждуть мене сніги відталі,
Весняний вітер з теплими руками?

Невже в житті мостами крижаними
Я не пройду знайомих вод розливи?
Невже осінній вітер не густиме
Вночі мені свої сумні мотиви?

Я спогадами вимучив докраю
Свою всю душу, ніби чорний вишив. . .
Назад, назад, назад все поглядаю,
Неначе там всього себе залишив.

ПЕРУН

Тулуб тесаний із бруса,
Голова із срібла лита,
Та із злота куті вуса.
Тож дарма не дер ти мита
З душ хитких, що у спокусах
Бігають до ворожбита.
Та признайся, чом у воду
Тебе пкнуто, мов колоду?!

Світ карав же ти громами,
Небом гнавсь на колісниці
Із конем, що копитами
Бив об хмари блискавиці.
Взимку синь білив ти снами,
Не вагався крил збувати
Дощ і світло ланцюгами,
Пітьму дужчати за грати.

Лиш від першої зозулі
Прокидався ти і на волю
Випускав пісні знебулі,
Лив тепло лугам і полю.
Князь на тебе уповати
Кликав у війні і мирі,
Мавши договір складати,
У божбі тобою щирій
Зарікався його зривати.

О, Перуне, повен влади
І жорстокости, і гніву! —
Небо, визбите пощади,
Мрій не зваблює до співу.
Хай не слав ти ще померших
Ні у рай, ні поміж смоли! —
Серце прагне ввік полекші
Від обранців на престоли.
Ти із княжих рук загинув,
На Іллю іздавши громи,
Хоч твій слід проклав стежину
У повір'я і фантоми.
Київ досі кличе славу,
Що „Іду на ви” — волала,

А свободу і державу
Берегла, як іскру спалах.
І Дніпро гойдає хвилі,
Що вогні й вінки носили,
А танки й пісні стокрили
З вірувань черпали сили.

Хвилі дужі, та ніколи
Не зрівнялись їм з плачами,
Що туманом крили доли,
Як твій ідол сплив з льодами.
Страх від тебе б'є донині,
Що й Ілля не помагає,
Ще клянемо по провині:
„Хай Перун тебе скарає!”

Г О Л О Д

(тісня друга з поеми)

53

Ласкава музо! Вийми з цих тортур
Моє надхнення й поведи за гори,
За кригу рік, за гнівний океан —
До України всенародних ран.

54

Народні рани? Слів для цього мало!
Брела голодна, вихудла весна.*
Стигало смерти неблаганне рало
Безхлібний люд. Як буря навісна,
По всіх оселях пекло клекотало;
Споконвіків родюча далина
Лежала чорним і відкритим гробом —
Невірна доля вірним хліборобам.

55

Тоді Григорій повертався у край,
Де ріс, як явір над херсонським степом,
Де ріг достатку сипав урожай
На зельні гони під блакитним небом. . .
Гай-гай, читачу! Скільки не читай
І не роздумуй, — під роздум'я склепом
Чи ти відчуєш горя лемеші,
Що тнули хлопцеві цілинь душі?

56

Вони вгризалися, доглибні леза,
В його єство, підкріплючи біль.
Та бистра думка, визріло-твереза,
Його чуття приборкувала хміль.
І хоч по серцю рипала протеза, —
Ясним прибоєм била звідусіль,
Неначе золото, дзвенюча злива
Лункого жайвора, легка й щаслива.

* Весна 1933-го року.

57

Сірявий птах, на вид непоказний,
 Мов грудка з поля, тріпотів ірвисто;
 І гожий день на промені весни
 Низав незримне голубе намисто. . .
 Та знагла станув образ неясний
 Перед очима хлопцеві імристо:
 Уздовж дороги розпростертий труп
 Підняв обличчя — висогле, як струп.

58

І завагався в роздумі Григорій —
 Іти вперед чи кинутись назад.
 Чутки твердили, що голодні, в горі,
 Пекли дітей. . . Людського м'яса чад
 Смердів у хаті, в стайні і в коморі. . .
 Раптово труп, уставши навпопад,
 На юнака, хитаючись, подався
 І, наче нелюд, хижо засміявся.

59

О як Григорій блискавично біг!
 До серця тиснучи малу хлібину,
 Не чув погоні гупаючих ніг,
 Ані стогнань, що падали на спину.
 От-от, здавалося, правиці ріг
 Назад потягне зопалу хлопчину,
 Йому з плечей сорочку обдере
 І з торби хліб — і душу забере!

60

Неначе гнаний, вітроногий олень,
 Униз Григорій по дорозі біг.
 Так повна кліть із прямовисних штолень
 Нагору мчить на рейковий поріг.
 Юнак, як вихор, спрагнений невтолень,
 Перелітав притоптаний моріг,
 Аж поки вчув — ударивсь довгоногий
 Лицем об твердість битої дороги.

61

Передихнувши, зупинивсь юнак.
Немов на сполох, серце калатало.
Навкруг оглянувся. Бовванів вітряк
Далеко спереду: немов кресало,
Двоївся верх у мариві — навзнак.
А десь позаду глибоко стогнало:
Довготелесий мирно помирав
У сяйві сонця, в панахиді трав.

62

Переборюючи невимовні страхи,
Юнак наблизився. І гострий жаль
Його пройняв, мов гостротою бляхи.
Це був сусід із хутора, Довгаль,
Мастак на мудрощі, отець Доміхи,
З якою Гриць не раз ходив "на баль".
Тепер, причинний, хлопця не впізнавши,
Довгаль помер, їства не скуштувавши.

63

Глибокий роздум і палючий гнів
Вергнули хлопця в навісну обладу.
Розгін блакиті раптом потемнів
І, повні туги, розпачу й неладу,
Текли думки, немов у пекла зів. . .
О, зглянься, Боже! Мудру дай пораду!
Дідизна гине, вимирає люд. . .
Невже був прадідів даремний труд?

64

Невже сплюндрує до ноги, до краю,
Розтопче нас розгнузданий москаль?
Допоки буде хмарами відчаю
Скверниво тьмити українську даль?
І доки ти, розчавлений ратаю,
Здихати будеш на краю проваль?
Спини свій похід, фатуму ганебо!
Невже осліпло ти, жорстоке небо?!

65

Невже ж і ти з-над райдужних воріт,
 Могутній Творче пралюдини й тварі,
 Зориш байдуже на приземний світ,
 Осівши владно на найвищій хмарі,
 Щоб слати пагубу, зневіру, гніт,
 І зло, й загладу, неподатну карі,
 Страждання й муки, й розпачі без меж
 На безконечність людських безбереж?

66

Невже оглух ти й не вчуваєш крику —
 Вулканних скарг мільйонів голосів?
 Яви надію, чисту і велику,
 Достойну трону, на якому сів,
 Благословивши землю яснолику.
 Допоки ж буде пекла чорний зів
 Ковтати радощі земного раю
 І розвогнати вигубу безкраю? —

67

Картав Григорій, бризкаючи гнів;
 Юнак волав би до свого сконання,
 До тих провісних, неминучих днів,
 Коли життя ввірветься нить остання,
 Якби з торішніх, сохлих бур'янів,
 Немов на зла диявольське змагання,
 Пругким півколом не плигнув до нір,
 Очима блимнувши, довгастий тхір.

68

Та ось і хутір. О гніздо прадавнє!
 Це з нього вилетів у світ юнак.
 Тепер до хати, мов колись до плавні,
 Спішить Григорій і вітання мак
 Цвіте, як форте у дзвінкому славні,
 Коли той славень, перемоги знак,
 Гримить над масами, гуде луною
 І потрясає звагло далиною.

Через город і бугилу, і двір
 Біжить нестримний навмання Григорій,
 Долає тин, неначе в гоні звір. . .
 Безверхий дім, а стежка до коморі
 Взялась зелом. . . Кущам наперекір
 Влітає в хату, де в якімсь притворі
 Хтось на полу дрімаючи лежить.
 Дзвінке вітання — й дід уже не спить!

О ждана стрічо дорогого внука!
 Дерев коріння й плетиво гілок
 Тим самим соком живляться. Розлука
 Для них смертельна. Радости ковток
 В охляле серце вливсь, як запорука
 Нової сили. І життя клубок
 Почав мотатися — в жару окличчя
 Онук цілує дідове обличчя.

Підвівся дід і ноги опустил.
 Жажнувся юнак — товстими бутілями
 Вони звисали. О, не диво з див,
 Що не знаходилося в онука тами,
 І на мінорний він зійшов мотив.
 Над дорогими — пухлими — ногами
 Всіма грудьми Григорій заривав,
 Мов грім із хмари, що котивсь на став.

Раптовий грім. . . Шалена громовиця
 Колола небо на тонкі шматки.
 Немов померлих восковиці лиця,
 Світили болем вікняні шибки.
 А грім гримів, як та козацька криця,
 Що від шабель вергала гнів шарпкий
 Понад колись привільними степами,
 Що так хвалились воями-дубами.

73

“Господніх кар палаючі мечі
 На землю ринуть, — сумно дід промовив,
 Окресць хліба звільна жуючи. —
 Спасибі, внуку. . . Хоч і смерти повів
 Мені сичі приносять уночі,
 Я ще живу . . . Спасибі, що зготовив
 Таку вечерю . . . Світ мій ще не згас
 У цей пекельний, кінецьсвітній час.

74

Хоч перед смертю посмакую хліба,
 Який старанно я ввесь вік робив,
 Успадкувавши звичаї дуліба
 Чи від володарів трипільських нив
 Любов до поля, що п'янить, як липа.
 Свій вік я різно у житті прожив,
 Та не бував без жита чи пшениці,
 Чи без коржа, вертути й паляниці.

75

Що ж, я помру — однаково, коли —
 За день, за місяць, може, після Спаса,
 Та не однаково, як від хули,
 Від кулі вигине Жученків раса.
 Невже ж наш рід, спускаючись до мли,
 Переведеться з воя в свинопаса?
 Клянись мені, що виживеш! Клянись
 І в судний день за смерть мою помстись!

76

Рости, онуку, родові на славу;
 Як дуб — міцний; як явір — виростай!
 Про цю московську, нелюдську облаву,
 Що навістила запорозький край,
 Усьому світові скажи по праву,
 Як вірний свідок, — завжди повідай. . .
 Помстись, онуку!" — Дід, зігнувши спину,
 Перехрестив і повернув хлібину.

77

Надвечір дід помер. . . Палкі слова,
 Онука присяги кличі врочисті
 Дослухавши, заснув. . . Як булава,
 Що розливає струми променисті,
 Його легка, воскова голова
 Світила з подушки. . . Стояла в мисці
 Питна вода з ясного джерела,
 Що з Обитоків тітка принесла.

78

О ні, не плакав, не ридав Григорій —
 Вогонь сушив рясні потоки сліз,
 Які лилися рвійно, в непокорі.
 Сідало сонце ген за верболіз,
 Востаннє блискаючи з-за коморі,
 Перед якою безколісний віз
 Лежав, зарослий щедро бур'янами,
 Що хату й клуню облягли валами.

79

По громовиці, що притьмом пройшла,
 Краплини сяяли по всіх усядах.
 Поки не впала повечірня мла,
 Водив свій зір по хуторних спорудах
 Суворий хлопець. Впевненість була
 В ріпучих рухах, що не завжди в людях
 Присутня в мить, яка міняє вік,
 Якщо трагедіям урветься лік.

80

Та ось і він, такий знайомий заступ,
 Що стільки ям під яблуні копав.
 Тепер Григорій з ним рушає в наступ
 На край узлісся, де в облозі трав
 Могутній дерен захопив у застіб
 Родючий ґрунт. . . Ще й вечір не опав,
 Як під густими, в кронах, дубняками
 З'явився обрис дорогої ями.

81

А де ж дощок дістати на труну?
 Хіба в сільраду? Ні. Сердюк пихатий,
 Московський ставленик, що всю весну
 Велів померлих купами ховати
 У спільну яму, вбогу і тісну,
 Не дасть нічого. Боже пребагатий,
 Ну, як пізнати на отих гробках,
 Де спочиває найдорожчий прах?

82

Ага, санки в похилобокій стайні,
 Що ними дід онука по снігу
 Возив у свята й будні незвичайні,
 Коли ліпили з хворостом Ягу,
 Коли бували хлопці одностайні.
 Тепер, долаючи журбу тугу,
 Бере санчата, блискавично-скорі,
 З кутка пустого похмурний Григорій.

83

Та що з них зробиш? Мідне окуття
 Міцними шворнями боки скріпило,
 Дошкам додавши довшого буття.
 О як шкварчали полозочки мило!
 Переборовши нагле сум'яття,
 Онук вагається. . . Господня сило! . . .
 І, загорнувши діда у рядно,
 Спустив поволі — на санках — на дно.

84

Коли упав на діда перший дерен,
 Немов китайка на козацький прах, —
 Засяли зорі на розлогий терен,
 Що був вінком Христові попервах,
 Тепер до всіх він прилягав, простерен.
 Як по старих, гетьманських прапорах,
 Проходив місяць по багряних хмарах
 І панахиду правив у пожарах.

Шумів тривожно похоронний марш
 Нових посадок Гурівського лісу,
 Що Криворіжжя прикривав, найстарш,
 Для нив од вітру даючи завісу.
 Здавалась валкою чайок і барж
 Та смуга зелені, знайома й бісу,
 Коли за Низ — не жаль і голови! —
 Стинала Січ навалу татарви.

З землі прийшов — повернешся у землю,
 Яку твій предок мужньо боронив
 На Жовтих Водах, мовивши: "Приємлю
 І глад, і смерть за вольности мотив,
 Але чванькому ляхові не внемлю!"
 Отак і ти серед хвилястих нив
 Казав Москві, нащадок ветхий роду,
 Кому, ти знав, не буде переводу.

І засипає грудями онук
 Найближчу серцю, дідову могилу;
 Вкривають рівно із юнацьких рук
 Дернисті плити домовину милу:
 Коли мандрівник, спрагнений розлук,
 Сюди загляне з некрутого схилу, —
 Не визнає, хто тут. Місяць та зірки
 Про поховання знатимуть віки.

А може хрест поставити? Дубовий?
 Ні, ні, ніякого! Щоб злий Сердюк,
 Віддавна майстер підступів, обмови,
 Халун майна, падлюка із падлюк,
 Що пошукати золота готовий,
 Не зрушив тіла. Той низький байстрюк
 Нехай не знатиме, де спочиває
 Козацький прах, кому й ромен співає.

89

Важкий, натомлений, Григорій сів,
Скінчивши довгу і сумну роботу.
Лише тепер почув пташиний спів,
Що передранішню вістив турботу.
До неба очі він вогнисті звів,
Свою велику зносячи скорботу.
І, вмить схилившись, тяжко зарідав,
Як грім недавній, що котивсь на став.

90

До ранку плакав хлопець на узліссі,
Не раз лице вмиваючи в ставу.
Сичі кувавкали в коморній стрісі,
І все примарне йшло, як наяву,
Немов чийсь дух у дійсність перенісся,
Свою ману згубивши вікову.
Коли ж на сході почало світати,
Замівши слід, юнак пішов до хати.

91

Із сіллю хліба смаковито з'їв
І випив дідову джерельну воду.
О як він слухав соловейка спів,
Що, мов не знаючи біди народу,
Аж заливавсь — наснагою дзвенів. . .
На повні груди ранню прохолоду
Вдихнув юнак, поглянувши на став,
І знов до міста мужньо почвалав.

92

— Не оглядатись! — козаки веліли,
Коли рушали в похід на війну.
Отак Григорій, з горя побліднілий,
Ступав на степ, на буйну цілину,
Аж поки вийшов на узмежок білий,
Де цвіт шавлії напускав ману.
Юнак ховав на грудях півхлібини,
Готов за неї битись щохвилини.

Це він в радгоспі драному “Скотар”,
Щоб тілом вижити, за чередою
Носив у серці поетичний дар:
Корів провадив даллю степовою
І славив простори й химери жмар,
Козацьку звагу в битвах із ордою. . .
Поетом будши, кріпнув чередник,
Щоб давній рід, як мовив дід, не зник.

Доярки потай хлопця напували
З дійниць пахучим, теплим молоком,
Коли ще й сонце, строївши цимбали,
Не виринали. Скріпнувши цілком,
Він чув — за плічми крила вирости:
Ставав міцним, як дуб, січовиком.
О красні мрії, марива приваблі,
Лише б допасти гриваня і шаблі!

Та лютий голод, що рубав упень,
Підкрався хутко й став на підвіконні:
Сестричку Галю пантрував щодень,
Заклавши глухо ніздрики червоні.
Зійшла душа із тіла, як черлень,
Бо не ставало в хаті й краплі “моні”,
Коли, далеко будши, братик Гриць
Не міг дістатись до своїх сестриць.

О неповинні, українські діти!
О янголи, вас мерло тисячі!
Це вам сьогодні б жити й молодіти,
Дзвеніти вдень і мріяти вночі,
В садках плекати повновиді квіти,
В майбутнє гордо, впевнено йдучи. . .
Сестричко Галю! Зрізано, як гілку,
Твою в Мусіївці малу могилку.

97

Та всі не зникли в повені заглад.
 Тверда Жученків королівська раса!
 Дід вірив, що в блакитний крови лад
 З герба коронна пролилась окраса.
 О давні будні, сповнені принад,
 Хоробра зваго, на безсмертя ласа,
 Хай снять легенди вицвітом старим —
 Недарма й гуси врятували Рим!

98

Лишень подумай, дорогий читачу
 (Що млою плебсу кровно перегнив),
 Демократичну буйноту гарячу
 Вгамуй поставою клейнодних див, —
 Без них відчуєш гордості нестачу,
 Немов ратай, що поле борознив
 Усе життя і раптом став без плуга:
 На нього спала воля недолуга!

99

Тож я до вас у подумах речу,
 Невіри, схожі на бурхливу Етну,
 Щоб нам задня не меркнуло ввічу,
 Плекаймо спадщину свою шляхетну.
 Вона сталилась карою плачу,
 Рубала світлом темряву причетну.
 Герби й корони, як жарини слів,
 Живлять ясу, щоб дух наш не малів!

100

Отак дійшла до сотої октави,
 Ледь-ледь почавшись, епопея ця.
 Не приставав я до чужої слави,
 Але й не мав трагічного кінця.
 Було три смерті, щодо суті справи.
 Які ж думки у книги покущя?
 Невдача? Успіх? У годину пізню
 Кінчаю скромно цю про голод пісню.

1962—1968 (із перервами).

Наталя Лівчицька - Холодна

П О Е З І Ї

КАЛИНОВА СОПІЛКА

Так далеко юність, далеко,
і уста замкнулись, мертві.
Але сниться гніздо лелеки
і на греблі кущ, і бузок, і верби. . .
А це все та калинова гілка,
із чужого куща зрізана!
Але з неї моя сопілка,
а з сопілки ця пісня спізнена.
Вже на гілці ягоди всохли,
але саме такі — (чи це теж сниться?) —
клала в тісто стара Явдоха,
як пекла паляниці.
Кухня в сутінках, плахта на жердці. . .
А за вікнами захід жовтий.
Під ослоном пес, що Гаршнепом зветься,
на ослоні я — ногами бовтаю. . .

Ой, зав'яла у глечику гілка,
надаремно для мене зрізана . . .
проказала правду сопілка
і по мертвому справила тризну.
А уста, пориті журбою,
ступились у зайвій молитві . . .

І душа — як той воїн,
що впав у програній битві.

1969.

П І В О Н І Ї

Розцвіли в саду півонії,
білі і рожеві.
В жовтих хмарах скачуть коні
й красень-лицар на коневі.
Задзвеніли золоті стремена
понад берегами.
Ой, пожди, пожди на мене,

не ховайся за морями!
 Та нікуди поспішати —
 лицар зник у хмарі, гнівний,
 Не добитися до хати,
 що знялась червоним півнем...
 Помолюся ж до віконця
 і до росяного ранку
 і на тій,
 що вже нема, іконці
 покладу рум'янку.

1972

НІЧ ПІД ІВАНА КУПАЛА

Запряжу коня норовистого
 У Великий Віз
 і на сукню кину намисто
 із росяних сліз.
 Пожену Чумацьким Шляхом
 і блукатиму цілу ніч.
 Місяць буде червоною бляхою,
 а не місцем причалів і стріч.
 Почеплю його на шию
 до намиста дукачем
 і волосся развіяне
 розмахну за плече.
 Я на Лису Гору —
 не на місяць —
 молодую відьмою помчу,
 по дорозі папороть в лісі
 засвічу...
 А коли розбудить ранок
 променем на руці,
 дві сльози беззгучно кануть
 в рівчаки на старому лиці.

Липень 1970

П Е Р Е З В А

Слова не йдуть, коли їх кличеш,
коли шукаєш рим, а не гориш.
Вони спалахують, як свічі,
коли Господь стрясає поли риз.
Вони — що на вогонь метелики,
коли душа мов смолоскип горить,
коли нежданний гість прийде на мить.
І дім тоді — бенкет весільний,
вино рікою, й як вино — слова,
і рими-птиці грають крильми
й жене у безвість буйна перезва.

1969

В Е Ч І Р

Хмари на заході червоні,
як ненависть, як гнів.
Вітер сідлає темногриві коні,
вітер ремигає погрози злив.
Душа поміж заграви,
поміж леза блискавиць пішла,
і біжить за нею кульгаво
бурями заскороджений шлях.
Вечір напинає вітрила гнівно
на човнах моїх предків-козарлюг.
Кличуть, кличуть сотниківну
Січ-Мати і Великий Луг.

1967

1968

ЖОРЖИНИ

1968

В ПАРКУ

Останнім усміхом прошелестіли
 рожеві й жовті дерева.
 Укрилась листям напівзгнилим
 зелена ще трава.
 Багряний захід прозирнув крізь віти
 й зловісно потемнів.
 І стало раптом холодніти
 надворі
 і в мені.

1969

ВЕСНА

Дощ залізним гребенем дряпає
 за вікном сосну.
 Заслонили хмар кошлаті лапи
 весну.
 Заливає душу повінь
 неказаних
 і
 неказаних слів,
 і гойдається серце, як човен,
 на верхах лихих бурунів.
 А сонця недожитих днів
 чорта роги
 закривають з чорного літака,
 і сплелись життя дороги
 синіми взорами
 на руках.

1969

ЯНГОЛ СМЕРТИ

В серце острогами вдарив червоний півень,
очі гостро в морок вп'ялись:
Може, Ти йдеш це з громами й зливами
й спалахом блискавиць.
Може, Ти йдеш, чорний лицарю,
може, Ти на порозі вже,
а ніч

янголів з візантійськими лицями
стерезе . . .

Але я

що не готова.

Чорний Привиде, уступись!

Ще не проказано слова,

що буде останнім колись.

Не стискай хижацькими кігтями,

Діво залізна, грудей.

Вечір роздмухав полум'я віхті,

вечір з бурями йде.

Розметали огирі руді гриви

на вечірнім небі життя,

з вигаслих огнів попіл сивий

загріває до нових звияг.

О якби слова були ковані

й різали, як шаблі!

Бо шумлять твої повені,

Дніпре,

і досі в чужій землі.

О якби замкнути тугу

в серці на дні

й усю напругу

зібрати в гнів!

Янголе, чорний воїне!

Я не хочу з Тобою йти:

серце вперть напоєне

прагненням бачити, чути, рости!

Олександра Черненко

В Е Ч Е Р Я

Біла скатерть, як біла дорога,
Недалеко відкриті світи.
Вже вечеря холола, та змоги
Не було відмовляти*сь* іти.

Всі обличчя та гамору звуки,
Світлий вітер розвіяв пісок.
Ніжність тепло взяла в свої руки
Однозвучно народжений крок.

Сонця хвилями тиша рясніла,
Небо тепле від синіх пташок.
Жартом вкрилося слово всеціло,
Не сплітає ілюзій вінок.

Станув час і розплився у світлі,
Височінь прилягла до землі.
І в очах, що простором розквітли,
Зір ласкавих затримався зліт.

Розспівались їх ніжні заграви,
Хоч німіли доспілі слова.
Пахли тугою присмерку трави,
Де несміло так міт оживав.

1967

ПА Д І Н Н Я Ц В І Т У

Вони ніколи не пішли від сонця,
І не прикрили білістю листків
Свої налиті золотом віконця,
Чужий їм галасу порожній гнів.

А хмарами вкривати їх прозорість,
Та холодом спиняти саява лет:
Зірветься згоди знак і тиша моря, —
Загубиться таємний амулет.

Бурхливий вітер підіймає хвилі,
Проміння ломить на плямистий звій.
Де струни світла глибині так милі?
Де свято пісні в рідних звуках мрій?

1968

Ірина Шуварська-Шумилович

САМА ПРОШАЧКОЮ ПІДУ

Я одягну тебе у фалди тіні й світла,
в густу тканину, дорогу,
у барву, що від світу відвернулась
і авреолі прийняла вагу.

Я одягну тебе у мій маєток;
сама прошачкою піду,
і для човна твоєї слави,
вітрила з мрій моїх спряду.

Пливи, надіє, в хвилях бурі,
і до грудей святих тули
усіх, що по воді, як віри смолоскипи,
тобі назустріч в Божому пішли.

Х А Т А

Біленькі стіни. Стріха почорніла.
Жовтава призьба. Голубі шибки.
А сад, як сон...

Отут жили батьки.
Тут і моя росла і зріла сила...

Спасибі, рідна хато, серцю мила,
За хліб і сіль, за влежані грушки,
Де знав я ласку теплої руки
Моєї мами, що синка любила!

Їх не забути, доторки долонь,
Коли в печі горів святий вогонь,
А в полі злилась навісна завія...

Тепер самотній ти, притулку мій,
Стоїш у тузі спогадів і мрій,
Як недомучена надія...

БОГДАНОВА ГОРА *)

На цій горі, затіненій дубами,
Із ясным сонцем рвійно височить
Великий гетьман... Сонце і блакить,
І військо йде долинами-ярами...

Пливе минуле з нами й понад нами,
Мов виринає з подихів століть.
— У бій, козацтво! Славою гриміть!
Підводься, воле, збуджена вітрами!...

Ще Жовті Води — буревійний спів.
Ще Корсунь у диму, а княжий Львів
Поривно руку братню простягає.

Ідуть полки — і відголоси піль
Черкають гору, як народний біль,
Що б'є прибоєм об життя безкрає!

* У Чигирині — висока гора — т.зв. Богданова гора, де височить пам'ятник гетьманові Богданові Хмельницькому. Звідси весною 1648 року українське козацтво вирушало на Жовті Води, Корсунь, Львів, Замостя — автор.

МАТИ

Все життя Ти в моїй уяві,
Як і я у Твоїй — дитиною.
Мама, мамо! — очі ласкаві,
Смуток вогкий — косою сивою.

Косою сивою,
Твоєю силою,
Твоєю силою
Над полем-нивою...

Дні Твої, Мамо, як і мрії
Спливли, мов хвилі Тікич-рікою,
А літа, Мамо, літа молодії
Хтось вибрав, як плоскінь між матіркою...

ДОЩ У ВИШНЕВОМУ САДУ

Осліплий дощ на сонці
Затряс вишневий сад.
Проміння волоконці
Поплутались не в лад.

Ховайтеся у трави,
Рожеві пелюстки,
Забудьте про забаву
Свавільної руки . . .

ПРИХІД ОСЕНИ

На сонці дуб у золотистих ризах,
Як патріярх, вклоняється до нив.
І далечінь терпка, мов стиглий терен,
П'є синій перелив . . .

В озимині руда, як жар, лисиця
Навперейми за зайцем, — ось він! . . .
Мій сад скидає шапку зеленоаву,
Вітає осінь!

ПОВЕРНЕННЯ

Іду. Тривожно і швидко.
(Важка дорога блукань . . .).
Тремтливо стукаю в шибку
В передсвітанкову рань.

Як б'ється серце у грудях,
Серце — не серце — спів!
Довго по землях і людях
Сіромою я сірів . . .

Я млію в обіймах мами.
Душа причастя п'є . . .
Зглянулось небо над нами —
Святися ім'я Твоє!

Р. Г. MORRISON

БІЛЯ ДЮН

На тлі блакитного ясного неба
 Кінь вороний при дюні став незрушно.
 На рінь лягають зеленаві води
 І мить спочивши, б'ють і грають знов.
 Прибою ритми хвилями в повітрі
 Струмують лагідно по кінській гриві,
 Вигинисто обходять жовті дюни
 І заокруглу лінію горбів.
 Кінь насторожено наставив вуха,
 Пославши погляд понад шир морський
 І далі в позаобрійні простори,
 Ніби шукаючи, хто б відповів, чого
 Це море розгортає звитки хвиль,
 І чорний кінь при дюні став спокійно
 На тлі блакитного ясного неба.

Із збірки „LYRIC IMAGES”

ТРІСТАН

Що ми тоді пили? Я пам'ятаю ніч —
 Найближче біля вас мені припало бути;
 Якийсь напій . . . хто знав, що в нім дання: відчуття
 Розквітлість ваших уст і нігу рук і пліч.

Так, пивши трунок той, ми долі йшли навстріч.
 А ті, хто пригощав, сліпі немудрі люди,
 Нас ладні рятувать, коли щомить і всюди
 Один лиш погляд ваш — мені до щастя клич.

Ми вже легендою. Троянди і вино:
 Відновні образи, живі, не онімилі,
 То наші символи на далину століть.

Навік хай дві душі зливаються водно.
 Прибудьте, розгорніть свої вітрила білі,
 Як ні — то чорні нап'ясти звеліть.

Із збірки „OPUS”

НАД ЗАТОКОЮ

Тут мовою моря нам вічність говорить.
 Глянь: води припливу лягають на берег
 І запалюють безліч язиків полум'яних.
 Вітри океанські, що люто шмагають,
 Шпурляють знесилені спінені хвилі
 І гонять їх знову і знову, —
 Вітри океанські бувають ласкаві,
 Приємні свіжущим озоновим летом,
 Лагідні, як вліті пісок прохолодний.

Минущі є ми, а море і вічне, і мудре.
 Щось мусить у нас спаленіть і втонути,
 Аж прийде онова — під ритми прибою,
 Дзюрчання струмків між камінням
 На пляжу ребристих полотнах.

Спинись! Лише море щось забуте давно
 Розуміє і зна заспокойливі ліки.
 А води, насичені неба снагою,
 Заллють нас промінням цілющого сонця,
 І білих зірок, і блиском пісків прибережних.

Із збірки „OPUS”

* * *

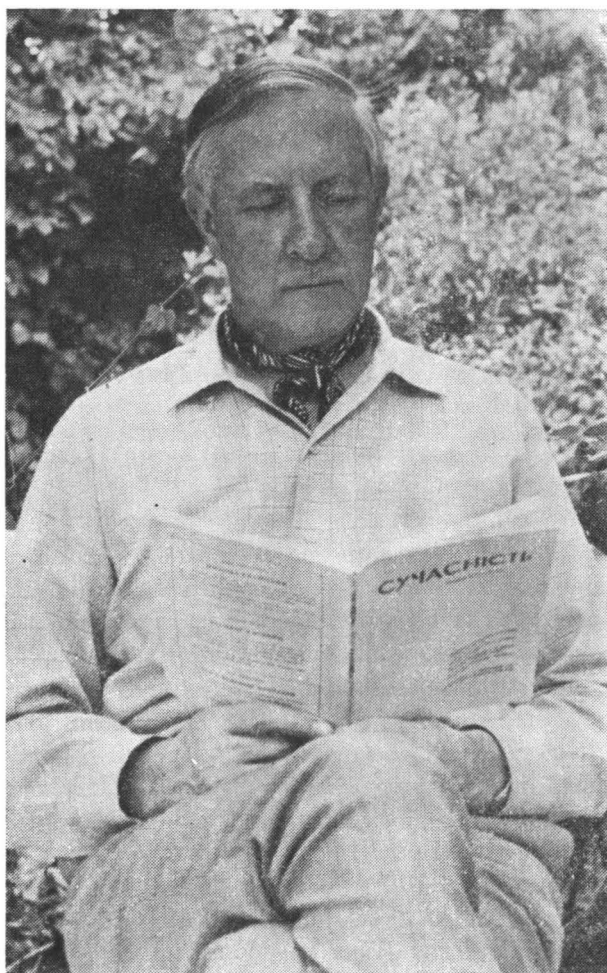
Не кади. Тиміям перешкодить:
 Тут летить моїх мислей насіння окрилене.

Я новими руками розірву ланцюжки сухозлотні,
 По старих вітрових підійматимусь сходах
 І людиною стану без тіні.

Хай гірське джерело поведе на ту стежку,
 Де живі розгортаються квіти —
 Джерело і насіння не руками сотворені.
 Перейду я горою крізь бурю і полум'я
 І з'явлюся безплотною тінню.

Листя тіні моєї простягалося рухливе
 Понад ґрунтом твердим, крем'янистим.

Із збірки „SOUTHERN REVIEW”

Р. Г. МОПІСОН

Д О Щ

Дощі вічні
над темним дахом світу
стирають всі мрячні
знаки мізерії, що в чорноті лежала звита.

А денний дощ
на дерева і трави
і на осоння площ —
сполоще спогади гіркої ночі, болю, страху.

Із збірки „LYRIC IMAGES”

Переклала Лідія Далека

* * *

R. H. Morrison was born in Melbourne, Victoria, Australia, in 1915, and has lived in Adelaide, South Australia, since 1938. During World War II he served as an Army interpreter in Italian. For thirty years he has contributed regularly to leading literary magazines and anthologies, and his poems and verse translations from the Russian, French and Italian have been published in Australia, New Zealand, England, India, and U.S.A. Some have been broadcast in radio programs.

Six books by this poet have been published so far: *Lyrics from Pushkin* (verse translations, 1951), *Lyric Images* (poems, 1954), *A Book of South Australian Verse* (anthology, 1956), *Opus 4* (poems, 1971), *Australia's Russian Poets* (verse translations, 1971), and *Some Poems of Verlaine* (verse translations, 1972).

Among his completed books awaiting publication are two new collections of poems, and five of verse translations: *Sonnets from Spanish*, *Australia's Italian Poets*, *Selected Poems of Alexander Blok*, *America's Russian Poets*, and *Australia's Ukrainian Poets*. The last-named is an anthology of Mr. Morrison's translations of 44 poems by Lydia Daleka, Zoja Kohut, Wasyl Onufrienko, Iryna Narizna, Eugene Zoze, Konstantyn Himmelreich, Ivan Smal-

Stotsky, Pawlo Dubiw, Dmytro Chub, Claudia Roschka, Bozenna Kowalenko, and Tania Voloschka (all of whom now live in Australia) and by Wolodymyr Bilajiw (USA) and Fedir Kowal (Germany), former residents of Australia.

R. H. Morrison has warmly praised what he calls the 'excellent' translations of his work by Lydia Daleka, five of which appeared in the December 1972 issue of *Sucasnist* (Munich). He describes her versions as 'very sensitive and faithful to the letter and the spirit of the originals'.

Two poems by Mr. Morrisson, translated into Russian by A. Eppel, previously appeared in the anthology *Poetry of Australia* (Moscow, 1967).

ПРИЗВИЩА згаданих Моррісоном поетів в українській транскрипції: Лідія Далека, Зоя Когут, Василь Онуфрієнко, Ірина Наріжна, Євген Зозе, Константин Гіммельрайх, Іван Смаль-Стоцький, Павло Дубів, Дмитро Чуб, Клавдія Рожка, Божена Коваленко, Таня Волошка, Володимир Біляїв, Федір Коваль.

6 January 1973

Райнер Марія Рільке

ПІСНЯ ВІД МОРЯ
(Capri, Piccola marina)

Віяння вічне з вод,
вітре з морів,
не линеш до господ.
Хто дозорів,
нехай з нічних пригод
стерпить тебе.
Віяння вічне з вод
і з небес,
що для прадавніх скель
вієш даль
пристрасно від пустель...

Дерево росте
в місяці мов кораль:
чуйноцвітисте.

ГОЛУБА ГОРТЕНЗІЯ

Немов останки фарби, що на тиглях,
таке це листя високле й шорстке.
Не рідна синька барвить пелюстки,
що тільки відзеркаленням застигла,

свічадом нез'ясованих мазків,
і ніби кольор з часом затирає,
де, мов з карток блакитних, визирав
фіялковість, сіризна й жовч років,

злиняло, мов на фартушку дитини,
невживаному; і чомусь болить
мале буття, що гасне що хвилини.

Та раптом наче діється обнова:
у китиці проснулася блакить,
а з нею зелень радується знову.

ОСІНЬ

Вже кане листя, кане з висоти,
немов би в раї в'янули каштани,
воно у жестах заперечень кане.

І в кожную ніч земля тяженна гряде
з відвічних зір у серце самоти.

Ми канемо. І кане ця рука,
як інші кануть — всі вони в полоні.

Та хтось зберіг у лагоді долоні
все те, що кане, світляним рокам.

ПІЄТА

Твої, Христе, я бачу ноги хмільні,
невзуті знов, юначі ноги босі,
як ті, що я купала очисна.
Бони дрижали у моїм волоссі,
неначе в терні біла дичина.

Незаймані ці члени богомільні
вивчаю серед ночі, як ти вмер.
Ми не лягали на рядно весільне,
зорію зачудована тепер.

Твої долоні у печатах смерти
не від укусів пристрасти роздерті.
Відкрите твоє серце. Вхід туди
мав бути завжди тільки мій один.

Втомився ти. Уста твої німі
не прагнуть більше уст гіркої чаші.
Христе, Христе! А де година наша?
Як дивно ми кінчаємо самі.

У З А Л І

Що за улесливий цей панський рій
в костюмах камергерів і в жабо,
мов ніч, яка туманить орден свій,
чорніє й безпощадніє. Або
маніжні всі ці дами (де, либонь,
природність — застарілий забобон)
з браслетами мов галстук больонеза,
де читача нанизують на леза
очицями, а глядача бібльо
очманює превитончений смак.

Вони лишають з тактом нас отак
на власний лад оце життя терпіти,
незрозуміле їм; бо їх вага —
краса й сіяння. Нам же треба зріти,
то значить: жити в тіні намагань.

НАГРОВНИЙ НАПИС

Диво-трояндо, чиста жаго
бути Нічиім сном під множенням повіки

Ч А С Л О В Е Ц Ь

КНИГА ПРО ЧЕРНЕЧЕ ЖИТТЯ

* * *

Формую життя в живущих перстнях,
не речі я їх кладу.
Останній з них, може, не зродиться з мене,
я однак змагання веду.

Я Бога, вежу старезну, мов рій
окружую тисячі літ.
Не знаю, чи сокіл я, чи буревій
чи голосний заповіт.

* * *

Я маю побратимів у сутанах,
де лавр південний в келію росте;
земних мадон вбачаю в їхніх плянах,
любуючись у юних Тіціянах,
якими Бог у жарі йде.

Та хоч як дуже в себе зануряюсь,
мій Бог є темний, схожий на тканину
ста коренів, що п'ють серед мовчання.
Тільки що я з його плетіння лину.
Не знаю більше; всім гіллям схиляюсь
донизу в вітровія коливання.

КНИГА ПРО ПАЛОМНИЦТВО

* * *

Ті, що тебе шукають, ошукують,
а ті, що знаходять, заковують
в ікони і жести.

А я хочу тебе розуміти,
так як земля розуміє:
з моїм дозріванням
зріє
царство твоє.

Не треба пихи доказу. Досить
твого буття.
Знаю: час носить
інше ім'я
ніж ти.

Не роби для мене чудес,
дай законів своїх природу,
бо від роду до роду
з них світло йде.

* * *

Хтось стане часом посеред вечері,
з господи вийде, йде та йде та йде,
бо десь його на Сході церква жде.

А інший, що помер у себе в хаті,
живе в столі і склі, живе де був.
Його ж нащадки йдуть у світ шукати
ту церкву, що про неї він забув.

* * *

Ти — монастир чудесних Ран Господніх.
Тут престарі собори надприродні
й церков півсотня, що одна при одній
з опалю і бурштину піднялись.
У кожній речі на подвір'ї
закутий звук твого повір'я,
де брама виросла колись.

В будівлях довгих — там черниці
снуються в чорному щодня.
Одна підійде до криниці
і стане тиха, білолиця,
а друга зійде, мов зірниця
серед струнких алей одна.

Та інших так немов нема.
Живуть у келії відлюдді,
немов у кволій скрипки груді
незнана пісня, що німа . . .

Густим вінком довкола храмів,
заплетені в жасмину цвіт,
стоять могили, що мов камінь
приносять вість про інший світ.
Той світ, який відгомонів,
та ще об мури б'є прибоєм
несмирности та неспокою,
і видивами світських снів.
Той світ минув; бо ти дозрів.

Він грою тіней далі плине
крізь чужість днів, полон ночей.
Але вечірної години
тобі, під формами, що ринуть,
іскриться темнота речей.

* * *

КНИГА ПРО УБОГІСТЬ І СМЕРТЬ

Убогість — це душі велике сяйво . . .

* * *

Дай, Боже, нам усім окрему смерть,
вмирання, що з життя іде, налите
любов'ю, змістом і печаллю вщерть.

Переспіви Віри Вовк

Роберт Фрост (1875-1963)

ЗНАЙОМСТВО З НІЧЧЮ

Тоді на самоті пізнав я ніч.
Я йшов у дощ і повертався в дощ
поза світла міських вулиць і площ
завулками затривоженим навстріч.

Лиш вартового покотився крок.
Я очі опустил, щоб не впізнав,
і я пристанув і сумирний став.
... Нараз іздалеку прорвався крик,

що над домами йшов услід мені,
але не кликав, не казав „бувай!”

А там у понадземній вишині
годинник, освітивши неба край,
проказував, що час — ні злий, ні прав.
Тоді на самоті я ніч пізнав.

ДЕРЕВО, ЩО ВПАЛО ПОЧЕРЕЗ ДОРОГУ

Те дерево, що буря нам під ноги
кидає, мов колоду, не тому
лежить, щоб завернути нас з дороги
та щоб спитати: хто ми і чому

бажаєм вперто власної дороги:
спинити нас призначено йому,
щоб думали ми, станувши на ноги,
як без сокири знищить гущину.

Воно свідоме, що спинять даремно:
нас не звести від нашої мети,
куди постановили ми дійти —
хочби і мали подолать всю землю.

Не тупцювати нам на місці, ні!
Звернімо зір на те, що в вишині!

ЗАТРИМАВШИСЬ ПІД ЛІСОМ У СНІЖНУ НІЧ

Я мабуть знаю, чий це ліс;
та дім його в селі і лиш
догадуватись може він,
що в сніжну ніч я з саней зліз.

Дивується мені й мій кінь,
бо тут ні заїзд, ані дім
лиш ліс, що у снігах примок,
і став, що в строю льодовім.

Кінь лобом шарпнув за шнурок,
при санях задзвонив дзвінок,
якби запитував: чому?
Й пішов за вітром крок-у-крок.

І манить ліс у глибину.
Я ж маю путь призначену
й далеко йти ще, нім засну,
далеко йти ще, нім засну.

Переклав Остап Тарнавський

КАЗКА ПРО ГАЛАЙЛА

Лежав колись сумний чоловік і думав про невтішне, аж те, що він думав, втілюлося й сказало:

— Я Галайло. Від цієї миті я твій пан, все, що я скажу, ти муситимеш виконувати, і за непослух я суворо каратиму.

— Стривай, стривай но, — запротестував чоловік, — ти ж мов твориво, це було б надто дивно, якби я слухався тебе, а не ти мене!

— Тарілки перевертаються, — відповіло Галайло. — Ти мене так інтенсивно помислив, що я відокремилось від тебе; крім того, в мені повно енергії, і я не дозволю, щоб ти віднині протестував проти моєї волі. Що ти мене подумав, забудь, тепер це однак не принесе жодної користи й ні трохи не змінить твоєї долі. Від цієї миті я твій пан. Я покликаний існувати, аби наказувати, і ти маєш мені коритися.

— Алеж ти навіть не ціла людина, — пробував перечити чоловік, та Галайло розсердилося й сказало:

— Так не говорять до свого пана. Це неповага до мене, яку ти одразу ж мусиш спокутувати! — І повело чоловіка на панщину, а згодом і на спорудження каналів та пірамід.

І став трудитися чоловік, проклинаючи Галайла й ту мить, коли він його помислив на свою голову. Тільки ні прокльони, ні нарікання не змінювали перебігу речей. Випав сніг і розтанув, пройшло літо й настала знову зима, а чоловік все ще виконував забаганки Галайла. І що більше він трудився, намагаючися догодити своєму мучителеві, то більше Галайло нахабніло. Воно вередувало, вигадуючи раз-по-раз щось нове.

З панщиною, може, чоловік ще впорався б, та найгірше допікало йому, що він мав прислужуватися Галайлові, а Галайло ніколи не вдовольнялося його послухом, вимагаючи кожного разу нових запевнень і випробувань, від яких чоловік марнів і хилився до землі, хоч Галайлові і цього виявилось замало. Щоправда, спочатку випробування послууху чоловіка обмежувалося лише чищенням черевиків Галайла, яке вважало, мовляв, блиск черевиків свідчитиме про його шляхетський рід, а тим самим і про його панськість, якою всі захоплюватимуться, вшановуючи його, а цьому Галайло надавало з першого дня існування дуже великої ваги. А що в Галайлові дедалі неприхованіше проступала нища вдача, то жодні шанування не насичували його, бо Галайлова думка про себе самого зростала швидше, ніж чисельність поклонів і вияви пошани чоловіка, до обов'язків якого входило не лише

колінкувати перед своїм паном, а й розважати його. Оскільки ж Галайло не знало, чим розважатися, зневажаючи все, що нагадувало про людяність, у щирій гадці, що то вада, не гідна його персони, крім того, йому ще й здавалося, ніби воно конче покликане переробити свого творця на свій кшталт, будучи переконане в своїй досконалості, то воно змушувало повзати чоловіка навкарачки й било його ложкою по лобі, коли знесилений стражденик падав.

Так усе це й тривало, а чоловік хирів і танув. Не виключене, що колись чоловікові й пощастило б розважити Галайла і цим бодай трохи полегшити митарства, якби не те, що Галайло ні на чому довго не спроможне було зосередитися. Його вічно мордувала підозра, а що коли, попри всі вияви пошани, чоловік його не досить шанує, а в душі, бува, ще й зневажає? І тому невдовзі всі розваги набридли Галайлові. Воно стало нудитися, штукарства, що їх виконував для нього чоловік, почали здаватися йому мізерними розвагами, і коли однієї днини нудьга виповнила Галайла по в'язи, не липивши в ньому нічого іншого, воно зажадало, щоб чоловік убив для його задоволення людину.

— Ти не підскакуй так і не жахайся, — сказало Галайло, — хоч ти мене від самого початку й не любиш, утруднюючи мені цим існування, однак я далеко ліпший, ніж це тобі завдяки розумовій обмеженості здається. Зваж: я думаю про тебе! Я навіть піклуюся, щоб тебе не мучило сумління. Ти мав би оцінити, наскільки я тобі улегшую виконання моєї волі. Напевне ніхто інший не завдав би собі стільки клопоту, тільки ти, видно, з природи невдячний, і я лише караюся з тобою. Я тебе не змушуватиму вбивати ні приятеля, ні знайомих, які тішать твоє серце, хоч, правду казавши, твої приятелі й знайомі не варті й доброї згадки, це тільки та не бачиш їхніх вад, але то вже твоя справа. Дійсно, ти мав би належно оцінити мою шляхетність супроти тебе й подякувати мені, бо ж я кажу лише вбити людину, яку ти ненавидиш, потвору, що тобі кожного дня спускає кров, того наглядача з ріденькими молочними зубами, який задля власної втіхи, виключно аби відчувати свою міць, періщить тебе нагаєм, коли ти працюєш на споруджуванні пірамід або прокладаєш канали, які однак пустеля заносить піском. Зрештою, ти й сам знаєш, що той наглядач здійсмає з твоєї шкіри криваві паси не тому, що ти не встигаєш підіймати каменюки, з чим ти нібито й не дуже сильний, а тому, що він просто народився з чорною душею. Я знаю, як ти потерпаєш і не раз клянеш його, і тому вбити цю потвору тобі не буде важко, а я вже допоможу, щоб ніхто й не здогадався, що то ти спричинився до його смерті. Тебе ніхто не переслідуватиме, все це я беру на себе, я навіть допоможу заховати труп так, щоб ніхто ніколи його не знайшов. Отож

іди й убий! Тоді я тебе підніму на один щабель вище до себе. Іди! Я чекаю.

І зажурився чоловік, бо не домовало в його душі вбивство, хоч як мучили його підлі й ниці сотворіння. Тяжко зажурився він, глянув на Галайла, яке все ще стояло, чекаючи, коли він вирішить убивати, згадав свою долю, зідхнув, ще раз тяжко зідхнув, пригадавши наглядача, який йому з дня на день нагаєм розпанахував шкіру на спині, намагаючися ще й бити так, аби по змозі вирвати чоловікові око, де віддзеркалювалася підганяйлова нищість, — зідхнув чоловік і пробачив наглядачеві.

І тієї ж миті, як чоловік пробачив своєму катюзі, подумавши світле й невиразне, те, що він подумав, втілилося круглим перед ним і сказало:

— Ось я. Я те, що ти подумав. Я не маю імені, бо все добре безіменне, це тільки зло спішить оздобити себе ім'ям, щоб його помітили. Щоправда, я круглий і немаю талії, як її мають усі, що призначені на геройство, та це не велике лихо, оскільки я досконалий. Звичайно, така досконалість трохи смішна, зрештою ти й сам знаєш: усе велике завжди трохи смішне, на те воно й велике, однак попри все я досконалий, і то настільки досконалий, що тут нічого не вдієш, хоча чинити добро по-справжньому заважає бути надто досконалим. Тільки це вже дрібниця, якій легко зарадити. Справа в тому, що я люблю їсти солодке, особливо тістечка, а це одразу ж робить мене менш досконалим. Отож, біжи, принеси тістечко, якщо тобі бракує грошей на якесь порядне, можеш навіть прикопити будь-яку солодку перепічку, чи, якби й цього не трапилося, шматочок хліба, вкачаний у цукор. Я не вибагливий, усе, що ти принесеш, буде гаразд, і я приборкаю Галайла.

— Таж Галайло стоїть поруч і все чує! — вигукнув чоловік. — Тікай, бо він і тебе закріпачить, а я сумуватиму, якщо ти через мене загинеш. Адже він стоїть і чекає, щоб я зважився на вбивство.

— Не бійся, — заспокоїв чоловіка круглячок, — Галайло слухає тільки сам себе, у нього самі замикаються вуха на все те, що йому здається нижче його рівня. А ми з тобою в його очах на таких низинах, що він вважає образою своєї гідності прислухатися до нашої балаканини. Біжи й принеси тістечко!

Чоловік дуже втішився, почувши мову кругленького, і ледве він встиг повернутися із тістечком, як кругленький, проковтнувши солодке, підкотився до Галайла.

— Галайло, — мовив кругленький, — я з'їв тістечко, щоб ти спромоглася мене почути. Я знав: ти нікчемне тільки тому, що тебе нема. Порожнеча завжди мститься на існу-

ючому, яке відмінне від неї, зраджуючи себе цим. Я вимовив слово, що має сто рук і сто ніг, і тобі нічим захиститися. Чуєш? Бачиш? Щезай!

І тоді чоловік побачив, як Галайло лягнулося додолу ропухою й одразу ж розвіялося туманом, який розтанув, ще заки на ньому встигло затриматися око. Чоловік так отетерів, що забув про свого визволителя, а коли нарешті глянув, де ж рятівник, щоб подякувати і запросити його на обід, то переконався, що ніде нікого не було, кругленький щез разом з Галайлом, і тоді щойно чоловік збагнув: добро не чекає на подяку.

А коли цей здогад перетворився на цілковиту певність, чоловік після довгого часу уперше усміхнувся і, випроставшись на весь зріст, заспівав пісеньку, від якої одразу ж почали лускатися бруньки, заповідаючи весну.

Іван Боднарчук

ПОКОЛІННЯ ЗИДУТЬСЯ

(Уривок із повісті „У новій оселі”)

Одарка з Остапом ішли кущоватим берегом, вигойдуючись горініж у прозорому плесі, заслужані у прибої хвиль. Пристань уже була за ними, але вони ще оглядались, ще змахували комусь руками. Пристань чоломкаласть квітчастими парасолями, палуба роїлась людьми, порон відчалував, люди на пороні робились щораз меншими, звучаня їхніх голосів нагадувало тепер клекіт журавлів у хмарах. Остап простягав крока, йому хотілось, щоб уже якнайдалше від цієї розжитаної пристані, від цього гурта, що зростав, проковтуючи кожну людину, ріс, могутнішав цим зливом.

— Чого ви так поспішаєте, Осипе Івановичу? —

— Правду кажучи, Одарко Петрівно, чужий мені цей світ своїм звучанням і кольорами...

— Вас лісовиків тягне до лісу...

— Я втікаю від гурта, який мене приголомшує. Мені хочеться бути самим собою... По-моєму, тільки на самоті, коли людина заглиблюється у свої почування, росте думка — могутніє її індивідуальність...

— А я думаю навпаки, в гурті людина росте й випрямлюється...

— Це тоді, коли гурт зіграний з собою...

— Ні, ні! Я маю на увазі зрізничкованість поглядів, думок, схрещення їх...

— Це так, коли б там більшість не приголомшувала меншість, коли б була там пошана й увага до інакшесдумаючого.

— Які це інакшопдумаючі? Те, що біле — для кожного білим...

— Ет, забагато я вже маю того колективу, який стриже і голить усіх під один стандарт, я вибрав цю країну, щоб у ній почуватися вільним, — сказав Остап.

— Ні, Остапе Івановичу, скажіть краще, що ви боїтесь людей. Боїтесь чужого вам світу. Ви дечим нагадуєте мені мого батька. Ходив вічно зажурений. Сидів на лавочці під горіхом з бандурою на колінах і вічно співав одну й ту саму пісню; як її?... „Дай нам, Боже, добру путь...” Я тоді ще не вміла собі пояснити, як це так? Батько жив в Україні всього 17 років, а тут 40 — і не переключився. Мама народжена в Канаді, їй не вдалось батька перетягти на свій бік. Батькову зануреність у старий край мама уважала недугою.

Я завжди співчувала батькові, але думок його не поділяла. Колись будемо на цвинтарі, то я вам покажу його гріб, калину в головах, як він співав: ... „Будуть пташки прилітати цвіткаліну їсти, будуть мені приносити з України вісти...” Хай з Богом спочиває, але жаль, що не було в нього відваги скочити в бурхливі хвилі життя, досягнути дна і виринути на поверхню...

— Честь йому і слава, що він не дався! Звідки ви знаєте, що він поринув би і не потонув? Хто знає, чи хотіли б ви сьогодні йти зі мною цією стежкою і ділитися своїми думками, коли б не ваш батько — не його українська душа...

Вони ще довго ішли сперечаючись, хвилі грізно бились об кам'яний берег, сонце згрібало з вершків золоті покоси і колосистим снопом перехилялось за гору. Ліс тонув у темну задуму, риболовці на протилежному березі занурили вудки у плесо, закрашені крайчиком сонця, поринали в задуму потапаючого лісу, а моторівки, виграваючи, знімали срібні скиби на синьому плесі.

Після деякого сперечення Одарка включила радіоапаратець при боці і в рокотання близького човна вплелось гучне звучання джазу. Одарка, нахилившись до землі, зірвала кульбабку, здмухнула з неї пилок і вступила в це звучання, підсилюючи його тутешньою піснею.

Остап чувся самотнім, йому робилося скучно й досадно. Пісня ця була йому чужа, осоружна. Він бачив, як Одарка цією піснею поверталась до гурта, що поплив пороном, поринала в бурхливі хвилі гучних прибоїв і відчалювала від нього навздогін за гуртом, за квітчастим пороном, на другий бік берега. Йому хотілось поплисти за Одаркою, завернути її на свій берег, іти з нею нога в ногу в напрямі нового, але власного світу. Він долучився своєю піснею, але вона ніяк тут не гармонізувала. Зустрівшись поглядами, вони посміхнулись собі. Одарка вилучила апаратець і вступила в Остапову пісню „Ой у полі вітер віє!” Голоси їхні гармонійно зливались і пливли, відчалювали за хвилями прибою.

— По вашому, Остапе, тільки на Україні люди родяться із серцем, а тут, виходить, самі якісь виродки, нелюди, без серця й почувань...

— Я так не сказав...

— Але так можна розуміти...

— Не треба так розуміти. І в цих людей своє серце, але не наше...

— Візьміть його, то й буде ваше, — сказала Одарка, посміхнувшись.

— Візьміть його, кажете, серце силою не візьмеш. Сьогодні я візьму, і воно буде моє, а завтра?..

— Отож то і є...

— Ідеться тільки про те, щоб людина була сама собою, щоб не розтала в гурті, як сіль в окропі, — продовжував Остап.

— Ми вже третє покоління тут, а ще не згубились, — серйозніше сказала Одарка.

— Ніхто не каже, що ви загубились, Ви, Одарко, ростете, та не в нашу сторону. Душа в цього покоління вже звітріла, отупіла, черствіє...

— Ви, Остапе, так немовби мали її на своїх долонях, важили, обнюхували. Легко говорити, голубчику, а от поживете, побачите. Перенесете це на власній шкірі. Побачите це на дітях своїх. Побачите нас очима внуків своїх. Закон природи сильніший за все. Яких зусиль тут треба, якого серця, щоб не датись? — Мова Одарки то серйознішала, то м'якла — і ми змагаємось. Ви тільки уявіть собі: була війна, забрала вона нам наших хлопців. Забрала й не повернула. Одні полягли, вкрили чужі поля білими хрестами, а інші повернулись одружені з чужинками, як от і багато з вас. А що робити нам, дівчатам? Сивіти в дівках чи одружуватись з чужинцями? Чи уявляєте собі, голубчику, як тяжко матері, одруженій з чужинцем, одушевляти своїх діток? Мати шепче в одне вухо своє, а батько в друге своє, а що в дитячій душі діється, то тільки Бог свідком. Де ж тоді родинна співзвучність, гармонія? То тут говорити про серце? Про серце, що від розпуки розпукається. Тут мало одного серця. Тут біль, що знечулоє серце, робить його кам'яним. А в душу, то й не заглядай! Ми немов серед моря, з піднесеними руками, ждемо на рятунковий корабель. А відомо, що поталаючий соломинки хапається: коли вже не виховаєш українця, то щоб хоч людину... Людину, не злочинця... із болем душі виривались слова і падали на стежку, на травник, у куці.

— Не може бути людини без свого роду, — наче про себе сказав Остап, — нам треба, голубко тяжіти душею до свого материка. Там джерело нашої сили!

— Ми хочемо, голубчику, чути ґрунт під ногами, — з притиском сказала Одарка, — розумієте мене? — Твердий ґрунт, щоб не хитатись. Не можемо жити самою мрією.

— Ви на чужому ґрунті...

— Це так ви думаєте, але не ми, що тут народились. Ми іншого ґрунту не знаємо і цього не зречемося, не пустимось, як потопуючий берега.

— Це ж саме скажуть усі інші тут народи. Чим докажете, що він ваш? Де та межа, щоб на ній закопати каміння?..

— Межа ця в наших серцях. Тут наш піт, наша кров!

Тут наші батьки спекли першу хлібину. — Слова в Одарки виривались окремими клаштами, надривались хрипкою, а слово „хлібину” застрягло в горлі й обірвало їй мову.

— Стривайте, але ми заговорились, а тут стежка виповзла нам з-під ніг... — чи не задалеко зайшли ми? — розглянулась Одарка, — мені хотілось показати вам землянку перших тут наших поселенців, збудовану за зразком індіанських землянок... Але де це? Краще вже було триматись гурта, порону... Або було взяти човен і переправитись на другу сторону... Канада наша з року на рік росте, міняється, так що губимось.

— Ні, краще таки йти, ідучи краще запам'ятовуються стежки.

Стежки спілitalись то збігали в озеро, то в'юнились у кущі. Впоперек стежок лежали вирвані з корінням голі пні. На стежки налягали кущі дикої рожі, малиннику і всякого такого, що йому й назви не знати. Гущавик густішав, треба було згинатись до пояса, щоб виплутатись із цього колючого тунелю. З диких ярів у небо знімались білі кам'яні орнаменти. Хлюпінт хвиль десь далеко губився. Випуржували із гнізд пташки і скрещували дикий гущавик чорними лініями, заливаючись своїм цвіркотанням. Одарка знемоглась, Остап одною рукою піддержував її, а другою прогортав кущі. Аж виплутались у простір і пішли вільно, придержуючись за руки. Остапові не хотілось випустити Одарчину руку із своєї долоні. Але стежка була вузька, вони мусіли пуститись. І знов приблизились хвилі, випльовуючи білу піну на берег, а захід жбухав золотим зерном у небо.

— Кажете, Остапе, вибачте, „Остапе Івановичу” мала сказати...

— Не конче. Хай буде простіше! Простіше та щиріше.

— Гаразд, погоджуюсь, — посміхнулась Одарка — Кажете, не любите гурта, що проковтує вас. А як у лісі?

— Питаєте, як у лісі? Коли в людини душа, то й природа до неї обізветься, дерево заговорить, звір злюдяніє. Природа ближча до себе, як люди. У природі непорушно існує закон Божий. Тут дерева, відживши своє, спокійно лягають, поступившись простором молодій деревинці. Ліс ваш трохи інший, але своїм спокоєм, своєю непорочною святістю — один ліс. О, скільки ми переспівали в ньому наших пісень. Він так перейнявся ними, що як тільки повіє вітерець, чуєте на вершках, перешіптуються листочки нашої мелодією, співають її пташки й потічки. Вітер з України, ми і цей ліс — наша мелодія. Пригадую, як уперше зустрів я тут нашу плакучу берізку. Росла над яром, заслухана у дзюрчання потічка. Я кинувся обняти її: сестричко рідна, як ти заблукала сюди?! Моя ти кормителько! У дні голоду в Україні я про-

свердлював твою кору, ссав тебе, відживлявся твоїм соком! Ти зберегла мене від голодової смерти... Я обцілював її, гладив її кору, підставляв голову під її коси...

— Але ж ви, то вже з вас — романтик! Я бачу свого батька. Жаль мені вас, голубчику! Мені бачиться, що ви нетутешній, нетутешній! Тяжко буде вам зжитися з дійсністю. Тут інший світ. І всякі мрійники, сантименталісти, нидіють, згасають, мов свічка на вітрі. Тут, голубчику, треба твердого серця і твердих мускулів. Тут треба пробиватися в життя, завойовувати собі простір... Бідна наша Україна з такими романтиками, як ви! От ви йтимете цією стежкою, загублений, в пошуках за втраченим клаптиком свого неба, як ви кажете, і ви його не знайдете. Ходитимете чужинцем чужиною і не чутимете ґрунту під ногами. Так довго, доки не здобудете його своєю силою, своїми вміннями. Так довго будете чужинцем тут, а ґрунт цей вам чужий буде, доки не проявите себе, не оживете його — не запустите в нього свої відживлюючі соки. Я б сьогодні по цій стежці ступала загубленою чужинкою, не чула б ґрунту під ногами, коли б наші дідуся не запустили тут своє рало, не зробили його родючим і не надихали теплом своєї душі. Ви, голубчику, мусите переключитись думками — вибирати реально дійсність або мрію. Вибирайте матір, ту що породила вас, або ту, що дає вам життя!...

— Матері не вибереш, матір ж одна, — співучо проказав Остап.

Отак, обмінюючись думками, вони й не зчулись, як збились із стежки і йшли навмання, шукаючи свого причалу.

Стежка порепана, впоперек стежки колоди, з землі вилуплюється коріння. На стежці калабані, стежка в кущі, а з кущів вибігає на берег, збігає в озеро, не знає, де подітись, де втопити свої кінці. Стежка розсотується, заплутується, в'ється з болю. Стежки схрещуються. Так тяжко вгадати, на яку ступити. Стежки поростають бур'яном, нові протоптуються, торуються людям шляхи, на землі, в просторі й на воді, щоб прямувати втертими шляхами, прокладеними людьми, які шукають найкоротших шляхів до свого щастя. Але це щастя таке різне! І не кожна людина знайде себе. Багато людей, побачивши, що вторована дорога не веде до їхнього щастя, губляться в пошуках дороги до того щастя. Остапова стежка, що почалась від рідного порога з різними перепетіями, здавалася йому згубною. Ще з того часу, як захопили його юнаком з театральною групою на примусові роботи в Німеччину, котився він цим шляхом по якійсь інерції в протилежність своїх почувань. „Який зрадливий цей світ! — думав він, — тягне з тебе силу, висисає піт, топче душу. Стелять тобі шлях — з вибоями дорогу, щоб тільки витрясти з тебе душу. І тут,

мабуть, кінчиться нам дорога у світ по золоте руно. Проїденого шляху вже не повернеш, а що за ним?" .

— Співчуваю вам, Одарко, але не поділяю ваших думок, — кажете, що другої такої країни, як ця, під сонцем нам не знайти. Облюбуйте, не любуйте, а вона чужа.

— Бо вона наша. Іншої ми не знаємо . . . Ви теж з болем душі згадуєте голод на Україні, а проте тужите за Україною. Нарікаєте і плачете. Чому ви не хочете чи не можете зрозуміти, що працюючи тут для добра людства, працюєте для свого народу, для своєї України. Не важно, де ви будете працювати. Ми змагаємося за світ, у якому кожній людині дасться стільки, скільки вона варта. І простір народові визначуватиме його здібність і вміння.

— Ет, обліште ці переспіви! Я чую їх з дитинства. Це обман.

— О, о! А мені цього тільки й треба! Щоб ви більш реально дивились на світ і не жили самими мріями, — розсміялася Одарка. Ви, голубчику, ще натрапите на ґрунт, але багато набридається, збиваючи ноги.

І знов стежка обірвалась, і знов ці колоди, і калюжі.

— Ні, таки доведеться нам вертатися, — сказала Одарка, обкинувши поглядом довкілля. Стояли, розглядалися . . . Вернулися. Шумливі прибої хвиль вихлюпували на берег Остапові затьмарені ранки: осиротіле дитинство, загублену юність. Він шукав їх у спогадах, у піснях.

— Кажете, Остапе, що матері не вибрати, а я згадую недавні свої студентські роки, коли хлопці наші так багато дебатували над тим, по якій стороні їм стати на випадок війни Канади з Україною. Вони пріли над цим питанням, і ніколи воно в них не було вирішене. Тут таке роздвоєння душі, що аж гріх . . . Прийшла війна, і вони добровольцями пішли, а ми переживали. І нам стало невимовно радісно, коли ми почули про кінець війни і зустріч наших хлопців-воєнів з українцями за одним святвечірнім столом. Чи ви уявляєте собі, яка це радість?! Оці братні поцілунки, обійми українців з канадцами! Ми хотіли б ці дві країни зцілити в одне, щоб не було роздвоєння нашої рупі. Щоб, був український народ із своєю благородною душею і канадська свобода! Я не знаю, чи вірите ви в Бога, релігії вас там не навчали, а я вірю, що коли в народі чиста душа і людські почування, то святі його стремління будуть здійснені . . . Чого ви насупились? Усміхніться! — заглянула Одарка в Остапові очі, і він посміхнувся. Вона тепер ціла була скована реп'яхами. Сама вона не бачила цього. Виглядала казково, немов бджілка заплена соняшниковим пилом.

— Голубко, ви не бачите себе — ви ціла в реп'яхах, — сказав Остап.

— Та що ви кажете, Остапе? — стала обмацуватись, — ой то з вас! І нічого не говорите! Якжеж мені тепер такою між людей показатись? Сміється! Беріть, обскубуйте тепер, за ту кару!..

— Ходіть сюди, сядьте тут на цю колоду! — сказав Остап.

Одарка послухно сіла, схиливши голову, сказала: „Скубіть, та серце майте!”

— Ви ж не вірите в серце, кажете, що це звичайний собі механізм...

— Це так по-нашому. Ніби тільки в Україні люди родяться із серцем, а тут хоч і українці, та виходить без серця...

Остап хотів щось сказати, Одарка підвела на нього очі, і він потону в глибину двох світів. В кущах заплівся місяць, а припливи хвиль бризкали на нього срібною піною.

Докія ГУМЕННА

ІДЕЇ БУВАЮТЬ ВСЯКІ

1

Ось уже рік живе Борис в Америці, а ще й досі не виконав одного свого обов'язку. Того обов'язку ніхто на нього не накладав, а все ж то був обов'язок.

Мусить він розшукати одного тут чоловіка, щоб розповісти про долю сина, советського каторжника. Може, батьки й не знають нічого, а Борис сидів із ним два місяці в одній камері у харківській тюрмі незадовго перед війною. Але як ти батьків розшукаєш, коли Борис забув прізвище того хлопчини. Скільки не намагається пригадати — ніяк! Вася... Це він пам'ятає. Як же без прізвища знайдеш батьків? Борис тільки знає, що хлопець Вася був із Бафало, а батько його був робітник-плумбер, добре розумівся на всяких токарських роботах. Ще знає Борис, що рід цей прибув із Войківщини, що вдома в них говорили по-українському... Ну, з такими відомостями далеко не зайдеш!

Як же той Василь, народжений у Америці, опинився в харківській тюрмі? А він ще в дитинстві збирався їхати на Україну, ще в юнацтві у Бафало був захоплений ідеями комунізму. Наслужався серед бафалівських „прогресистів” про розгортання соціалістичного будівництва на Україні і — палкий українець — сам вирішив включитися в те будівництво.

Були колись такі, що добровільно складали контракт із советським представництвом у Вашингтоні. Один із них — Василь... забув прізвище. Цей Василь був токар на металі, кваліфікований... Ото ж його й зустрів Борис у харківській тюрмі. Там він і розповів Борисові свою історію, як він через півроку після приїзду з Америки перетворився з американця на каторжника.

2

В перші дні приїзду до ССРСР повозили його по містах, показали, як то добре живеться радянському громадянину. По різних зборах та мітингах возили, скрізь бачив він червоні полотнища, портрети Сталіна й Леніна. А потім привезли до Харкова, бо таке було його бажання: відразу включитися в соціалістичне будівництво, стати робітником, а водночас вступити до університету. Словом, так, як намалював йому блискуче майбутнє советський представник у Вашингтоні.

Це не те, що якесь там закурене Бафало, це ціла держава, з університетами, куди робітництву широко відчинені двері. Це не якийсь там бафалівський клуб „прогресистів”, а комісаріят освіти на всю Україну! Розмах!

Та як привезли його до Харкова, то він міста навіть і не побачив. Відразу завезли на Тракторобуд у робітничий гуртожиток і скерували на працю в цех. Ти ще встигнеш надивитися на Харків — казали, здобудь вперед робітничий стаж, навчись мови (хоч Василь українською мовою говорив ще змалку). І так він і не побачив Харкова, бо знаходилися всякі причини, що за ворота Тракторобуду його не випускали.

А що він від батька навчився дечого в токарському ділі і працював у американському виробництві, то його й поставили вибракувувати продукцію, перевіряти те, що випускає цех, де вироблялися шестерні для тракторів. Дивувався Вася. 90 відсотків браку, а трактори випускають. З них може 10 відсотків добрі, а решта 90 відсотків таке, що в американському виробництві відразу пішло б у брукт і ніколи не вийшло б за ворота заводу. А тут — знову дивується Вася і то вголос! — добрі трактори відсилають до Туреччини, а оці — на думку Василя, брак — збувають до своїх машино-тракторних станцій та колгоспів.

Він цього не розумів. Якесь ідіотство. Але вірив, що це — тимчасові труднощі. А головне — і він буде соціалізм, а не zostався рабом американського капіталізму.

Не минуло багато часу, як почали його делікатно питати:

— Васю, ти ж комуніст, свідомий, правда? А чого ти свою платню відсилаєш до Америки?

За угодою, складеною з представником ССРСР у Вашингтоні, Вася, як громадянин ЗСА, діставав половину платні доларами, а другу половину советськими рублями. Василь доларову половину відсилав додому.

— Як це твоя пролетарська свідомість дозволяє підсилювати своєю працею капіталістичних акул? Відмовся від доларів, ми тобі платитимемо нашими пролетарськими грішми.

Вася відмовився.

Минуло ще трохи часу — знов чіпляються:

— Васю, чому не приймаєш громадянства? Ти ж наш, советський, а не хочеш відмовитися від свого капіталістичного минулого. Як же ми такого тебе пошлемо вчитися?

Прийняв Вася громадянство.

— Як? Ти й досі не комсомолец? — дивувалися в комсомольському осередку. — Це ж ганьба!

Став Вася комсомольцем.

А рівно через місяць його заарештували. За „антирадянську пропаганду”. Звалась вона тоді „пораженчество”. Якось у розмові з товаришами, коли вони вихвалялися, що утроблять капіталістичний світ „в два щота”, а Америку навіть „в один щот”, Василь мав необережність сказати: „Та ви не знаєте, яка в Америці техніка!” От за ці слова його й заарештували. А в обвинувальному акті записали: „Ставив ставку на поразку ССРСР у майбутній війні”.

При арешті — обшукові знайшли ще бафалівський членський квиток товариства „Просвіта” — українською мовою. І припаяли йому ще й „український буржуазний націоналізм”, або точніше: „член контрреволюційної української організації. Речевий доказ: членський квиток товариства „Просвіта”.

* * *

Оце таке розповів Василько Борисові, сидячи з ним у одній камері. Плакав при тому. Пізні сльози. Рвав на собі волосся, що таку дурницю вчинив, поїхав у ССРСР. Пізно! Аж тут у тюрмі прозрів.

Потім його з камери забрали. Ще тільки раз бачив його Борис здалека. Вася показав рукою п'ять пальців. Це значить — дали п'ять років каторги.

Так він десь і пропав у нетрях ССРСР, бо хто ж за нього заступиться, коли він советський громадянин? І Борис має на сумлінні, що мусить розповісти батькам про їхнього найвродливішого ідеаліста. Може, вони знайдуть сина, вирвуть? А як їх знайти? Чи думав Борис, сидячи в тюрмі, що колись опиниться в Америці? Еге, якби то! Запам'ятав би собі те призвище. А воно вилетіло з голови...

3

Можна сказати, що Борисові в Америці пощастило. Він не пішов на нічне прибирання, ані мити посуд у ресторані, як інші вчителі та професори. А тому, що сам учив у таборі інших англійської мови, — законтрактувався ще в Німеччині до одного мільйонера, що живе під Філядельфією, на працю: чи то сторожа, чи то садівника, чи то просто льокая... Вілля була простірна, всередині парку, палац заповнений по вінця стилевими старовинними меблями, картинами, порцеляною, килимами, гобленами...

Вірніше було б сказати, що доктор Гріг не сам мільйонер, а син мільйонера. Ще поки батько Гріг не був мільйонер, а звичайний робітник на авіозаводі, то син Гріг кінчав медицину. Але в житті старого робітника сталась раптова зміна.

На фабриці він виробляв якусь одну деталь, якусь дрантивеньку закрутку до літаків, що часто в леті зраджувала й спричиняла аварію літака. І пригадалося йому, як його батько на своєму господарстві робив з дерева таку просту, а таку хитромудру закрутку, що ніколи в світі вона не розімкнеться. Почав він над цим думати, вдома вдосконалювати — щось виходить. Випробував у металі — дуже добре. Запатентував, як свій винахід. І от не минуло багато років, як завдяки батьковій закрутці він зробився мільйонером, має свої власні фабрики по всьому світі. А всі літаки мають тепер оту його непереможну закрутку.

Палац цей під Філядельфією старий Гріг купив цілістю, з усім вмістом і подарував синові...

Про цю неймовірну біографію Борис дізнався дуже скоро, працюючи в маєтку доктора Гріга... А ще трохи згодом довідався, що доктор Гріг, як і його батько-винахідник, українського роду. Він тільки не вважав за потрібне про це багато говорити. Правда, коли до нього почали напливати пацієнти-українці з нової еміграції, то от коли оцінив він... Сте забуте знання української мови дуже стало в пригоді. Бо нові не вміли англійської і йшли до свого, а не до чужого лікаря. Докторова канцелярія не замикалася, слава про нього ширилася, практика процвітала. Тепер уже, щоб потрапити до доктора Гріга, треба було записуватися на два тижні в чергу наперед.

Так, доктор Гріг вже й сам почав жити з мільйонерським розмахом. Скуповував колекції: картин, килимів, марок... Що б іще? У доктора тепер рахунок іде не на сотні доларів, а на тисячі. Патію біля дому — 9 тисяч. Гора в Кетскілі — 120 тисяч. Кольє дружині в день народження — 16 тисяч. Човен на озері — 6 тисяч... Забаганкам нема кінця, але й тисяч не бракує.

Родина докторова невелика. Дружина, син, доня ще мала. Хлопцеві 11 років, а воно вже грає на біржі... „Знаєш, Борисе, — хвалиться він, — ось побачиш, я колись буду мультимільйонером!” — Воно вже має свої „стаки”, має свого власного агента на біржі. Цей агент раз навіть подзвонив до доктора, занепокоєний малим віком свого клієнта. Чи дозволяє батько купувати й продавати сотні доларів? — „Робіть усе, що мій син вам каже!” — запевнив доктор, і агент закупив ще „стаків”, за наказом докторового сина. І хоч Джері одного дня всі свої акції програв, він ані трохи не зажурився, бо в грі так воно ведеться: сьогодні програєш, а завтра вдесятеро виграєш. Зате хлопець має ідею. І це докторові подобалось.

Борис із сумом дивився на цього малого ентузіяста грошей. І цікавий хлопчина цей Джері, природу любить, тварин

плакає, а от... Хоч би тобі яку книжечку прочитало! Ні, в цім домі книжок, якоїсь літератури, крім медичних журналів, не водилося, а про українську, то вже пожаль, Боже! Доктор не має до того смаку, жінка — з закарпатських русинів — знає лише кілька українських слів від мами, а читати й писати по-українському в англійській школі її не вчили. І зрозуміла річ, — діти їхні вже чисті американці.

Одного дня прийшла якась українська книжка і довго вона лежала нерозпакована, аж поки не вкинули її до коша. На лист автора, щоб принаймні хоч повернули небажану книжку, доктор Гріг власноручно відписав: „Високоповажаний Пане! Я Вашої книжки не бачив і не читав, бо я сказав своїй секретарці, щоб вона всі книжки, яких я не замовляв, викидала до коша. Я маю досить до читання своєї медичної літератури і всякі казочки мене не цікавлять... З правдивою пошаною д-р Гріг, М.Д.”

Борис запізно про це довідався і дуже жалував, що не знав. Він голодний на українське слово. В душі він осудив свого роботодавця: українські пацієнти складають тут тисячі доларів, а українська книжка коштувала лише кілька доларів — і ту вкинули до коша...

4

На Різдво й Новий рік вперше побачив Борис, як американці справляють свята. Воно полягає в тому, що на „Крісмас” американці спустошують крамниці в погоні за подарунками. Вже й не знають, що вигадувати. Дістав і Борис подарунки, аякже! Піжаму й електричну бритву. Але що дістав малий Джері? Еге, величезну, яку тільки можна уявити собі, скриню, таку, що й у двері ледве пролізла. Що ж то в тім коробові під ялинкою може бути? Кінь? Якась іграшкова машина? Всім цікаво, вже навіть і Борисові, що в ролі льокая прислужував при таїнстві відкриття пачки.

А в великій коробці, коли з великими зусиллями й церемоніями виплутали її з стрічок та заліпок, була менша коробка у розкішній обгортці. У меншій — ще менша і в ще кращому упакуванні... І так розвивали пакунок за пакунком, усе меншим, аж поки не дійшли до маленької „свинки”, отакої дитячої скарбнички. А як її розбили, то в ній побачили всі — ОДИН ЦЕНТ. Але який! Якогось там такого року, що вартість того centa ні більш, ні менше, як сто доларів.

Підняв Борис із долівки уламок розбитої „свинки” і прочитав: „Ця свинка належить мені. Вільям Григорах. 1924 рік” Напис — українською мовою.

— Хто такий Вільям Григораш? — збентежено запитав Борис доктора.

— А це був у мене колись брат, помер в Росії від тифу, — байдужно відказав доктор. — Він ще змалку мав ідею: поїхати на Україну. І ото тоді збирав на дорогу гроші... Я цю „свинку” знайшов на горішці серед старих речей...

— І поїхав? — затаївши дух, запитав Борис.

— Так, поїхав учитися, та й помер бідняга.

— Але ж тут написано Григораш, — ще чогось не розумів Борис. — Не Гріг.

— О, наше прізвище американізоване, щоб не відрізнятися. Були колись Григораші, а тепер — Гріги.

Лише в цю хвилину пройшла блискавка через Борисів мозок: Василько Григораш... Так, ГРИГОРАШІ!

Іван Керницький

ЛЕКЦІЯ „ДЖУДО”

I.

Трагедія почалася з тієї хвилину, коли мій приятель Віктор, нехітьма згадав, що він живе тепер на Дарк-Стріт.

Форман зробив великі, перестрашені очі:

— Де? На Дарк-Стріт?.. Між тими еспанійолами? Чоловічку, та ж вони тебе заріжуть!

І махнув при цьому рукою таким жестом, неначе б заріз мого приятеля уважав за доконаний факт.

Дарк-Стріт — номен-омен, справді таки темнава вуличка, прилягла долішнім своїм кінцем до Бруклінського мосту, а горішній загубився десь поміж доками, на узбережжі Іст-Ріверу. Залюднював її переважно смаглявий елемент, що виходив свій родовід з Іберійського півострова, хоч і не бракувало там представників п'ятнадцяти інших рас та націй з усіх закутин земного гльобу. Вікторові була вона тільки тому догідна, що мав лише три зупинки підземкою від хати до фабрики. Поза тим знайшов собі доволі дешеву і відносно чисту кімнату, якщо взяти на увагу, що східня частина міста взагалі не блищала прикладною чистотою. Віктор перейшов туди жити недавно з рідного гетта і вже почав поволі звикати до нового довкілля, як тут тобі — маєш. Гандзю, книш: „Вони тебе заріжуть!”

З важким серцем вертався Віктор увечері додому. Правда, досі тут його не спіткала ще жадна біда, не чув теж про якийсь розбій на гладкій дорозі. Хіба за винятком того, що в суботу забрала поліція п'яного матроса, який зчинив бучу в таверні та побив кріслом бартендера. Але ж це речі щоденного порядку в узбережних районах міста. Так потішав себе мій приятель, але на душі ставало йому моторошно, коли наближався до хати. Тут бо доводилося йому щоразу пробиватися через кордон парубчаків, які за дня кидали м'ячем, увечері ж сиділи напочіпки на тротуарі та й лупили в карти, при світлі вуличного ліхтаря. Звичайно, по закамарках, вистойкували старші кавалери з дівчатами-підлітками і цілувалися довго-довго, в нескінченість.

Віктор перетворився у власну тінь, намагаючись тихо й непомітно просковзнутися поміж грачів і закохані пари. Та коли вже був на сходах, раптом у темряві сходової клітки, стукнувся з розгону цілою вагою тіла з кимось, хто сидів на східцях. Мабуть, їх там сиділо двоє... Блиснув запалений

сірник, і отетерілий Віктор побачив уперті, просто в нього чорні, як смола, очі та зарум'яніле, сердите обличчя сина сторожихи будинку.

— Ти що, сліпий? — спитав його парубійко ростом на пість стіп і два цілі, а з-під рукава його сорочки вискочили м'язи, наче гудзи корабельної линви.

— Пробачте... тут темно, і я не бачив вас...

— Окей, окей! Котись далі, — блиснули ще раз циганські очі і потухли разом із сірничком. А знизу дзвінко, по-дівочому, засміялася темрява і сказала декілька компліментів на адресу „дурного гріньора”.

Тієї ночі мій приятель не заснув ні на волосину: йому здавалося, що по сходах хтось до нього підкрадається, чатіться на його згубу. Щохвили вставав і надслужував під дверима. А тому, що замка не вважав задовільним забезпеченням, то підпер двері стільцем... Вранці пішов на працю невиспаний, і голова сказано боліла.

II.

— Бой-о-бой! Ти ще живий? — почув за спиною голос формана, коли штемплював свою робітничу картку.

Він, форман, оглядав Віктора від голови до п'ят, поцмокував язиком і недовіжливо крутив головою, якби побачив істоту, яка щойно вернулася з позамогильного життя.

Під час полуденку Віктор присівся з своїми сендвичами біля формана.

— Містере Шворц — спитав удавано байдужим тоном, — чи ви серйозно думаєте, що той квартал, де я живу, такий небезпечний?

Від великого здивування панові форманові застрягло в горлі півбанана. Він почервонів, як турецький перець на грецькому базарі, і затріпав руками, не мав би давився.

— Ой, чоловічку, чоловічку! Ти ще питаєшся — чи це небезпечний квартал?... То ж зараза, кажу тобі, не квартал! Хто не знає хлопців з Дарк-Стріту? Рівних їм ножівників немає в цілому Брукліні й Мангаттані. Такому кольоровому дияволу зарізати людину це так, непричком, як мені проковнути „гатдога”!

Тут містер Шворц справді, одним, сказати б, душком, порубав зубами ковбаску і стріпнув пальцями, мовляв, отак, братчику, і тебе не стане!

— Містере Шворц, — торгувався Віктор, — та коли я не шукатиму з ними зачіпки, то й вони мене лишать у спокої. Я так гадаю...

— Ой, ти, темний крайовий чоловіче, — похитав головою містер Шворц. — А хто ж тобі каже, що ти мусиш шукати собі гудза з таким розбійником?.. Він сам до тебе причепиться, будь спокійний! От, наприклад, скажемо таке: ти собі йдеш з роботи, тихо — ша, нікому не стаєш упоперек дороги. А він, той розбишака, той опришок, стоїть під муrom і цілує свою Дульчиною. Цілує, то його бизнес ти навіть не дивишся в той бік, засуваєш вуха під капелюха, відвертаєш голову. То він тоді лишає Дульчиною і приступає до тебе. „Гей, містере, — каже, — ви чого відвертаєте голову? Вам, може, щось не в смак?..” І ти ще не писнув півслова, а вже твоя морда в роботі!

Вікторові виступив на чоло холодний піт... В його уяві виринула вчорашня сцена на сходах, він мимоволі відчув на собі лиховісний погляд чорних, як смола, очей сина сторожухи, пригадав собі його біцепси, що вискочили з-під сорочки, і цілком заломився на дусі...

— Містере Шворц, то порадьте мені, що робити! Не хотілося б покидати мешкання, бо й до роботи близько і недорого, та й ніде кращого тепер не знайду...

Містер Шворц зірвався на рівні ноги і затріпав руками:

— А хто тобі, дурню, каже, що ти мусиш забиратися з цього мешкання?! Ти сиди на задку і нікуди не рухайся. Ти будеш окей, це я тобі кажу, тільки тобі треба навчитися однієї гімнастики... Слухай, ти чув колись про щось таке, що воно називається „джудо”?

— Я читав раз статтю в якомусь календарі...

— Це пусте, що ти читав! „Джудо” — це японська боротьба, розумієш?.. Не боротьба навкулачки або частоколами і люшнями, як бувало в старому краю, а така собі хитра мудра гімнастика, з різними штучками й підступами. На тебе буде наступати хлоп як стодола, та коли ти знаєш джудо — ти смієшся з нього: ха-ха-ха! Бо ти валиш його з ніг одним штудерним трюком, оцим одним пальцем! Слухай, подивився на себе: що за мужчина?.. Ти хрущ, не мужчина, і в бійці з одним собі не порадиш; та коли знатимеш джудо, то упорасішся з десятьма завадіяками!

— Гм... А можна тієї штуки навчитися? — зацікавився мій приятель.

— Ясна справа! В Америці всього можна навчитися. Всього доброго й поганого. Але джудо — це дуже корисна річ, і я вже маю для тебе знаменитого професора!

Він засукав рукава і поклепав Віктора по плечах.

— Не журися. Ти будеш О.К.!

У п'ятницю, при виплаті, розпромінений містер Шворц

підбіг до Віктора і сердечно стиснув йому руку:

— Хлопче, ти вродився під щасливою зорею! Все прекрасно складається: з понеділка йдеш на відпустку. Насправді, ти мав іти на відпустку аж через місяць, але я поговорив з босом — і все в порядку. Отже, починаючи з понеділка, ти можеш брати лекції джудо! Ну, що ти на це?

Мій приятель не підходив до справи з такого ентузіастичного боку. Правда, він був радий з першої своєї на вільній землі Вашингтона відпустки, тільки плянував використати її трохи інакше. По-перше, хотів відвідати сестру в Детройті, а там приготувитись до шоферського іспиту...

— Містере Шворц, а якби так ці лекції трохи відкласти?

Пан форман аж руки заломив!

— От тобі крайова хлопська натура! Пощо відкладати? Доки відкладати?... Аж тебе заріжуть і покрають на кавальці?... Тоді тобі не треба буде жадних лекцій... Ти запам'ятай собі, що в Америці не відкладають нічого на завтра! Все робиться зараз і швидко! Злодій як має щось вкрати, то краде нині, бо завтра вже сидить в криміналі. Хлопець як має женитися, то жениться нині, бо завтра розводиться. Чи ти розумієш, що я тобі кажу?

Віктор потакнув, що розуміє, але посторонився трошки назад для того, що містер Шворц дуже пристрасно балакав і тоді на співрозмовця летів дощ слини, а руками так завзято розмахував, що була постійна загроза втрати ока, якщо ви стояли біля нього заблизько... Але містер Шворц не так легко випускав із рук свою жертву!

— Ну, слухай сюди: я даю тобі адресу твого професора. Читати, хіба, вмієш, га?... 145 Френклін Стріт, містер Карналія. Я вже говорив з ним телефонічно. Це мій щирий друг-зятька, ми з ним не з одної печі хліб їли! Це перший інструктор від джудо на весьстейт Нью-Йорк: одержав три золоті медалі і дві срібні чи навпаки. А тепер навчає гімнастики в Бруклінському коледжі, ти собі уявляєш?... Ну, тримай цю карточку і не згуби. Окей?

— Окей, — сказав, зідхнувши тихо, мій приятель.

Він був людиною доброї та нестійкої вдачі і легко піддавався чужому впливові.

III.

„Гімназія дужань і джудо-боротьби”

А. А. Карналія, ліцензований інструктор

Таку табличку відшукав наш Віктор поміж іншими написами й таблицями при вході до похилого будинку під ч.

145, на вулиці Френкліна, яка, може, й трохи незаслужено, носила славне ім'я батька американської дипломатії. Таку саму таблицю знайшов потім на другому поверсі, вже на дверях самої „гімназії”. Над електричним дзвінком висіла прищиплена цвяшком картка: „Дзвонити два рази”, а під сподом було податкове пояснення: „Дзвінок не дзвонить”. Зрештою, двері й так стояли відхилені, і Віктор, легко штовхнувши їх, опинився в „гімназії”.

Перше, що його таки здорово вдарило в ніс, це затужле повітря і запах, який лишається в кімнаті після рейду щурів. „Гімназія” — це була невеличка, темна і ніколи, мабуть, не провітрювана гімнастична зала. На підлозі лежали простелені два три матраси, стояло поруччя, „кінь” і драбинки. В одному кутку висів мішок і пара боксерських рукавиць. Роздивившись докладніше, мій приятель запримітив ще одні двері, а на них ще одну табличку з написом: „Офіс”.

Що ж він побачив у так званому „офісі”?.. А побачив передусім пару волосатих ніг, голих, босих, із розчепіреними пальциськами, задертих високо на поруччя постелі. Потім висунулась так само волосата рука, з ланцюжком на зап'ястку, пощупала довкола по долівці, а намацавши пляшку з пивом, потягла її вгору. Почулося булькотіння, ніби на дні глибокої криниці. Коли булькотіння скінчилося, порожня пляшка помандрувала на долівку, а з постелі висунулися голі, татуйовані плечі і голова з вилисїлим тім'ям.

— Хто там?

— Чи маю приємність говорити з містером Карналія? — запитав несміливо мій приятель.

— Так, справді маєте цю честь, — заспівала лисина латинським акцентом. — А в чому діло?

— Я прийшов до вас із рекомендації містера Шворца.

Плечі повернулися, показалися голі груди з витатуйованим візерунком так само голої красуні в центрі та з проколеними стрілою Амора чотирма серцями по кутках. Показалося також напівсонне обличчя, трохи індіанське, трохи мексиканське, з розплесканим носом і з копальнею почорнілого золота в роті. Бистрі, мишкуваті очка зміряли Віктора, а повний рот золота заспівав:

— Сідайте, будь ласка. Я зараз буду з вами.

Віктор сів на єдиний в тій кімнаті стілець, повів очима по стінах... Виглядало так, що красуня, яка прикрашувала груди містера Карналії, не почувалася тут самотною, бо стіни кімнати, від стелі до долівки, були заліплені видертими з ілюстрованих журналів фотографіями дівчат, так прозоро приодітих, що багато пристойніше виглядало б, якби вони були цілком без оджеї.

Тимчасом містер Карналія лігма всунувся в штани і сів, спустивши босі ноги на долівку. Витяг із кишені терпужок і почав оперувати ним коло своїх нігтів.

— Щиро кажучи, — мовив, широко позіхнувши, — я не дуже радо приймаю вас до моєї школи, бо і так маю навалу учнів. От і зараз, просто земля горить мені під ногами, бо кваплюся до Бруклінського коледжу, де даю лекції студентам... Звичайно, раз ви прийшли сюди з рекомендації мого щирого друга, містера Шворца, я мушу зайнятися також і вами.

— Дуже дякую, — чемно вклонився мій приятель. — Ще одне прохання до вас, містере Карналія: я маю всього один тиждень відпустки і хотів би за той один тиждень якнайбільше навчитися.

Професор покрутив премудро головою:

— Мама мія, це мені ускладнює програму навчання! Виходить таке діло — я мушу дати вам спеціальний, прискіпшений курс, а це, само собою, дорожче коштуватиме. Між іншим, у моїй школі обов'язує такий порядок, що учні платять за три лекції авансом. Ну, для вас, по протекції, я прохаю тільки десять доларів.

Віктор рад-не-рад витяг десятку, яку містер Карналія хапливо поцупив. І в цю ж мить в нього вступила якась надзвичайна енергія: зірвався на рівні ноги, зробив декілька присідів і кілька вимахів руками догору, набоки і млинком. Віктор сидів тихенько на стільці і з респектом дивувався з його атлетичної мускулатури та могутнього огруддя, приздобленого візерунком вірної красуні, що так само присідала й підводилася вкупі з своїм кавалером.

Помахавши руками і ногами, містер Карналія виступив з такою мовою:

— Щоб не гаяти марно часу, який в мене рахується на вагу брилантив, почнемо зразу першу лекцію. Насамперед коротко перебіжимо теорію. Джудо — японська боротьба, це насправді самооборона. Оборона відповідно обрахованими й блискавичними рухами рук, ніг, голови, тулуба, цілого тіла. Та найважливішу роль в цій обороні відіграє оцей рубець долоні. Чим для вояка карабін, для боксера кулак, тим для борця в джудо рубець долоні, розуміється, заздалегідь пристосований до цієї функції, це значить — так загартований, затовчений, щоб із живого тіла перетворився в довбешку! Перехожу до практичної справи: хочу вам показати, якою страшною зброєю може статися рубець вашої долоні. Похиліть голову, будь ласка.

Віктор слухняно нахилив голову і в цей же момент відчув страшний удар по потилиці, немов тупою залізякою, від яко-

го, мов колода звалився з стільця і втратив свідомість.

Прочунявся, лежачи на долівці з несамовитим шумом у голові і з мокрим компресом на шиї. Містер Карналія сидів, як і раніше, на лежанці і спокійно підпилював свої нігті, а коло його босої ноги стояла вже не одна, а три опорожнені пляшки з пива. Він привітно кивнув Вікторові головою:

— Ну, як почуваєтесь, молодий друже? . . Ви, бачу, пролежали собі непритомно рівно півгодини. Між нами кажучи, може, цей удар був надміру дошкульний, але ви завжди майте на увазі, що це скорочений курс і я мушу підганяти темп навчання. О, ля-ля, вставайте, бо через вас я можу запізнитися на лекцію до Бруклінського коледжу . . . Підемо тепер на залю, я покажу вам декілька похватів.

Мій приятель підвівся, постогнувши, і поплентався, як заморочений, за „професором” до його „гімназії”. Тут містер Карналія поставив його на матраці і сказав:

— Перший приклад: попробуйте заатакувати мене спереду і вхопити за горло! Ану, гайда! Сміливо! Гоп! . .

Ледве мій приятель встиг наблизитися до викладача, як раптом якась нечиста сила підкинула його в повітря, він махнув млинка понад спиною містера Карналії і, мов околіт соломи, бебехнувся на матрац. З матраца, що його, відай, ніхто не витрушував з часів громадянської війни, збився вгору стовп пилу і нашому бідному студенту зовсім померкло в очах, аж світ заневиднівся. Чув тільки, що над ним стояв вельми задоволений „професор” та вигукував захоплено:

— Скажіть, чи це не прекрасна штука? Ви бачите, який вітряк я з вас зробив? . . Тут ви мене, нібито, атакуєте, а тут відламок секунди — ррраз! — і ви лежите, як баран. Ну, ставайте, зробимо друге завдання: тепер нападайте на мене ззаду!

Така сама історія ввійшла і з „заднім” нападом: не встиг Віктор підвестися на ноги, як уже простягся з грюкотом на матраці, не знаючи, далєбі, як і коли це сталося. Та цим разом гримнув собою з таким розмахом, аж будинок задуднів і з повали посипалась штукатурка.

— Знаменито! Знаменито! — радів інструктор і з радості ляскав себе по колінах, нагадуючи при цьому симпатичну шимпанзе з Бронського зоопарку. — Це був клясичний приклад — перекид через ліве рам'я. Вставайте, зробимо третю вправу.

— Ой, не можу, — простогнав учень. — Щось мені в крижах трісло і дуже болить.

— О, ля-ля! Ну, вибачте, — розвів руками містер Кар-

налія. — Ви розумієте: скорочений курс, пришвидшений темп навчання. Може, я справді перестарався, і якийсь хрящик вам зіскочив. Нічого страшного! Давайте, я вами трохи потрясу, і ми наженемо його на місце.

Вхопив мого бідного приятеля попід пахи і став ним трусити так запопадливо, що здавалося, витрясе з нього душу на амінь. Віктор просився, як мала дитина:

— Ой, спасибі... Досить, досить! Може, на сьогодні буде досить. Мені вже духу не стає!

— Ще одна хвилина, — заметушився містер Карналія. — Я продемонструю вам ще один цікавий трюк: як голіруч відбити напад з ножом або стилетом. Беріть, прошу, цього ножа — атакуйте мене! Сміло! Замахніться з усеї сили!

Тоді сталося щось неправдоподібне: мій приятель вийшов із себе! Як це інколи буває з людьми лагідної вдачі, яких доведено до краю, він, раптом, втративши терпець, попав у нечувану в нього лють. „Заріжу, падлюку! — шибнула в нього відчайдушна думка. — Завіщо він знущається наді мною?.. Перебив мені потилицю, потовк спину, а тепер ще поламає мені руки і зробить з мене цілого інваліда... Ні, не діждати тобі цього!”

Віктор стиснув колодочку підсуненого йому ножа, прискочив до свого вчителя, розмахнувся, але ще швидше його зап'ясток опинився в кошлатих лапищах містера Карналії... Той блискавично шарпнув руку Вікторову і вкупі з ножом скрутив її назад.

— Гвалт! — заверещав мій приятель і присів, а рука, наче відрубана, повисла додолу... Скінчилося: тепер він був повний інвалід.

— О, мама мія, — бідкався містер Карналія, — якийсь нині фатальний день: все в мене виходить з легким перебір-щенням. Це, мабуть, тому, що я застосовую до вас поспішну методу. Що ж, хіба на нині буде досить?..

Віктор справді мав досить: просто з „гімназії” взяв таксівку і поїхав до знайомого лікаря на 7-му вулицю. На щастя, рука не була зламана, але погано вивихнена і виявилась потреба покласти її в шину. В крижах, слава Богу, не знайдено поважнішого пошкодження, крім кількох синців і відбитої нирки.

— Ото вас хтось почаствував, — крутив головою лікар. — Що з вами трапилось?

— Це так на фабриці, — збрехав Віктор. — Розгонове колесо вхопило мене і кинуло об землю.

— Ну, нічого, — потішив його лікар. — Фабрика заплатить вам за це відшкодування. Тепер ще була проблема —

як дістатися додому. Поки їхав автобусом — було півбіди, та коли прийшлося йти від зупинки трохи пішки, не стало бідоласі дужу. Ледве-ледве теплий приволікся під хату. Та блідий жаж упав йому на душу, коли під самою брамою зустрівся віч-на-віч з тим проклятим циганчуком, сином сторожихи... Стояв ліниво під муром та загаряв до сонця, стрункий, смаглявий, як молодий бог. Віктор був певний одного: коли ще вчора він міг би хоч пробувати щастя поміряти з ним свої сили, то сьогодні, після першої лекції джудо, справа виглядала зовсім безнадійно... А циганчук уже сунув на нього!

— Гей, друзяко, що з тобою сталося? — спитав наскрізь миролюбно.

— Мене авто вдарило... як виходив з фабрики... Тепер вертаюся від лікаря, — промовив мій приятель, тримаючись одвірка.

— От, чортаки, ці шофери! Гонять, як божевільні, розбиваючи бідних людей. — Ну, нічого, — потішив і він Віктора, — ти за це загорнеш порядні гроші, якщо не полінувався записати номер машини. Обіприся на моє плече, я поможу вийти тобі по сходах.

Майже виніс Віктора на руках до кімнати, поміг йому покластися до ліжка.

— Ну, держись, невинна жертво шоферського терору, — сказав на відхідному і якимось тепло посміхнувся.

Віктор притиснув обличчя до подушки і, кусаючи її, зарідав... Заснув потім, через півгодини, на подушці мокрій від сліз.

Любов КОЛЕНСЬКА

ПОЕТ

*На темній скелі розіп'ялася мева: ясними крилами униз.
 Ї не відпочивала і не піднімалася до лету...*

Ясна мева

*жахалась морських бездонних глибин,
 і їй бентежила височінь небес.*

Тому:

*вона не рішалась нікуди —
 вона мертвіла...*

Скотилось із сонця золоте квіття, ковзнулось по Андрієвих пальцях. Щось блимнуло в його душі й змертво: більш не відсвічувало ані глибин, ані поверхні.

Знову вперто почав Андрій: „На темній скелі розіп'ялася мева”...

Нагло підвівся і з усієї сили жбурнув листком паперу. На мить його очі стали дивно сірі, а потім у них, як у визволенні, звоскресилась пригорща світел. Він подумав: чому б йому, як і іншим людям, не задивлятися на дерева і не милуватись ними тільки в думках, чому б не погрітись на сонці, не плисти річкою, зовсім не записувавши її краси, чому б не пестити дівочої коси і не мусіти зразу про те складати віршів?

Вийшов поза поріг пройтись, прошалітись із своїми друзями, поговорити просто й звичайно, не задумуючись над їхніми словами, щоб потім списувати їх на папері.

Глибоко, впиваючись, зачерпнув повітря. Наче відсахнувся від усього давнього.

Коли йшов вулицею, перестрів його знайомий, шанобливо зняв капелюха: — Кудюю?

— Звичайно — кудюю всі інші, отак собі без думки.

— Не забувайте про ваш вечір — чекаємо на нові твори.

— Чому вам чекати на мої твори? Ви краще посидьте часинку і напишіть самі...

Знайомий подивився на нього з непорозумінням, а то й трохи тривожно:

— Як то?.. Вибачте, я нічого злого... Не раз питався вас. Це тільки захохота і подив вам. Але коли ви сьогодні себе зле почуваете, тоді...

— Звідкіля у вас таке враження? Навпаки, у мене якраз незвичайно гарне почуття — я вже кілька хвилин як зовсім вільний...

Знайомий уклонився і хотів був відійти, але Андрій вхопив його за рукав. І хоча той злегка пручався, не випускав і не вгавав говорити: — Часинку для мене можете приділити, самі ж зачепили.

Знайомий затих, але з видимим напруженням перебіг своїми очима по Андрієвих.

— Як підете звідсіля, перекажіть усім, щоб і вони трохи завдали собі труда і, замість йти на риболовлю чи на кухню пива, спробували творити.

— Алеж ми не зуміємо, не кожний родився поетом...

— Коли не родився, хай привчається...

— Хіба ваша творча праця не для нашої спільної громади?

— Коли спільна громада, тоді й вам для неї щось треба творити, а то тільки спокійно і вигідно на мене вичікуєте. Інколи ще й догана від вас прийде: „Не так, як треба, вмієте краще”. А потім, щоб зовсім не знеохотити: „От, молодець, ніхто так не зуміє, як ви!” І що за розкішне витворилось почуття у вас: хтось безупинно за вас працює. Ви навіть не мусите придивлятися, чи всеціло віддаватись красі — усе готове! Без розпачу й навіть без великих зусиль ви перебираєте усе від мене. Але сьогодні я таки роздумався.

Нарешті чоловігя вирвався і з збентеженням перепросив:

Нічого, я зрозумів... Я перекажу... А тепер я мушу поспішати.

Андрій розсміявся — знайомий зник...

Він ще довго сміявся, аж сльози густо котились по обличчі: — А то перелякав, може, хоч раз змусив думати!...

Глянув на годинник. Йому треба негайно на двірець, на поїзд — геть звідсіля! Купив квиток і поїхав. Переїхав кілька станцій і, не дивлячись — яка, висів. Тоді, вже поволі, розшукав дім, винайняв його і там залишився.

Увечері, не хапаючись, вийшов ген поза містечко на розлогі луки, ліг на траву — нічого не думав, втомлений — заснув, здорово і міцно, уперше за довгий час.

І так уже кожного дня ходив або понад річку, лягав біля теплих, розігрітих сонцем комишів і вдихав пахощі розцвілої землі, вгортався, хотів зайти аж у саму її глиб, звідкіля випускає вона свіжі пагони життя... Іноді з комишів вибігав якийсь звірок, Андрій стежив за ним, а коли звірок тікав, схоплювався, біг за ним навздогін і сміявся.

Світанками садив квіти. Плекав їх, нахилявся над кожною пелюсткою, аж торкалася його щік, і вмивався разом з нею студеною росою.

Був вільний і безтямно щасливий. І ранками, коли птахи розправляли крила до лету, вигукував: — Летіть, я з вами!

Наче похмелений ішов стежками і сміявся, як у радісному божевіллі.

Дрібними росинками — піт; смуглявістю сміх; а в руках помахи розколюваних дзвонів...

Коли ж густішав похмарний день — вбирався у його сіру намітку і закутувався у перламутровий спокій. Ловив подих притасних струмків краси, невидимих і прозорих — для нього тільки зримих.

Як летіли дощі, разом із землею спивав воду, слухав громовиці, із небес згортав блискавки, як порвані світляні струни, і розсипав у дерева...

З ним навперейми, із величезним розгоном, летіло щастя.

— — — — —

І раптом однієї днини, такої, як усі інші, з Андрієм почало діятися щось йому невідоме.

Виходив ранками вітатися з квітами — вони не втратили барв, але вже його не цікавили. Не вмів уже з пристрасстю нанизувати сонячні промені і бігти навипередки із вітром. Довкруги нього ще далі було полум'я, але він уже не горів з ним: воно його спалювало до жакливої спраги, а прохолоди — нізвідкіля... Навіть роси — і ті перестали розсипатись, а трави не приймали його як побратима, і земля — ні...

Він ніяк не міг зрозуміти, шукав розв'язки, дивився у простір і надслухував — тиша... Тоді збагнув, що йому чогось бракує, якоїсь речі, що, просто, усе те пережите він мусить утримувати, і то зараз — у цій же хвилині. У плащі знайшов невеликий клаптик паперу і своє давнє писальце. Зрозумів, що від цього йому вже не втекти і, злегка усміхнувшись, почав писати:

*На темній скелі розіп'ялася меча: ясними крилами униз.
Й не відпочивала і не піднімалася до лету...*

Ясна меча —

*жахалась морських бездонних глибин
і їй бентежила височінь небес.*

Тому:

вона не рішалась нікуди —

вона мертвіла.

Аж сколихнулося сонце і відкрило їй очі:

Блиск — гострий доторк кинджалу...

І вона —

відчула біль і безмежне прагнення:

підняла крила й полетіла...

Во:

її призначення було — летіти.

Залишив усе. Поволі пішов на станцію і повернувся до свого містечка і до свого давнього дому.

Його застав дзвінок. Підняв слухавку і почув голос знайомого:

— Пробачте, ви пригадуєте, що сьогодні ваш вечір? Готові?

— Буду готовий! — і подивився на записані аркушики. — А колишню нашу зустріч забудьте! Це був наслідок втоми і непорозуміння.

Відчув у душі шалений крутіж і побачив вогненні кола — свіжа наснага розкривала долоні.

Підійшов до вікна. Потойбіч вихор розсипав стежками воду. Йому здавалось, що із бездонних надр землі вибігають маленькі чоловічки і кидають у водяні вири вінки, кожний із інших квітів. І він мусить бігти за ними, кружляти разом до втоми і виловлювати один по одному, хоча б навіть ранила душа: бо у водах відбивалися зорі...

Відійшов від вікна і став писати.

Вайлдвуд Крест. 20 серпня 1970 р.

ДО СТОРІЧЧЯ НАРОДИН

Богдан Лепкий

З ОСІННІХ РИМ

Скінчилися вакації.

Вертаються з Ворохти ворохтяни, а з Дори доряни, хто з них тверезий, хто п'яний.

(З Ямної надтягають ямники).

І з тої рації мають зарібки реставрації, оживають театри і кіна, скрізь спіднички короткі поколіна.

Снуються студенти, жиди підносять проценти, множаться мальконтенти.

Заробляють фризієри, по готелях портієри, Ренесанси, Республіки, Ув'єри.

В котрій хаті є ванна, там купається раз у рік панна, Ядвіга, Оля, Іванна.

Тішаться міські туалети, і ті, де "панове", і ті, де "кобети", цнотливі і кокети.

Розходяться "курієрки", сторожі дістають шперки, по вулицях снуються фразьки.

Тільки вулиця Руська все однаково тускла, дрімає, як у мурі плюсква.

І "Дністер" думає, з берегів не виступає, бо води замагло має.

Так само і "Просвіта", дай їй, Боже, многая літа, відни-ні до скончання світа.

А наша "Торговля" (Рогатин, Дрогобич, Тереховля) — дай їй, Боже, здоровля!

Наші театри не мають власної ватри, розлетілись на "чтери вятри".

А наші редакції поділені на фракції, без жадної рації говорять собі сатисфакції.

У нас усе по-старому, мир сему дому, ми не бажаємо лиха нікому.

(Описим)

Ця сатира була переписана С. Гординським під час відвідин у Б. Лепкого в Черчі влітку 1938 року.

Марта Тарнавська

ЕВРОПЕЙСЬКИЙ ЗАПИСНИК

Керівник бюро „Міжконтинентальної лінії” підвівся назустріч Єві.

— Мені дуже прикро, пані Сімпсон... —

— Дякую. —

Розмова була коротка і напружена.

— Це все, що залишилося. —

Він простягнув їй невеликий подорожній порфель — добре знайомий мамин портфель, колись темночервоного кольору.

— Чудом зацілів. Відкинуло його далеко-далеко від центру. —

Порфель був пошарпаний і забруджений, але Єва притиснула його до себе, мов скарб.

— Представник забезпечення звернеться до вас у наступному тижні. —

— Дякую. До побачення. —

Говорила механічно, не думаючи, і так же механічно, не думаючи ні про що, вийшла, притискаючи до себе портфель, у людський натовп, на вулицю.

* * *

15 червня 1971 року.

Сьогодні провела пополудне у галерії Тейт. Видовжені, ніби-готичні скульптури Джякометті ввели мене в контемплативний настрій. На мить забула про себе у розважаннях про „божеське” і про „людське”. Але серед кольорового бенкету Ван Гогів, Кокошок, Шагалів, Кле — я раптом зупинилася перед картиною, що зветься „Пляж”. Телефонічна трубка завішена на вішалці — із дротом, що висить нікуди не причеплений. Комунікуватися ні з ким — телефонна лінія веде в нікуди. Чому пляж? І якщо взагалі це — пляж? Але Сальвадор Далі промовляє безпосередньо до мене. Та я вже сьогодні спокійна. Товариші подорожі сотнями закупають фотокартки і сувеніри. Я нічого не купую і нікому не пишу.

16 червня 1971 року.

Жаль мені, що я втратила перші два дні у Лондоні. Мої товариші подорожі встигли за цей час оглянути все те, що

показують гіді перельотним туристам: зміну варти біля королівської палати, сповнену макабричних асоціацій лондонську вежу, фотогенічний міст над Темзою, де безперестанку клацають фотоапаратами — а увечорі — освітлені фонтани Трафальгарського скверу та пиво „Генекі” у столітньому лондонському „пабі”. Я ж у цей час навіть і не пробувала поборювати своєї депресії. Навіть жаліла, що послухала Євиної поради. Що може змінити в житті тритижнева європейська подорож? Але сьогодні — четвертий день, як я в дорозі — і я вперше від двох місяців спала, не приймаючи секоналю. Від ранку бігаю по місту, щоб надихатись його атмосферою. Читаю лекцію літератури — від Чосера до Еліота — із нагробних плит Вестмінстерського абатства, слухаю вітру історії під дрібно мережаним ґотиком Парляменту. Зелені парки Лондону навівають на мене спокій і Темза не здається мені більше ні понурою, ні небезпечною.

17 червня 1971 року.

Вузькі триповерхові цегляні будинки стоять притиснені один до одного, немов хочуть своїми плечима спинити Атлантийський океан. Кольорове місто на воді! Сьогодні я вже тримаюся групи і разом з товаришами подорожі плаваю по каналах Амстердаму і слухаю розповідей гіда. А гід вдався нам славний! З шофером нашого автобуса говорить бездоганно по німецькому, з перевізниками і готелярами в Амстердамі порозумівається їхньою ж мовою, а групу своїх туристів, що має в своєму складі самих тільки американців, забавляє дотепно й цікаво сценічною британською англійщиною. Мусів бути колись актором легкого жанру — забавляє нас пісеньками і жартами, далекими від провідницьких стереотипів. Шкода, що він не залипиться з нами до кінця подорожі. Він тут тільки заступник. Призначений нашій групі провідник зустріне нас щойно у Візбадені.

Я сьогодні майже весела. На депресію не було навіть часу. Просто не віриться, що тільки тиждень тому я захлиналася від страшної самотності, що спливає, здавалось би, просто із стін нашого — ні, мушу мати відвагу сказати собі — Юриного люксового апартаменту під, як він каже, „найкраще баченою ньюйоркською адресою.”

18 червня 1971 року. Вранці.

Одностайна голландська рівнина навіяла на мене меланхолію. Ні мальовничі вітряки на овиді, ні барвисті поля тюльпанів не в силі були розрядити мій смуток. Тепер, коли ми вже в'їхали в німецький Рур — ще більш смердючий і

задимлений як наш Нью Йорк, я уже й зовсім розкисла. Як наш Нью Йорк! Чи може бути щось більш задушливе, як це місто? Ніколи я його не любила. Навіть тоді, коли у перші щасливі подружні роки все життя видавалося повним молодечого чару. Правда, жили ми тоді у поганенькому помешканні, в долішній частині міста. Але тоді це була тимчасовість. Скромні мої заробітки не могли оплатити водночас і Юриного докторату і вигіднішого мешкання. Але ми були в дорозі до, мовляв Юрко, „світлого нашого майбутнього”. — Місто тяжіло мені і тоді, коли народилася Єва, я тікала з дитиною у парк, щоб вона могла відчувати, як пахне чорна земля весною, як шарудить під ногами пожовкле листя, як зовсім інакше виглядає звичайний сніг, коли він лежить на полі незайманою білою плахтою. Юра сміявся з моєї туги. „Ах, які ви страшні селюхи!” Пізніше, коли Нью Йорк дупшив мене вже надобре, він сердився, не розуміючи. Купити хату за містом? Навіщо? Щоб доїздити годинами до праці? Тепер, коли можна дозволити собі на найкращий апартамент в самому центрі, з прекрасним урбаністичним пейзажем з вікон двадцятого поверху? Що я хотіла стояти ногами на землі, не їздити вічно елеватором? „Сільські забобони”, „сантиментальні примхи”.

18 червня 1971 року. Пополудні.

Зупиняємося на перекуску в малому заїзді на березі Райну. Як раптом змінився краєвид! З індустріального Руру виїхали просто в романтику. Винниці терасами спинаються вгору від берегів ріки, високо аж до овіяних легендою середньовічних замків. Нас при столику четверо: Ненсі, вчителька, незамужня елегантна пані, що будить заздрість оповіданнями про свої кругосвітні подорожі, та подружжя Мілерів, що виявляють мені майже батьківське піклування. В них дочка мого приблизно віку і вони безперестанку про неї говорять. „Ах, яка тут краса! Бідна Мері, вона цього не може бачити. З чотирма маленькими дітьми, знаєте...” Це, мовляв, не те, що у вас: „вам тільки й подорожувати: дочку вісімнадцятилітньою видали заміж, а чоловік-винахідник теж опіки не потребує, бо і так певно рідко коли буває в хаті.” — Ну й справді, як мені добре! Чи варто знати комунебудь, що це — перша в моєму житті зовсім самостійна подорож — і що чоловік мій анічогісінько про неї не знає?

Гід наш доказує чудес, щоб розважити групу. Він уже в дорозі, в автобусі робив репетиції, а тепер стоїть із склянкою райського вина посеред нас і диригує. Хор американських подорожніх, задивлених у скелю ЛЬорелай по другому боці ріки, підтягає незвичайний текст на знайому мелодію:

„Іх вайс ніхт вас золь ес бедойтен, дас іх зо трауріг бін. . .”

19 червня 1971 року.

Не могу отямитись від несподіванки. Віллі Майстер, гід, який перебирає нашу групу у Візбаден, — не хто інший, як Віталій Майстренко! Вітя — мій Вітя, товариш з Берхтесгадену! Не зразу ми впізналися. Двадцять три роки зробили своє. Шевелюра Вітина притрушена сивиною, в стриженій по еспанському борідці теж срібляться волосники. Однак він сьогоднішній шармантніший і елегантніший, як тоді у часи нашої молодости. Англійська мова його — бездоганна, і він забавляє наших американських туристів не гірше від свого попередника. Коли нарешті є змога відірватись йому від офіційних обов'язків, він сідає в автобусі біля мене і в антрактах між пісеньками і жартами для туристів ми маємо змогу говорити. Як це так, що він — Віллі Майстер? О, це лиш „професійний” псевдонім для туристів і подорожнього бюро! Не хоче, щоб принагідні знайомі, що їх він зустрічає на турах, знали його по-справжньому. Зрештою, його українське прізвище ніяк не лицює гідові, що опроваджує туристів по Німеччині! Чи це його справжня професія? Ні, він — лінгвіст, вчить мов у баварській гімназії, але влітку заробляє додатково, подорожуючи з туристичним бюро. Ах, як багато хочеться зразу довідатись! Ти — одружений? — Був, двічі. А тепер — знову сам! А всі ці роки, що робив, як жив? — О, це були літа науки Вільгельма Майстра. Сміється. І добре мені, слухаючи цей сміх і теплу музику Вітиного баритона.

20 червня 1971 року.

Я сьогодні в полоні казки, що зветься Ротенбург. Засліпило мене багатство кольорів. Червона дахівка на будинках середньовічної архітектури, жовтогарячі, зеленкаві, ясно-брунатні свіжорозмальовані стіни, поперечниці і віконниці темної бронзи, блакитні цифербляти на дзигарях наріжних веж — і квіти — квіти на стінах, квіти у вікнах, квіти на клюмбах біля святих статуеток... Добре було б залишитись тут за цими середньовічними мурами, мандрувати вузькими вуличками, не споглядаючи на годинник, застрягати в пасажах старих воріт, насичувати очі чудесним містом, що ціле — мов зачарований замок на горі... Добре було б бути тут насамоті — з касетою — і — малювати, малювати...

Стоїмо з головами задертими вгору, дивимось на легенду, що живе на вежі старенького ротенбурзького ратушу. Під звуки гльокеншпіля, що видзвонює годину, повторяється середньовічне дійство: бургомайстер виграє заклад із шведсь-

ким генералом і, випивши одним духом „штайн” пива, рятує місто від шведської облоги.

Вітя бачить у моїх очах захоплення кольоритним містом. „Наталочко” (ніхто, крім Віті ніколи так не називав мене. Вдома, останнім часом, я навіть із „Наталі” перемінилася раптом у „Нетлі”, а то й просто, щоб коротше, у „Нет”) „Наталочко, ти ще малюєш?” Вітя не розуміє: як це так, що я почала була знову та й покинула. Чому ж? Але я і не пробую вияснювати. В люксовому апартаменті під найкращою ньюйоркською адресою немає місця на мистецьке безладдя пензлів і фарб. „Ще може волосся по пояс запусти і заведемо собі справжню богему, чистісінький тобі Грініч Віледж,” іронізував Юрко. Така іронія не легко забувається.

21 червня 1971 року.

Мюнхен — Вітине „рідне” місто і ми хочемо побути тут удвох. Цьому сприяє програма тури: сьогодні товариство на дозвіллі: кожен блукає самовільно, бігає по крамницях, закупаючи місцеві вироби, висиджує у славних мюнхенських пиварнях.

Ми обідаємо з Вітею у малому старенькому заїзді, що ніяк не нагадує касарень нашої таборової гімназії в Берхтесгадені. Але на мене наринали чомусь спомини: гімназійна прогулянка на Хімзе — і перший Вітин поцілунок у парку літньої королівської резиденції, пластові виправи „під Вацмана”, що були альпіністичним досягненням і викликали кризи переляку в батьківському домі, зустрічі крадькома, в коридорах, між мосю і Вітиною клясою... На чорній таблиці, що висить поруч на стіні, виписане білою крейдою меню нашого сьогоднішнього обіду, але мені перед очима інша таблиця, і я бачу себе, червону й задихану від люті, як під іронічну насмішку професора і задоволене хихотіння кляси змазую губкою чиясь злосливе: „Наша Наталія жити не може без Віталія.”

Вітя розпитує мене про моє життя: він хоче точний звіт за цілих двадцять три роки. „Смішна ти, Наталочко, із своєю сороківкою! Ми з тобою майже однолітки, а мені зовсім не здається, що життя моє дійшло до якогось остаточного берега. Навпаки! Я тільки що збираюсь жити!” Щасливий Вітя! Молодий Вітя! — Після обіду він водить мене по Мюнхені, а потім везе мене як гостю у своє власне парубочьке помешкання. Воно влаштоване зі смаком, але невибагливо. Нічого зайвого, ніякого люксу. Є, правда, кілька картин, і книжки, і перський килимчик на сонячному паркеті, і радіо. Одна із картин — моя власна. Це альпійський пейзаж з околиць Берхтесгадену, що його я подарувала Віті колись на

його день народження. Вітя стоїть за плечима в мене, коли я розглядаю давно небачену свою картину. Він кладе мені на рамена руки і, нахилившись устами до мого вуха, шепче: „Чому ти мене тоді покинула?“ — Я чую, як мені до очей підступає гаряча вогкість і коли Вітині уста наближаються до мого обличчя, щіточка його еспанської бороди розтирає на моєму лиці небажані довгостримувані сльози.

22 червня 1971 року.

Сьогодні від ранку — дощ. Автострада, мов світла смуга, що прорізує сірий туман: за вікнами автобуса немов зависла непроглядна завеса. Там за цією завесою прекрасні гори Берхтесгадену, там навіки залишилася моя молодість! — Вітя сьогодні не в гуморі. Дуже непереконливо розважає групу туристів — а розвага потрібна більш, як коли, бо погана погода всім зіпсувала настрої. До мене він взагалі не підсідається: вдає, що в нього багато ділових справ. Розмовляє по-німецькому з шофером, обложився мапами і проспектами.

Вітя гнівається на мене. Він — розчарований. Учора, мені здавалося, що ми прекрасно зрозуміли один одного — але це я мабуть фальшиво інтерпретувала його надмірну коректність, коли він увечорі викликав на моє бажання таксі, щоб відвезти мене назад до готелю.

Я дивлюся на Вітю приязними теплими очима, але мені сумно, і я — самотня. Вчора була нагода віддячити Юрі — око за око, зуб за зуб. За Мерілін, і за Бетті, і за все. За всі недоспані самотні ночі. За злобу, за приниження. За оце болісне: „ти без мене нічого не значиш, ти — мій раб“. Так, нагода була, але я нею не скористалася.

Американські туристи не здогадуються навіть, яку прекрасну панораму гір закрив від них молочний туман дощової погоди. Завіси, що закрила від нас гори Берхтесгадену, не підніме вгору нічис побожне бажання. Теж і для мене немає повороту в молодість, що живе ще тільки у привидах молочного туману споминів.

23 червня 1971 року.

Ми високо в кабіні Різенраду, а під нами не тільки увесь Пратер, але й весь Відень. „Отут ось Штефансдом, — а це будинок опери, — а там ген в цьому напрямі — Шенбрун, той куди ми їздили сьогодні вранці, той, де вапа Жакелін Кенеді чарувала Микиту Хрущова в час віденської конференції...“ Вітя пописується перед туристами своїм знанням історії і мистецтва та чарує всіх дотепами й анекдотами. Я бачу Відень

не вперше. Мені він — рідний, я тут почуваю себе, як дома. І тому я сьогодні задивлена не в місто, а в себе.

Мені снився сьогодні сон сповнений еротичними образами. Ще й досі з підсвідомости виринають скаламучені пристрастю Юрині очі. Ах, він умів колись довести моє тіло до любовного шалу! Немов цілюща купіль, оця солодка втома після любовної екстази, що в неї поринаєш душею й тілом. Сон розбудив у мені наново тугу. Але туга ця за минулим, що ніколи вже не повернеться. Та крім туги прокинувся в мене і давно приспаний інстинкт: бажання жити.

Вітя усміхається мені, оглядаючись з-поміж групи туристів. Він уже мені пробачив: зрозумів, що сьогоднішнього дня не збудувати нам на самих тільки руїнах спогадів. Його треба творити наново тепер, сьогодні, завтра. Я дивлюся на Вітю радісно, з вдячністю.

Мою любов, мою відданість, моїх багато літ самовідречення виплюнуто із проклоном непристойної лайки. Ще й довелося ділитися жмінкою Юриних пестошів із секретарками та супутницями наукових конвенцій... Не для мене роля усміхненої чарівної пані-господині, що багатолюдними прийняттями та фліртом з впливовими начальниками промощує кар'єру своєму чоловікові. Такою хотів мати мене Юра. А я хотіла права на власне життя, на власну індивідуальність, на увагу і ніжність власного чоловіка

Добре бути знову пожаданою. Я вдячна Віті: він розбудив у мені наново — жінку.

24 червня 1971 року.

Я від ранку сьогодні на ногах. Кілька годин волочилася з Ненсі по Маріягільферштрассе. Ненсі закуповує безліч всячини: сукні, светри, черевики, біжутерію. Я служу їй за перекладача. Сама нічого не збиралася купувати, але таки не встоялась спокусі: купила Єві подарунок, дрібномережаний срібний медальйон, а в ньому, на тлі чорної альпаки, чудовий, бо ще майже живий, цвіт едельвайса. Хай буде щасливе в житті моє дівчатко, хай тривалою і вічно-свіжою, як ця квітка, буде довіку молода її любов.

Обідаємо в Августінеркелер, разом з Мілерами. Я розповідаю їм про своє воєнне дитинство у Відні, про те як пожежами кричало до неба місто після нальотів американських бомбардувальників. Обоє Мілери і Ненсі, здається, усвідомили раптом, що я — не зовсім „їхня”, що в мене ще інший власний окремий світ, зовсім їм незнайомий. А я, розповідаючи, нагло теж зрозуміла, що в мене існує ще власне інше життя — зовсім незалежне від Юри, від Єви, від Віті. Це життя почалося отут, на цьому континенті і його корені,

мабуть, недалеко, десь у цьому місті, куди предки мої приїздили делегатами на послухання до цісаря.

Тягну моїх американських приятелів, щоб показати їм ще (і самій усередині оглянути) будинок нововідбудованої спери, а коли ми потомлені знаходимо нарешті наш автобус, що має повезти нас на Грінціг, Вітя, який з професійною галлянтністю допомагає паням видряпатись по східцях до автобусу, каже мені із докором: „Я стужився за тобою, Наталочко. Ми цілий день сьогодні не бачились.”

25 червня 1971 року.

Невже в моїй голові і досі шумить молоде вино, що його пили вчора увечорі у розспіваній, сповненій музикою скрипки і гармонії, винарні Грінцігу? Тільки сьогодні ми не з групою, а просто удвох: Вітя і я. І сьогодні ми „бавимось в аристократів”. У вибагливому Ратгаускелері блистять золоті різьблені орнаменти на стінах і блистять срібні підноси в одягнутах у фраки й білі рукавички кельнерів. Блистять Вітині і мої очі і ми п'ємо шампанське не за спогад і не за молодість, а за наше щасливе сьогодні. Потім я кажу Віті везти себе фіякром попід Парлямент, уздовж Рінгу. Мене пориває атмосфера цього мого відродженого міста; мене пориває свідомість, що я нарешті віднайшла і себе.

Увечорі йдемо з Вітею до Театер ан дер Він, де ставлять „Країну усміху”. Легарівська музика десятки разів слуханої оперети будує ностальгичний міст у минуле. Але я не здаю тількищо здобутих позицій. Вітя проводить мене вночі під двері моєї кімнати і шепче збуджено: „Наталочко, я чекаю на твоє запрошення”. Я обіймаю долонями його голову, нахилиючися до посрібленої еспанської борідки, і цілую Вітю в уста. Але наніч залишитись не запрошую.

26 червня 1971 року.

Чудесні гірські краєвиди не вимагають пояснень гіда і розважають групу туристів краще, як Вітині дотепи й оповідання. Вітя сидить біля мене в автобусі, маломовний, зосереджений. Він чекає відповіді на питання, що його не наважується поставити. Мені жаль Віті, я хочу допомогти йому. Я виймаю з торбинки фотографії Єви, Юри, Павла. Розповідаю про наших спільних — моїх і Вітиних — товаришів і знайомих. Згадую наші перші роки в Америці, знайомство і подружжя, Євине дитинство. А потім несподіване, таке раннє її одруження. Це була травма, що з неї ми не скоро опритомніли. Для Юри найбільшою прикрістю було те, що Павло — скрипаль, для мене — що він чужинець. Але Євине ко-

ханья перемогло. І ось вона вже зовсім окремо — самотійна доросла жінка.

Між фотографіями складена вчетверо копія мого рішального листа. Я даю її в руки Віті й кажу: „Прочитай. Це — психічний маршрут моєї подорожі”. Я бачу, як очі його бігають за дрібними рядками мого письма, що починається знаменними словами: „Я, можливо, і досі люблю тебе, але жити надалі з тобою — так як жила досі — я не зможу.” Вітя без пояснень розуміє, що це лист, що його залишила я Юрі, виїжджаючи в подорож до Європи. А я знаю зловісний цей текст напам'ять: „треба спокійної застанови”, „без емоційних сцен та істерики”, „побути насамоті й передумати”, „за місяць остаточно ще раз зустрінемося і поговоримо.”

Вітине питання начебто вже й поставлене. Але відповіді на нього немає.

27 червня 1971 року.

Альпи залишилися позаду, і ми неначе в зовсім іншому світі. Над головою глибока синява неба, а під ногами Беликий Канал, головна вулиця Венеції. Вода заливає мармурові сходи будинків, а то й підходить під мальовані двері і вікна. Чорні змії гондоль підвозять нас близько аж до Палати Дожів. На площі Вітя читає туристам завчену лекцію про давню велич Венеції, а я відриваюся від гурту і проводжу годину насамоті з візантійськими мозаїками в базиліці святого Марка. Відчуваю, що стався в моєму житті перелім і оглядаю Венецію інакше, по-новому.

Вчора, в автобусі, я разом з іншими слухала дотепних Вітиних розважань. З любов'ю і цікавістю приглядалась я своєму Віті: хто він тепер, той чоловік, що його я колись кохала? Що криється насправду за цією борідкою, за сірими усміхненими очима? Підсвідомо майже, несподівано для самої себе, я почала накреслювати на обгортці подорожнього записника Вітин профіль. Вітя, скінчивши говорити, присівся в автобусі біля мене. Побачив незакінчений рисунок і скрикнув: ах, покажи! — І тоді я зрозуміла раптом, що — Рубікон перейдено.

У Венеції я вперше, по справжньому, виходжу з туристами за покупками. І в час, коли Ненсі замовляє склянки на вино з кольорового венецького скла — я купую мольберт, полотна та повертаюся в готель обвантажена касетою — і надією.

28 червня 1971 року.

Вітя сердиться. Як це так: одірватись від групи на пару

днів? Не поїхати на південь — до Неаполю, до Соренто, на Капрі? Залишитись самій у Фльоренції? Це неможливо! Це суперечить приписам туристичного бюро! — „Ах, не будь бюрократом,” кажу йому. „Напиши у своєму звіті, що я — захворіла і мусіла залишитись, щоб відпочити від цього прогулькового темпа. Скільки ж туристів хворіє на шлунок, напившись фльорентійської води?!” Вітя лютий на мене: я комплікую йому життя. Він і розчарований: не поїдемо разом до романтичної лазурової готи. Але я незломна у своїй постанові. Виясню Віті: ці два податкові дні у Фльоренції значать для мене дуже багато. Я мушу спробувати своїх сил.

Мені може найкраще взагалі було б залишитись тут на місяць, два. Але для цього в мене немає змоги. Не тепер, в усякому разі. Хоч це й звучить як парадокс, але в мене немає власних грошей. Смішно трохи: жінка заможного винахідника-інженера, що має не тільки власний люксовий апартамент під найкращою адресою в Нью Йорку, але й власний яхт! Та я горда: подорожую на власні, самостійні фонди. А вони — смішно малі. Я ж багато літ уже не працюю („Я хочу, щоб ти була вдома, коли шефова дружина схоче запросити тебе до себе на бріджа”, мовляв Юрко”).

Майбутнє треба запланувати інакше. Не можливо, щоб забулося все те, чого вчилася в Купер Юнійон. Ах, батько був надзвичайна людина. Хто ж інший з імігрантів, в ці найтрудніші роки побуту на новій землі, був би дозволив дочці студіювати мистецтво?

Спогад про батька подає мені нової охоти до праці. Може він і вірив у якийсь Богом даний мені талант? Ах, і закопала ж я ці таланти глибоко — і здавалось би — безповоротно...

Мілери й Ненсі, здається, зовсім розгубилися. Вони помітили були занадто теплі погляди між мною і Вітею, з підозрінням вслухувались в автобусі в наші розмови незрозумілою їм мовою, заздрили й негодували на Вітю, що він не їм присвячує увесь свій час. Мілери, зокрема, почали вже було міряти мене цинічними поглядами морального осуду: ось як, мовляв, аранжуються позашлюбні афери! Тепер, однак, вони розчаровані й заскочені. Така була вам пікантна історія, а тут тобі...

Ми домовились з Вітею, що я наздожену групу в Римі, в готелі „Леонардо.”

29 червня 1971 року.

Ділю свій день між галерією Уффіці та Академією Мистецтв, а в антрактах шкіцую „Давида” перед Старою Палатою та „Персея”, що стоїть збоку і що на нього навіть гіді

не звертають чомусь уваги. Фасцинує мене катедра — величезна, ціла із плит чорного, білого і червоного мармуру, із банею, що горить у сонці своєю червоною дахівкою. Катедра домінує над цілим містом і я завтра хочу відважитись на олійний пейзаж з площі Мікельанджельо у парку на горі, звідки чудовий вид на ціле місто.

Добре, що вчорашня тура по Фльоренції разом із Вітиною групою дала мені загальне уявлення про красу і багатства цього незвичайного міста. Сьогодні я можу концентруватись на тому, що мені найважливіше.

30 червня 1971 року.

Я працювала цілий день, мов у гарячці, і тільки під вечір захопила на якомусь прилавку півмісяць піци. Піцца кольорова, як моя картина, думаю з великою дозою іронії і самокритики. Не легко повертатися до роботи, прогавивши стільки літ у повному творчому безділлі. Потішаю себе: як би воно не було, пейзаж залишиться приємним спогадом про Фльоренцію. Та чи має він будь-яку мистецьку вартість?

1 липня 1971 року.

Зриваюся раннім ранком, щоб встигнути під Понте Веккіо, поки ще сплять туристи. Я не викінчую пейзажу з катедрою — зроблю це вдома — я берусь до нової картини. Працюю, поспішаючи, але поспіх мій непотрібний. Я помилилася: міст не є, видно, атракцією першої класи: туристи мабуть і досі стоять товпою біля „дверей у рай” славетної хрестильні, або біля Мікельанджельового „Давида”. Щойно після полудневої сісти елегантні крамниці на мості оживають. Міст сповняється пішоходами, які вистоюють перед вітринами ювелірів та біля крамниць із шкіряними виробами. Але тепер це мені не заважає: мені і так потрібна передишка і відпочинок. Зрештою, за пару годин я буду вже у поїзді на Рим.

2 липня 1971 року.

Рим тепер переповнений туристами і малювати тут важко. Я зробила вранці кілька рисунків Колізею і це все. До фонтану Треві просто немає доступу, майдан собору святого Петра цілий заповнений автобусами. Зрештою, я тепер знову тримаюся групи. Вітя зрадив, побачивши мене цілою і непошкодженою. Задумався, коли я показала йому свої малюнки. Ідемо разом усі до Ватиканського музею і до Сикстинської каплиці, і я вся сповнена великою покорою. Чи варто щонебудь партачити аматорам, таким як я, коли існу-

ють у світі такі шедеври?

3 липня 1971 року.

Вчора, подорожі до Тіволі, я робила своїм товаришам подорожні портрети вуглем. Це викликало цілу сенсацію: кожний хотів мати на пам'ятку такий портретик. Мілери й Ненсі пробачили мені зразу всі провини, розчулено цілувалися зі мною, дякуючи за подарунок.

Фонтани в Тіволі були свідками нашого прощання з Вітею. Зрадив, коли довідався, що я хотіла б повернутися на деякий час до Європи. До Парижа. Щоб учитись і малювати. „Я ждатиму на тебе,” сказав. Але я не робила йому надій. Побачимо, як життя улаштується. Мене жде вирішна розмова в Нью Йорку, а потім ще й друге це рішення, що вимагатиме від мене посвяти, впертості і віри в себе саму. Чи вистачить у мене відваги, чи вистачить в мене сили?

. . .

Єва закрила зашит подорожнього записника і задумалася. Минуло вже кілька місяців, а вона й досі не наважувалася згадати про мамин записник ні чоловікові, ні батькові. Сама тільки вдесьте перечитувала його, шукаючи думок між рядками. Шкода, що не заціліли малюнки! Ах, що там малюнки! Мама . . .

Надворі був засніжений зимовий вечір. Павло мав пробу оркестри в Карпегі гол і Єва була сама. Сиділа біля ватрана лакомо вдихаючи замах горючого дерева. — Невже я по мамі успадкувала цей брак рішучості? — подумала. Встала, підійшла до телефону, підняла слухальце, щоб накрутити батькове число. Телефон стояв близько вікна і Єва, виглянувши поза фіранку, побачила раптом картину свіжозасніженого міста. Рука із слухальцем зависла в повітрі. Єва довго дивилася на зимовий пейзаж, а тоді поклала слухальце назад на вилки апарата, рішуче підійшла до ватрана та кинула мамин подорожній записник у вогонь.

Ірина Шуварська-Шумилович

І БАЙДУЖЕ ПРО ТЕ, ЩО...

Її чоло притемнене, і важким тягарем кладеться у тремтучі руки, вперті ліктями на стіл. Вона не може запам'ятати прочитаного; імена, дати і події проковзують крізь її думки тужливою коломийкою і лише тут чи там, ледь чутно торкаються, своєрідними кольоровими мазками, полотна її зустрічі з літературою, історією, чи релігією і витворюють предивні картини, повні великого, незбагненого значення.

Немов гілка недоспілих яблук, тяжка і непридатна, повисла над ними її голова. Вона знає, що чоло її в тіні, в якій нічого не може дозріти, і не може вона видобути з-поза чола нічого такого, що могло б гармонійно сплестися з життям інших у цьому світі. Люди проходять попри неї, — не пристають. А так хочеться бути з ними у світлі знання і освіти; такі ясні, зрілі й дорослі, і очі їх аж жмуряться від світланку мудрости.

Її ж очі широко відкриті, мов у дитини, що намагається побачити таємницю нового дня. І вона бачить її. З легкістю бачить її поміж всім, що стається, але ніхто інший не бачить того і ніхто інший не чує шепоту й співу, що немов лише для неї створені: На горах арфи, водоспадними гамами. Полями танці захоплення, в постельних кольорах. Свічі сонця раннього в руках Спасителя.

Слів бракує описати, але пише; і кажуть, що вишукано; дивуються, хвалять, прославляють талант і байдужі про те, що це не повні, недосконалі передачі, що своєю слабкістю до розпуки доводять авторку. — Вони ж бо так блідо подібні до того, чим вона хотіла б поділитися з однією хоча б людиною. Інакше немає сенсу писати!! — Воно лише рве і шарпає душу: глянь — но, як воно виглядає і що ти з цього зробила!

Поклала перо, — не буде більше писати. Неміч і ніщожність відозвалися в душі вередливими, невирозумілими панамі. Наказують: мовчи! сховайся! І вимучена, і налякана слухає їх...

Та раптом чує над собою інший голос, міцний, володарський:

— Я тобі дав талант, вживай його Мені на славу і собі на радість! Іду дорогою, якою маєш іти на землі і принеси Мені овочі з саду своїх змагань і терпінь!

І побачила, як розсунулися хмари рожеві і не могла описати того, що бачила.

ДАЛЕКІЙ І БЛИЗЬКИЙ ВІТЧИЗНІ

Нижчеподана річ під керівництвом автора була тричі ставлена на сцені у формі синкретизованої символічної картини: 1966-го року в Торонті, 1967-го у Монреалі і 1970-го, з приводу століття Манітоби, у Вінніпезі, під час величавого концерту української молоді. Подаємо цей автентичний матеріал разом із ремарками, які допоможуть читачеві краще схопити цілість картини.

(Перед закриття картини виходить п'ять сурмачів-юнаків, які сурмлять зазивний. Куртина розсувається і перед глядачем відкривається вид на сцену, декорацій якої ще недовершені. На голубому тлі сцени скісними діагоналями проходять золоті пасма напнутих полотнищ, неначе проекція в майбутнє. На сцені декілька ступенів підвищень. У центрі — великий щит, але без герба. Після того, як сурмачі зійшли зі сцени, з-за куліс виходить двоє дикторів, стаючи на лівому і правому крилі фронту сцени, на тлі великих силуетів-панно соборів святої Софії і святого Юра. Чергуючись напереміжки, диктори читають):

Дев'ятнадцятий вік добігав кінця. Вік, що його поети нарекли горобиною ніччю української бездержавности. Темінь і безпросвітність долі — тягарем важким налягли на землі українські.

Нарід — колись гордий господар на ланах своїх широкополюх, чії золотом цвяховані собори славу Всевишнього звіщали всім народам і вікам...

Нарід, що його володарі високо на кованих столах сиділи, лад вдержуючи і суди чинячи справедливі...

Нарід славних лицарів-войовників, що грудьми своїми Європу всю від орд дикого Сходу захистив, що Царгород звоював...

Нарід, що світлом науки й культури промінював ген, на далекі країни, на понуру Північ і на слов'янський Південь...

Цьому народові, іронією долі історичної — ізгоєм і наймитом судилося стати на нашій, не своїй землі.

Зубожілі села й поля українські сумно дивились на своїх аборигенів, на безвиглядність долі, що розкривалась перед гордими дітьми країни садків вишневих і гір кучеряво-зелених, дітьми широких, як море, степів чорноземних, шляхами чумацькими змережаних і славою козацькою повитих.

Країна, що Європу всю хлібом кормила, — своїх синів і

дочок на заробітки змушена була слати... Ради хліба насушного, ісход великий почався. Ісход тих, хто понад усе землю рідну кохали, а все ж таки, покидати її мусили, щоб долі кращої для себе і для нащадків своїх шукати в далеких, мрійних обрях країн заокеанських.

Етап за етапом відходив і нові конкістадори в овечих кожухах, затиснувши свої „шифкарти” в жменях, у нові відпливали світи, щоб праліси там корчувати і неозорі степи Канади завойовувати. Не вогнем і мечем завойовувати, але плутом скибу класти, бороною скородити і зерном засівати ниви широкополі.

І так десятки літ: валка за валкою прибували вусаті, чорночубі слов'яни у брилях солом'яних, наче в шоломах, з окіссям замість толедської пшаги, та з іконами Богоматері, на наших селянок з Покуття й Буковини схожими.

Тихо й непевно ходили вони у постолах своїх ремінних по широких преріях Канади. Орали, сіяли, косили й жали, і домівки білі з солом'яними стріхами клали, щоб чада могли рости й діла батьків своїх продовжувати.

Вони бо, зерно пшениці благодатної Тобі, Канадо, принесли. І розбуяло, зародило збіжжя, і ланами широкополіми заколосилось. І житницею, пшихліром усього світу, Тебе Канадо, пшениця зробила.

(Під світлом прожектора, із глибини залі йде достойним ходом на сцену трое хліборобів. Дівчина в народньому одязі (в центрі) — несе китицю золотої пшениці, перетикану волошками. Встановивши цей букет збіжжя на почесному місці, хлібороби залишаються на сцені, як живе доповнення декорації.)

Тож, наш перший поклін доземний Вам, хлібороби українські, належить. Вам, ратаї, що чорнозем канадський вздовж і вшир зорали, що золотом хлібних нив — країну всю закосичили.

Хай же, замість постументів мармурових, — ця китиця пшениці золотої буде в пошану Вам, конкістадори українські в солом'яних брилях, в овечих кожухах.

* * *

Життя пливло, вирувало, і в крутіж свій захоплювало і дітей зелених піль. У боротьбі суворій за своє буття, приходилось не раз гаї кучеряві покидати, і співи жайворонків, і подзвіння серпів над полями, і легіт вітрів, — та йти у нетрі штолень копальняних. Приходилось пляхи залізні прокладати, що, як артерії, країну оперізували всю. Приходилось в міста йти, які народжувались щойно і димарями чорними кричма кричали в небо свій псалом залізу.

Зморшками поорані обличчя суворі, порепані мозолисті руки, силікоз в легенях, і спини погорблені від праці важкої, — це Ваша дань Канаді, цій новій країні, що повільно перероджувалась і входила в індустріяльний вік двадцятого століття.

(Група з трьох робітників увиходить під світлом прожектора із глибу залі на сцену. Вони несуть зубчасте коло — символ нашого механізованого віку, яке уставляють як доповнення декорації, і кайло, яке вміщують внизу на щиті.)

Вам, попередники наші, що трудом непосильної своєї праці у фабриках задимлених, в копальнях під землею, на залізо-кам'яних будовах і на дорогах кованих, широких, Вам, що уможливили для нас усіх щедро користати нині з благ сучасної цивілізації, — Вам належить честь і глибока вдяка.

* * *

А в роках міжнародної кризи, коли над світом воєнні хуртовини важкими хмарами нависли, і вибухи бомб, і набой гарматні, петарди й вибухи гранат кривавим відблиском заграв значили дні і ночі на горизонтах нашої планети, — в ці дні важкої проби сини наших піонерів були одними з перших, що честь лицарську і гідність людини та інтереси нової вітчизни своєї пішли боронити, на пр'ю із ворогом стали.

У завзятих січах Дюнкірку, Антверпену, Вердену, на берегах стрімких Нормандії, в німецьких землях, і на верхах скелястих Апеннін — вони могилами салдатськими свої геройські чини вписували у скрижалі історичного буття Канади.

То ж нині, салют віддаймо тим, що впали за друзі своя, тим, що життя своє на жертovníку слави зложили, які розпрощалися із юністю квітучою своєю, щоб ми життям вольних людей жити могли.

* * *

(Із глибу залі, під світлом прожектора, вмаршовує на сцену п'ять кадетів. Два кадети несуть на подушках вояцький шолом і китицю червоної калини та уставляють ці символи обфіри на підвищеннях обабіч щита. Після салюту — два інші кадети вміщують у доземій позиції дві свої рушніці на обох крайніх полях щита, створюючи таким чином (разом із кайлом) — основну форму тризуба. Потім кадети займають свої місця на сцені.)

* * *

Тим часом, в запіллі Канади, в бурхливі дні і в мирний час, коли на меридіянах світу канонади боїв затихали, життя пришельців заново кипіло, життя вершилось цінностями духа.

Широкі простори батьківщини нової все більш й більш вкривалися церковцями чепурними, що наче писанки під банею неба красувались, гуртуючи навколо тих, хто вольними устами, хто мовою чарівною й співучою батьків і предків наших хвалити Господа громадами збирались.

Поруч церков — дома народні, „Просвіти” і школи рідні — фундаментами в канадський ґрунт вгризалися, щоб фундаментом духа українського тут стати, щоб наче вежі сторожові, на сторожі надбань духовних предковичних стати, щоб врешті завершити те, чого на рідній нам землі не було змоги довершити.

І рокотали машини друкарські, щоб із джерел цілющих — посіви духа українського словом рідним зрошувати. І слово це у палітурки книг закриті, слово — духовної снаги криниця, що в ньому й через нього ми предків древніх заповіті зберегли, і мудрість вікова народу нашого передалась нам в ньому, — це слово рідне зоріє нам зорею провідною в мандрівках довголітніх.

І танець козацький, бравурний, як січа звияжна, вихрився; танець, як молода в весільному вінку, ніжний, як веселка навесні, барвистий.

А хвилями розкотистих хоралів — ринула пісня українська по преріях Канади: як туга тужлива, як героїка велична, пісня, як біль, печальна, і бадьора, як радість.

(Сцена заповнюється дівчатами в народніх одягах, які співаючи, виводять хорівід. Після хороводу, вони вінком сідають у стіп декорацій, творячи колоритне доповнення суцільної картини.)

Слово рідне, танок і пісня чарівна — три посестри, як білі душі Шевченківські три, скитались на вигнанні, і, скитаючись, славу й велич України по світу широкому ширили. А нас воедино єднали і в правді нашої поучали нас: любити й панувати скарби духа рідного, плекати все те, що пробу століть витривало і до нас дійшло у повноті краси і величії своїх.

(Під час читання — дві юначки вносять на сцену лавровий вінок і китицю соняшників та вмішують їх біля герба.)

То ж, всім Вам, мистцям, іменним й безіменним творцям ціннощів духа українського, всім, хто цеголку, мов камені смальти променистої, вкладав у мозаїчну будівлю культури української в Канаді, всім, хто душу свою, уміння, працю і талант свій віддали на служіння богиням добра і краси, — хай цей вінок лавровий і квіти соняшні — ці символи Вкраїни життєрадісної — хай будуть Вам знаменням чести і пошани й слави за духовні надбання Ваші у цій країні благовісній.

Наш титанічний ріст * * * в вершини — почавсь від росту у глибинь, у надри, в ґрунт землі цієї. Дідами нашими закладені підвалини життя нового — сучасне покоління добудовує здобутками науки, мистецтва й культури, вивершує його своєю зрілістю мислі громадської і думки політичної все вище і стрункіше.

І серце радується нині нам, що покоління нащадків піонерів українських нашло ідейну, спільну мову з тими, хто політичними злигоднями гнані, вже згодом у край цей священний прибули, знайшовши тут не тільки працю й хліб щоденний, але й загосподарені господи творчих виявів життя вкраїнського. Найшли тут друзів і братів, сестер і побратимів, які тією самою любов'ю горіли до „далекої, а близької нам, коханої вітчизни...”

І ось, великою ідеєю об'єднані, ми нині разом всі прямуємо до спільної мети. Задивлені у масстат страдальної, але не скореної України, ми вірою міцною сповнені у ясне майбуття народу нашого — самі ж живемо й діємо для того, щоб припшестя завітнішого дня приготувати, щоб ранок радісний народу воскресіння наблизити.

(Ще раз, із глибини залі, під світлом прожектора, вмаршовує на сцену колона молоді в одностроях із смолоскипами в руках. Передні несуть: два луки, два ратища, книгу і м'яч. Відповідно до тексту, молодь виконує на сцені ритмізовані рухові вправи й переходи, під час яких вони докінчують будову тризуба: двома луками, двома ратищами, книгою і м'ячем, вміщуючи поступово на щиті ці символи юнацьких зайнять. Носії смолоскипів стають обабіч сформованого тризуба як почесна сторожа.)

В цьому поході до великої мети — поколінню молодому велика честь й обов'язок важливий припали: продовжувати працю й добудовувати храм величний, батьками нашими і предками початий.

Готуючись до цього чину, ми нині спом'янімо тих, хто були перші. І в пам'ять їх — ми смолоскипи дружби й вірности палкої спільно запалім!

Хай полум'яні відблиски вогню освічують путі нам в майбуття. Тепло й вогонь — хай ogrіває нас до починів великих. А промені ясні нехай запалять полум'ям любови юні душі, щоб швидко іскор мислі пломеніли. І щоб маршрути наші, як світла промені ясні — по діагоналях рівних проходили. І так верстаючи широкі путі життєві, щоб ми усюди й завжди про джерело вогню святого пам'ятали, про батьківщину нашу дорогу, що надихає всіх оцим вогнем священним.

(Жива картина кінчається піснею канадських українців: „Далека Ти, а близька нам, кохана вітчизно...”)

Джовн Формен — Joan Forman

НА ЗАХІД, ДО ЗЕМЛІ ОБІТОВАНОЇ! WESTWARD TO CANAAN

Переклав Т. Г. Литвяк

Канадські українці, як і українці в цілому світі, належать до народів із своїм власним окремим обличчям, їх або люблять або ненавидять. Прикладом ненависті є фільм „Ще один Смит іде до раю”, прикладом прихильного ставлення є п'єси „На захід до землі обітваної”! британської письменниці Джовн Форман.

Коли Редакція збірника публікує цю п'єсу в українському перекладі, то це не тільки тому, щоб таким способом висловити вдячність авторці, але й тому, щоб скласти доземний поклін українським піонерам, яким вона присвятила свій твір.

Тема п'єси — історія першого українського поселення в Канаді, Івана Пилипова, що навесні 1891 року прийшов до Алберти з села Небилова Калузького повіту, а потім повернувся, щоб сповістити своїм односельчанам радісну новину про чорні канадські землі. Ставлення авторки до своїх героїв прихильне, вона не тільки дбало вивчила їх побут, але й намагалася зрозуміти їх психологію, прикликаючи на допомогу великого свідка, їх власну, завжди їм ворожу історію. Це їй вдалося, решту ж висновків зроблять наші читачі.

Ось короткі дані про авторку п'єси: Народилася вона в Лоутс, Лінколншир, Англія, де й закінчила вищу освіту, ставши учителькою та адміністраторкою шкіл. В 1971 році зорганізувала міжнародний семінар на Університеті східної Англії, була редактором відділу поезії британських літературних журналів „Джон О'Лондон” і „Тайм енд Тайд”. Опублікувала ряд п'єс, деякі в Британії, деякі в Канаді: „Мудріці”, „Шлях молочний”, „Кінець мрій”, „В країні свободи” та інші, включаючи сюди теж п'єсу про українських піонерів. Знайомство її з українцями почалося зараз по першій світовій війні; коли вони почали приїжджати до Британії з таборів ДП в західній Європі. Тоді то їй вразили „їх сила характеру і здатність пристосовуватися до життя в новій країні”. На її думку, „вони були добрими робітниками, хоч і великими індивіду-

алістами, та, по змозі, тримали незаторкнутими свою культуру і свій побут". Під час свого часового перебування в Канаді, вона знову зустрілася з українцями, тоді вже канадськими громадянами. Вислідом того знайомства були її студії української історії і поселення в Канаді, а врешті написання п'єси „На захід, до землі обітваної!"

Закінчуючи наші короткі уваги, хочемо висловити подяку так авторці, як і В-ву „Голт, Райнгарт енд Вінстон оф Кенада", які дали згоду на переклад і публікацію п'єси без ніякої винагороди.

Ю.К.

* * *

Герої в порядку з'яви:

1. Дідусь Горецький
2. Вільям Горецький
3. Катерина Горецька, дружина Вільяма
4. Софія Кінаш
5. Петрик Кінаш, 11 років
6. Стефан Кінаш
7. Ольга Кінаш, 19 років
8. Володимир Горецький, Вільямів син, 18 років
9. Анна Горецька, Вільямова донька, 20 років
10. Марія
11. Василь
12. Гері
13. Тед
14. Іван
15. Єлисавета Торб'як
16. 1-й чоловік
17. 2-й чоловік
18. 3-й чоловік
19. 4-й чоловік
20. 1-й поліцай
21. 2-й поліцай
22. Михайло Савчук
23. Павло Стефаник
24. Василів молодший брат

Час: Літо 1936-го року

Сцена. Сад Горецьких. Кручені паничі, мальви, сокирки тощо на середній віддалі сцени; причілок і ріг хати покритої

дахівкою на задньому пляні праворуч. Спереду два пікнікові столи і лави, поставлені праворуч від середини, діагонально. Старий дідусь сидить при кінці одного зі столів, його спина наполовину повернута до глядачів. Він не рухається в перші хвилини дії. Зліва спереду виходять батьки Горецькі і родина Кінашів, вони прямують до пікнікової площі. Вільям Горецький понад сорок років, Катерина трохи молодша. Стефан і Софія у пізніх тридцятих.

ВІЛЬЯМ. Сідайте, сідайте. Прийшли ви саме в добрий час.

КАТЕРИНА. Влітку я не варю багато в хаті. Думаємо, що печеня надворі спечеться далеко краще.

СОФІЯ. Печеня надворі? Я не думаю, що ми готували таку печеню дома. Що ж то?

ПЕТРИК. О, мамо, Ви ж знаєте що? Це американське.

ВІЛЬЯМ. Ні, не зовсім американське, Петре. Канадці вже лекли її з того часу, як я сюди приїхав.

ПЕТРИК. Коли ж то було, пане Горецький?

СТЕФАН. Не став нерозумних питань.

ВІЛЬЯМ. То не вадить. Стефане. Хлопець таки мусить знати дещо, коли живе тут.

КАТЕРИНА. Забагато всякої свячини він питає. Сідай краще коло дідуся. Діду, це пан і пані Кінаші та їх діти.

(Дід киває головою, протягає руку, але мовчить. Вони сідають за столи, Вільям кінець стола обличчям до залі. Інші сидять по обох боках. Дід сидить теж кінець столу на передньому пляні, спиною до глядачів).

ПЕТРИК. Як довго ви в Канаді, пане Горецький?

СОФІЯ. Петре!

ВІЛЬЯМ. Та хай питає, це не таємниця. З восьми років дотепер, хлопчику. Дід привіз мене сюди з братами й сестрами.

ПЕТРИК (здивовано). Він — ваш дід?

КАТЕРИНА. Бог з тобою. Петре! Він — тато пана Горецького.

(Петрик уважно дивиться на діда, але старий втопив нерухомі очі в далечінь, не помічаючи нічого біля себе.)

СТЕФАН. Ну, тепер уже досить, Петре.

ВІЛЬЯМ. То ж цілком природньо, що хлопець хоче знати, до якої країни приїхав. Як би там не було, але для кожного то велика подія залишити країну, в якій народився.

ОЛЬГА. Я тужу за домом.

СОФІЯ. Я думала, що тобі вже заціпило, Олю.

ОЛЬГА. Ні, мамо, Не заціпило.

ВІЛЬЯМ. Добре зустріти тиху дівчину. Когось, хто лишає розмову чоловікам.

ВІЛЬЯМ. Добре зустріти тиху дівчину. Когось, хто лишає розмову чоловікам.

КАТЕРИНА. Дивіться! Анна з Володимиром застряли в

котлетах та ковбасках.

ПЕТРИК. Котлети і що інше?

КАТЕРИНА. Ковбаски, ковб. . . О, це рід ковбас.

СОФІЯ. Такі ж добрі, як домашні?

КАТЕРИНА. (сміючись). Та де там, але ми до них звикли.

СТЕФАН. Я справді скучав за борщем.

КАТЕРИНА. Я варю борщ, Стефане.

СОФІЯ. Справді. Я теж буду варити борщ, і пекти хліб, і робити сир . . .

ВІЛЬЯМ. Канадський сир прекрасний, Софіє.

СОФІЯ. Так, але все ж не такий, як український. Правда?

СТЕФАН. Мусимо забувати своє, голубко. Коли ми вже вирішили стати канадцями, то й це треба зробити ґрунтовно.

ПЕТРИК. Можна жувати (гуму)?

СОФІЯ. Так!

СТЕФАН. Ні!

(одночасно)

ПЕТРИК. Добре! Дякую вам красно.

(Всі сміються за винятком діда, що сидить мовчки. Входять Анна з Володимиром. Вони несуть тарілки з голубцями, ковбасами та котлетами, також пляшечки з приправами.)

КАТЕРИНА. А для нас нічого не приготували? Ледарі.

ВОЛОДИМИР. Я думав, що гості радо приготують самі для себе, бо це ж перший раз.

(Тарілки ставлять на стіл, і кожний бере собі сам — за винятком діда, якому подають Катерина й Ольга. Володимир їм помагає. Катерина дратує свого чоловіка, звертаючи його увагу на це, але Вільям не хоче помічати. Катерина знизує плечима і продовжує їсти. Декілька хвилин вони їдять мовчки.)

ПЕТРИК. Як жилося людям колись, пане Горецький?

СТЕФАН. Не балакай з повним ротом, хлопче!

ПЕТРИК. Пробачте! (До Вільяма) В Канаді, я маю на увазі, коли ви вперше приїхали з України.

ВІЛЬЯМ. То було давно. Відомо, ми не приїхали сюди люксовим кораблем. Мій тато, — той дідусь, що он там сидить, — приїхав спочатку сам, без нас. Це було в 1896-му році . . .

ПЕТРИК. Він мусить бути старезний.

СОФІЯ. Петре!

ПЕТРИК. Вибачайте!

ВІЛЬЯМ. Думаєте, сказати йому, як тоді було?

СТЕФАН. Ми б самі радо послушали . . . Для нас тут усе нове. Ти ж сам знаєш.

СОФІЯ. І ми трохи боїмося. У такій великій країні. Нам казали, що тут буде багато краще, що ми зможемо мати власні хати і заробляти добре на прожиток. Цього ми не могли мати дома. Але тут усе таке інакше.

ОЛЬГА. Дома було так гарно.

СТЕФАН. Ольга не хотіла їхати до Канади.

ВІЛЬЯМ. Чи в Україні тепер погано?

СТЕФАН. І як воно може бути добре? Ми оточені москалями, ляхами, німцями, румунами. Погані події відбуваються в Московщині і в Німеччині, в обох тоталітарних державах. А Україна, хлібна комора Європи, найбагатша пшенична земля континенту... Як, думаєте, нам поведеться на випадок війни?!

КАТЕРИНА. (поспішно) Та дайте спокій політиці! Тебе Стефане, і тут гонять домашні страхи. Краще думай про те, що робитимеш тут. Тепер це наш дім.

ОЛЬГА. Але тут усе таке чуже, пані Горецька. Ми так немовби заблудили.

ВІЛЬЯМ. Вам тут добре буде, молода панно. Коли ми приїхали сюди, тоді було багато тяжче.

СОФІЯ. Чи ж то можливо? Ви приїхали великим гуртом, дві чи три сотки разом... Більшість людей з вашого таки села... Правда ж?

ВІЛЬЯМ. З Небилова? Так, багато емігрантів приїхало звідти пізніше, але на початку було тільки двоє...

ПЕТРИК. Тільки двоє? Самі? Прошу, скажіть мені, де вони тепер?

КАТЕРИНА. Краще ти вже розкажи нам усім, Вільяме.

СТЕФАН. Може, це знеохотить його ковтати ті ковбаси.

(Вони сміються, коли Вільям починає говорити, дід встає і відходить геть, ззаду вліво. Ніхто цього не помічає.)

ВІЛЬЯМ. Все почалося 1891-го року, коли двоє українців приїхало до Канади.

ПЕТРИК. Як їх звали?

ВІЛЬЯМ. Я зватиму їх Василь та Іван.

ПЕТРИК. Чому вони приїхали?

ВІЛЬЯМ. Бо жити дома було тяжко, Петре. Гірше, як їм живеться тепер. Звичайні люди могли там мати халупу і маленький шмат поля, але за це вони мусіли даром обробляти поля дідичів. Великі податки, неволя... Вони не могли ні купити, ні продати нічого без дозволу дідича, і він міг покарати їх, коли хотів.

КАТЕРИНА. Хіба вас у школі цього не вчать, Петре?

ПЕТРИК. Ні, нас учать, але не так. Учителі розказують нам так, наче то було... цікаво.

ВІЛЬЯМ. (цинічно) Ні, то не було цікаво! Багато молодих хлопців не хотіли жити в злиднях до кінця своїх днів, без виглядів на краще.

ПЕТРИК. Тому вони втекли?

ВІЛЬЯМ. Ні, вони вирішили знайти таку вільну країну, де вони могли б мати власні поля, де вони самі й їх діти могли б жити по-людськи. Двоє з них, Василь та Іван, приїхали до

Канади подивитися, чи вона добра для їх родин. Пізніше вже був ще один чоловік, д-р Олеськів, який помагав українцям емігрувати. Його мучило тяжке життя селян в Україні. Але наші двоє авантюриків приїхали сюди в Канаду без жадної допомоги. Вони прибули до Канади у вересні 1891-го року і кілька місяців шукали тут найкращої землі для поселення. Ці двоє майже не могли вірити, що всю землю можна було мати даром і скільки хто хотів.

СТЕФАН. І їм сподобалося тут так, що постановили залишитися. Чи ж не так? Легке життя, коли рівняти з тим, що було дома.

ВІЛЬЯМ. Легке життя! Так! Почекайте, розкажу вам за порядком. Іванова родина приїхала в 1893-му році. Після першої подорожі до Канади йому довелося відсидіти в австрійським криміналі за намову людей до еміграції. Але тепер це все минуло, і його родина з великими надіями поселилася у хаті, яку вони побудували на схід від Форт Саскачеван. Їм там добре, таки дуже добре... (Коли Вільям вимовляє „з великими надіями”, світло починає гаснути і при „дуже добре” сцена цілком темна. Темнота триває декілька хвилин, під час яких міняють сцену. Вільям продовжує розповідь, не зважаючи на зміну сцени.)

... хоч для дітей це був удар, що хата не мала підлоги, лише голу землю, що не було стелі, лише крокви над головами. Вітер свистав між колодами, поки щілини не позатикали мохом та не замастили глиною. Вони привезли з собою піч, і коли Іван поставив її на місці, родина вперше відчувла домашнє тепло. Але це не було те, про що вони мріяли в час довгої подорожі до Канади.

(Вільямів голос стихає, тоді стає ясніше, видно нутро халупи з двох кімнат. Глядачі бачать тільки одну кімнату. В ній піч на платформі ззаду середини сцени. Платформа досить велика, щоб змістити трьох людей, і пізніше вживатиметься для проміжних сцен. Велике ліжко стоїть спереду праворуч, а стіл, з дерев'яною лавою перед ним, ліворуч. Двері ззаду ведуть до внутрішньої кімнати, а двері ззаду зліва — на подвір'я і надвір. Праворуч від печі, на задній стіні, висить килим. Мала примітивна ікона висить на задній стіні над столом. Біля печі купа дров і паперу. Марія місить тісто і співає потиху. Молодий Василь, приблизно 10 років, вирізує свисток з лозинки і від часу-до-часу пробує, чи він свистить. Час — рання весна 1894-го року.)

МАРІЯ. Васильку. Чи справді не можеш знайти собі чогось іншого? Я глухну від твого свисту.

ВАСИЛЬ. Вибачайте, мамо. (Бін продовжує вирізувати свою сопілку.)

МАРІЯ. Чому б тобі не вийти й не допомгти дедєві корчувати

пеньки? У нас ще лишилася тьма-тьменна роботи перед посівом.

ВАСИЛЬ. Я, мамо, наробився перед обідом. Мене аж руки болять від тягання того коріння та колод.

МАРІЯ. (м'якше) Ну, добре. Спочинь трохи! Я скінчу пекти хліб, тоді піду сама помагати батькові.

ВАСИЛЬ. Здається, коло нього є інші люди: вуйко Павло і вуйко Михайло прийшли з лопатами помагати.

МАРІЯ. Коли б тільки нам пощастило посіяти досить пшениці то вівса і зібрати добрий урожай цього року, тоді ми купили б собі найпотрібніші речі. (Вона перестає пекти і дивиться на ікону на стіні.) Коли благословенні святі допоможуть, ми тут добре заживемо і забудемо приниження і клопоти, які ми мали в старому краю. Твій батько — добрий чоловік, але йому дотепер не йшло. (Вона повертається до Василя.) Кожному мусить пощастити, синку. Небагато, тільки трошки, щоб він міг стати на ноги.

ВАСИЛЬ. (йде до неї) У Канаді багато болота, правда, мамо? Як ми їхали сюди возом, пригадуєте, кілька разів ми застрягали, і вуйко Павло з татом мусіли нас викопувати?

МАРІЯ. (усміхаючись) Але ж то було зараз по дощі і перед тим, як сніг випав, Васильку. Це ж не справжні дороги від міста до міста, як дома, а тільки колії від коліс. Вони завжди м'якнуть у мокру погоду.

ВАСИЛЬ. Чи тут колись будуть справжні дороги, мамо?

МАРІЯ. (усміхаючись) Не знаю, синку. Надіюся. Може, навіть гарні хати і школа.

ВАСИЛЬ. (поспішно) О, мамо, обійдемося без неї.

МАРІЯ. О, ні, не можна. Ти мусиш іти до школи.

ВАСИЛЬ. Чому мушу? Я буду фермером, як тато. Він мені покаже, як і що робити.

МАРІЯ. (мріючи) Ти міг би стати вчителем або доктором Васильку. Або тебе могли б вибрати послом до канадського парламенту.

ВАСИЛЬ. О, ні. Вони мене там не схочуть.

МАРІЯ. Чому ж би ні?

ВАСИЛЬ. Бо я не такий, як вони. Вони нас у Канаді не люблять.

МАРІЯ. (сердито) Сину, не мели дурниць! Я певна, що вони нас люблять. Ми такі ж люди, як і вони.

ВАСИЛЬ. Ні, ми не такі, мамо.

МАРІЯ. Чому не такі?

ВАСИЛЬ. Бачите, Ваша ноша, мамо, і всіх жінок — всі оті вишивки...

МАРІЯ. Всі оті вишивки, кажеш? Але ж це саме те, що робить нашу ношу гарною.

ВАСИЛЬ. І овечі кожухи, і наші халяви.

МАРІЯ. А чим вони погані? Наші люди їх завжди носили.

ВАСИЛЬ. А канадці думають, що вони смішні, кумедні. Вони насміхаються з нас.

МАРІЯ. Але ж бо ні! Тобі лише так здається, Васильку. Я завжди говорила, що ти видумуєш.

ВАСИЛЬ. (обурено) Це не так. Послухайте! Пригадуйте, тамтого тижня я прийшов додому з синцем під оком і пірваним кожухом?

МАРІЯ. Так, ти впав і побився.

ВАСИЛЬ. Ото ж бо ні. Я лиш так сказав. А було інакше.

(Він прямує до півної платформи, сцена затемнюється за винятком місця біля печі. Двоє старших хлопців, Тед і Гері, приєднуються до Василя на платформі. Вони підозрілі, задержуваті.)

ГЕРІ. Гей, хто це? (показуючи на Василя)

ТЕД. Звідки мені знати? Ніколи його не бачив.

ГЕРІ. Як тебе звати, малий?

ВАСИЛЬ. Василь.

ТЕД. Що? Восел? І що то за ім'я. Ти німець, чи що?

ГЕРІ. Та де! Він — москаль. Он хто він.

ВАСИЛЬ. Неправда, Я — українець.

ТЕД. Але смішно говорить. Не вміє, як слід, по-англійському.

ГЕРІ. Ти тільки глянь на його пальто. І це ти звеш пальтом? Та в цьому тільки вівці ходять. Він вівця, з овечої землі. Он він хто.

ВАСИЛЬ. Я з Галичини. З України.

(Гері штовхає Василя до Теда, Тед штовхає його до Гері. Гра, що почалася задиркою, стає брутальною.)

ТЕД. Тепер я знаю, хто він. Він один з того чудного гурту, що приплив до нас минулої осені з Вінніпегу.

ГЕРІ. Мій батько каже, що вони сміття з Європи. Там їх ніхто не хоче, тому вони й пруться до нас. Беруть усю нашу землю... (Він різко штовхає Василя, і хлопець падає на Теда, який пхає його до Гері.)

ВАСИЛЬ. Не штовхай мене!

ТЕД. (глузливо) Не штовхай мене! Не штовхай мене!

ГЕРІ. (присяднувшись) Не штовхай мене! Не штовхай мене! Москалю, москалю...

(Починається бійка)

ВАСИЛЬ. Ми не крадемо вашу землю.

ГЕРІ. О, так москалю, крадете. Маєш за це! (Б'є Василя.)

ТЕД. Не товчи його дуже, Гері, бо рідна мати не пізнає.

ГЕРІ. Пізнає. Він же в овечому кожусі.

(Він б'є Василя вдруге, і Василь б'є його у відплату. Починається справжня бійка. Кінчається тим, що всі троє хлопці качаються на підлозі. Світло прожектора гасне, і сцена знову освітлюється. Марія і Василь стоять на своїх попередніх місцях. Марія плаче.)

МАРІЯ. Васильку, чому ж ти мені нічого не сказав? А я вилаяла тебе за пірваний кожух.

ВАСИЛЬ. А я таки розбив ніс до крові тому великому Гері.

МАРІЯ. На тобі! Я не чекала такої біди. Та ми ж нікого не чіпаємо. Тільки пробуємо звикнути і тяжко працюємо. І чому вони проти нас? Вони живуть багато краще від нас.

ВАСИЛЬ. Бо ми інакші. Мамо, я не хочу бути інакшим.

МАРІЯ. (сумно) Ми є такі, які є, синку. Все таки тут краще, як дома. Все таки тут ми вільні

(Василь крутить головою і відвертається. Він шкандибає до ліжка і невтішно сідає на нього. З внутрішньої кімнати чути плач немовляти.)

ВАСИЛЬ. Мале плаче, ма.

МАРІЯ. Підди, поглянь, чого хоче, Васильку. Не клич мене „ма”, любий. Краще говори „мамо”, як завше.

ВАСИЛЬ. Але канадські хлопці кличуть своїх матерів „ма”.

МАРІЯ. Ти не канадець, ти українець, хлопчику.

(Іван нечутно входить з підвір'я.)

ІВАН. Ні, Маріє, ти помиляєшся. Хлопець тепер — канадець, як і ми. Чим швидше ми пустимо коріння тут і забудемо старі звичаї, тим щасливіші будемо.

(Василь усміхається, встає і йде прямо до немовлята. Іван стомлено підходить до ліжка і сідає. Він стягає чоботи. Марія його пильнує.)

МАРІЯ. Я так швидко старого не забуваю, як, мені здається, ти, Іване. Часом, коли ти в полі, а я тут печу хліб чи замітаю ці дві кучі, що ми чомусь звемо хатою, я мрію про старий край. Вони там співають колядки й щедрівки і веселяться на Різдво; гуляють у день Святих; на Великдень ідуть до церкви... (Її голос заломлюється.) О, Іване, я так заскучала за церквою. Тут ще ніколи не було порядної Служби Божої з того часу, як ми приїхали. Не було навіть тоді, коли помер малий Павло Валенко. Лиш кілька молитов. Нема в нас священика, щоб все було, як треба. (Вона піднімає фартук, підносить його до обличчя і витирає очі.) Ми живемо, як безбожники, Іване. А діти? Що з них буде? Виростають без школи і без церкви...

ІВАН. (незручно) Та ми їх трохи вчимо, чи ні? А ми не безбожники, або цілком невчені.

МАРІЯ. Ну, добре. Ти вмієш писати і трохи рахувати, але я не можу навіть добре читати. І (сердиться) ще не то. Ми самі не знаємо досить, щоб допомогти їм стати на ноги. Поглянь на Михайла Німчука або на Павла Тулову... Вони не знають і того, що ти, і мають синів. Наші діти не вийдуть у люди в цій Канаді. Інші канадці їх зневажатимуть і завжди думатимуть про нас, як про мужиків.

ІВАН. Який же то сором, коли хтось походить з села? Але я тебе розумію, Маріє. Поговорю про це з іншими. Побачимо,

чи можна буде роздобути священика.

МАРІЯ. Про церкву, і школу?

ІВАН. Так, про обое.

(Марія підходить до свого чоловіка, обнімає його і тулиться до нього.)

МАРІЯ. Іване, ти — добрий чоловік. Я знаю, ти допильнуєш нас усіх.

ІВАН. Попробую, Маріє. Ой, як нам треба Божої помочі. Земля, до якої ми приїхали, не легка.

МАРІЯ. В Галичині теж не було легко.

ІВАН. Правда твоя, але там ми знали наші клопоти. Ми виростили з ними, нас вчили з ними давати собі раду. А тут усе нове і нікому нас учити.

МАРІЯ. Тут ми маємо вчитися на помилках. Так, як діти.

ІВАН. Така наука звичайно дорога.

(Василь входить з внутрішньої кімнати.)

ВАСИЛЬ. Тепер він уже мовчить.

ІВАН. (здивовано) Що ти зробив? Задушив його подушкою?

ВАСИЛЬ. (обурено) Ні, не задушив. Дав йому жувати кусень хліба.

МАРІЯ. Боже мій, та він ще вдавиться. У нього ж немає зубів.

(Вона поспішає в кімнату. Іван сміється.)

ІВАН. Не журись, Василю! Немовлята такі тверді, як коти.

ВАСИЛЬ. (підходить до столу) Я бачив kota ранком.

ІВАН. Дикого kota?

ВАСИЛЬ. Ні, я не думаю. Але він був такий великий, як пес. У тому гайку, біля струмка.

ІВАН. (різко) А ти що там робив? Я ж казав тобі не ходити туди без мене.

ВАСИЛЬ. Я хотів подивитися на мої пастки.

ІВАН. Ти поставив там свої пастки?

ВАСИЛЬ. Ще ні! Я лише хотів поглянути, чи те місце добре на них. Я бачив крілика, що біг туди, думав, що, може, спіймаю. Зненацька угледів того великого kota, злякався і втік. Він сидів на осиці, кіт, кажу.

ІВАН. То певно була рись. Ти тримайся подальше від того місця. Я не можу собі дозволити, щоб рись покусала мого сина. Мені потрібна твоя сила вже навесну. Роботи у нас більше, ніж ми з матір'ю можемо зробити. Ніхто з нас не сміє захворіти чи скалічити. Розумієш.

ВАСИЛЬ. Так, тату, розумію.

ІВАН. Це значить, що не слід ризикувати без потреби. А блукання по тому чагарнику — непотрібна небезпека. Крім рисі там можуть бути ведмеді.

ВАСИЛЬ. (зацікавлено) Ведмеді? Чи справді?

ІВАН. Я казав „можуть бути”.

ВАСИЛЬ. Так хотів би побачити ведмедя.

ІВАН. Не сумніваюся, що ведмідь хотів би побачити тебе

также. (Марія входить із спальні)

МАРІЯ. Він тільки лежав на скоринці, тільки лежав і смоктав палець. Хай Бог над ним змилується!

ІВАН. (усміхаючись і встаючи з ліжка) Він сам мене ще більше помилує, коли вже зможе рубати корчі та ходити за плугом.

(Іван іде до виходу).

ВАСИЛЬ. Тату, можна й мені з вами?

ІВАН. Я тільки здою корову, поможу трохи мамі.

ВАСИЛЬ. (завзято) Я її сам видною.

ІВАН. Ти лиш пустуватимеш з телям. А з ним удвох ви ніколи не видоїте корову.

МАРІЯ. Забудь про корову, синку. Краще поможи мені в городі.

(Вона йде до столу, витягає з-під нього велику в'язану торбу і починає в ній ритися.)

ВАСИЛЬ. І як ми засіємо город? Нема ж насіння.

МАРІЯ. Нема, кажеш? А це що? (Вона витягає ряд пакетиків з торби.) Глянь сюди. (Василь підходить до столу і бере один з них.)

ВАСИЛЬ. То тільки морква.

МАРІЯ. Він каже „тільки”. І як же ти радітимеш з моркви, як прийде зима, Василю,

ВАСИЛЬ. (дивляючись на пакетики) Кучерява капуста, петрушка, гвоздики. Ми й це їстимем?

МАРІЯ. Мусимо мати трохи квіток. Я скучаю за огородом дома. Іване, чи тут ростимуть рожі? А сокирки?

ІВАН. Думаю, що так. Але для цього треба мати молоді кущики. А за що їх купиш?

МАРІЯ. Ольга Коломия принесла мені трохи. Може, якщо ми скоро навідаємося до них, то вона мені дасть якихось щеп.

ІВАН. Ти не забувай, що літо тут коротке. Садити треба вже тепер, коли хочеш щось зібрати перед снігом.

МАРІЯ. Тоді почнемо зразу. Ходи зі мною, Васильку.

ВАСИЛЬ. (неохоче) Я краще доїтиму корову.

ІВАН. Видоїш завтра.

(Василь слухняно йде слідом за матір'ю до дверей. Вона виходить, несучи пакуночки з насінням. Василь повертається.)

ВАСИЛЬ. Чи вуйко Павло вже пішов додому?

ІВАН. Ні. Він і вуйко Михайло ще на подвір'ю. Вони, мабуть, лишаться у нас вечеряти. Навіщо тобі знати?

ВАСИЛЬ. А так собі. Я думав переказати Юркові, щоб він прийшов до мене завтра.

ІВАН. Юрко завтра працюватиме на полі з батьком. У них так само, як і в нас, Василю.

ВАСИЛЬ. Але вони тут д овше, як ми. У них більше зроблено.

ІВАН. Хлопче, чи ти ще не розумієш? Усім нам треба най-

менше кілька років, щоб сьак-так розгосподаритися. Всі ми починаємо з порожніми руками на порожньому місці. Тільки міць нашого тіла та сила нашого духу допоможуть нам вижити. Ми не можемо гайнувати ні хвилини, чи забавлятися, чи святкувати. Покищо ні! Я знаю, що хлопцеві твого віку тяжко. Але якщо ми хочемо жити краще, ніж дома, то мусимо зректися на деякий час усіх забав. Чи ти б радше поїхав назад, до Галичини?

ВАСИЛЬ. (сумнівно) Я не знаю. Не думаю.

ІВАН. (сумно) Ти, Васильку, замолодий, ще замолодий, і тому не знаєш, як принижує людину свідомість, що вона не буде своїм господарем ні тепер, ні за роки, і що її родина ніколи не зможе жити по-людськи.

ВАСИЛЬ. Певно, що розумію.

ІВАН. Думаю. Бо саме через те і стався цілий рух. Чи ти думаєш, що ми з матір'ю покинули батьківщину з легким серцем? Батьківщину, яку ми знали й любили, де ми прожили ціле життя і де перед нами жили й боролися наші діди? Думаєш, що ми це все забули, бо ми звідти виїхали?

ВАСИЛЬ. Ні-ні! Я так не думаю (павза).

ІВАН. Я згадую співи жінок, що перуть вниз біля річки і данці в дні святих, і бадьюру повну радості музику. Тут не так. (Василь мовчки дивиться на батька.) А свята. (Він повертається до хлопця.) Твоя мама правду каже. Нам треба церкви. Ми заскучали за нею, мабуть, найбільше. В церкві горять свічки, співає хор, і ладан розходить ся скрізь і знаходить нас, де б ми не були. Знаходить наші думи і наші болі, як сам Бог теж їх знаходить.

(Василь наближається до батька, той кладе йому руку на плече.)

ВАСИЛЬ. Тату, поїдемо додому.

ІВАН. (не зважаючи). Ми мусимо збудувати церкву, хлопче, для тебе та інших хлопців... хоч і церква тут не така, як дома.

ВАСИЛЬ. Думаєте, що вони тут не християни, тату?

ІВАН. Так, вони — християни, Васильку, але не такі, як ми. Вони — римської церкви, вони — протестанти.

ВАСИЛЬ. Тоді і в нас буде священник, як в Україні?

ІВАН. Так! Він потрібний нам. Як твоя мати каже: повиростає ви безбожниками, якщо ми не доглянемо. Бачиш, Васильку, всі ці справи були там у нас, у старому краю. Ми про них не думали. Вони там завжди були — церкви, священники, школи і вчителі. Ми думали, що так і тут буде. Тепер же ми, українці Канади, мусимо самі про все дбати.

ВАСИЛЬ. Тобто кажете, починати спочатку?

ІВАН. Так! І цього разу ми, таки самі, мусимо все будувати.

ВАСИЛЬ. Хіба не можна жити без церкви і школи? Тату, чи не краще спочатку поставити фарму на ноги? Ви сказали...

ІВАН. Так, я знаю, що я сказав, синку. Але нам треба церяви, бо ми віруючі, нам треба школи, бо ми хочемо добре жити в цьому краю. Ми хочемо здобути пошану наших сусідів. Нарешті що з свободи і доброго життя, коли наші власні діти не знали б, що з ними робити. Ми хочемо, щоб ви, молоді, нікого не боялися, Василю, щоб ви високо тримали свої голови, щоб не гнулися перед панамі, як ми дома. (Іван куйовдить хлопцеве волосся.) Ти ще замолодий, щоб все розуміти. Я дорікаю собі, що не думав про ці справи скорше. Тепер — боротьба за голе життя, і все краще забувається. (Він мовкне на мить у задумі, потім усміхається.) Хлопче, хлопче, і що б ми робили без твоєї матері?

ВАСИЛЬ. Не мали б гвоздиків у городі.

(Іван грайливо вдаряє Василя кулаком у вухо, обоє виходять, залишаючи двері відчинені. Через кілька хвилин входить знадвору Марія. У неї в руках порожній пакетик від насіння і руки вимазані землею. Вона витирає їх фартухом, потім підходить до торби, ристься в ній, але не знаходить чогось. Тепер вона витягає довгу барвисту хустку. Деякий час уважно розглядає її, потім повільно починає танцювати з нею. Під час танцю вона тихо підспівує. Чути стукування в двері. Входить Єлисавета Торб'як. Хвилину вона дивиться на Марію, яка її не бачить. Потім Єлисавета плеще в долоні, і Марія різко зупиняється.)

МАРІЯ. Але ж ти злякала мене, Єлисавето. Не треба так тихо підкрадатися.

ЄЛИСАВЕТА. Я стукала в двері. (Вона підходить до Марії.) Ой, Маріє, побачила, як ти танцюєш і згадала дім. Уяви собі, як там тепер — без розпустився у цілому селі, а яблуні вже відцвіли. А тут ледве щось починає оживати. Ольга Коломня пару днів тому посадила рожі, і вони померзли. Думаю, що не виживуть.

МАРІЯ. Часом думаю, що й ми тут не виживемо, не те, що рожі.

ЄЛИСАВЕТА. Тобі тут теж не подобається?

МАРІЯ. Я того не сказала.

ЄЛИСАВЕТА. Я так дуже тужу за домом. Сусіди так далеко один від одного. Немає тут любих балачок з дверей у двері, як то дома було. Тут мусиш милями йти до найближчого приятеля.

МАРІЯ. Так, але мусимо вже лишатися, коли приїхали. Чи не так?

ЄЛИСАВЕТА. Я не така певна. Вчора казала Антонові, що тут я нещаслива. І наш малий Миколка все хворіє з того часу, як ми сюди приїхали. Цей немилосердний клімат. О, якби знаття... (Вона сідає на лаву і покриває обличчя руками. Марія кладе хустку і підходить до неї.)

МАРІЯ. Треба ж хоч спробувати, Єлисаветко. Не треба тра-

тити надію. Ми ж знали, що нам спочатку легко не буде.

ЄЛИСАВЕТА. (сердито) Вам з Іваном добре. Ви мали більше грошей, коли приїхали.

МАРІЯ. Вони вже всі пішли.

ЄЛИСАВЕТА. Як тільки подумаю про байки, що оті корабельні агенти оповідали нам. Так! І твій Іван — також, коли приїхав назад після першої подорожі до Канади.

МАРІЯ. (гаряче) Це ж несправедливо. Вони чесно оповідали те, в що вірили. А мій Іван розказував про те, що сам бачив і знав. Він пішов навіть на те, що сидів у криміналі, тільки аби передати добру вістку, ти певно пригадуєш. Але коли ти забула, то я тобі, Єлисавето, нагадаю.

(Сцена темніє, і прожектор освітлює платформу. Іван присів навпочіпки спиною до печі, обличчям до глядачів. Четверо чоловіків сидять зі схрещеними ногами на підлозі довкола нього, спинами до залі.)

ІВАН. Збіжжя там росте найкраще. Жито — колос на сім цалів, і гарна пшениця родить. (Чоловіки шепочуть.) Земля, в більшості — під лісом. Не треба питати пана про дрова, бо й панів нема і кожний може мати свій ліс і робити з ним, що сам хоче. А машини! Я вам кажу, їх управа землі багато граща, ніж наша. Але ми зчасом теж навчимося.

1-Й ЧОЛОВІК. Занадто вже добре розповідаєш, щоб то була правда.

ІВАН. Я ж тобі кажу, чистісінька правда. О, певно, будуть клопоти. Зими там дуже довгі і дуже холодні. Треба самому будувати хати, віднімати цілину від ліса. Але через три-чотири роки кожний з вас матиме заможну господарку. Я ж вам кажу, станете багачами, не жебраками, як тут.

2-Й ЧОЛОВІК. Якщо в Канаді так гарно, то чому ти, Іване, приїхав назад?

ІВАН. Ми думали, що найкраще, коли ви почуєте добру вістку від когось, хто сам бачив. Якби ми тільки написали, ви б нам ніколи не повірили.

3-Й ЧОЛОВІК. Це правда. Пригадуєте перші байки з Бразилії? Тепер же чути, що життя в Південній Америці зовсім недобре, і наші люди шкодують, що виїхали з України.

ІВАН. Канада — не Бразилія. Я ж кажу вам, це добрий край...

4-Й ЧОЛОВІК. Звідки ми знаємо, що корабельні агенти тобі не заплатили, щоб ти намовляв людей їхати за море?

ІВАН. Певно, що не знаєте. Ви мусите вірити мені.

1-Й ЧОЛОВІК. До-о-бре-е. Може, воно й правда, але й ризкувати мусимо. Продавай усе, що маєш, і їдь до цієї невідомої землі...

3-Й ЧОЛОВІК. І так далеко теж! Звідки ж ми дістанемо грошей, щоб приїхати назад, коли нам там не піде?

ІВАН. Грошей можна заробити. Є й інші роботи, не тільки

рілля. Можна знайти роботу на залізниці, чи в лісорозробках.

2-Й ЧОЛОВІК. Я не проти того, щоб спробувати на декілька років. Неможливо, щоб було гірше, як під Австрією.

3-Й ЧОЛОВІК. Ні, австріяки нас не люблять. Ми для них не ліпші, ніж кріпаки.

ІВАН. Тільки подумайте. Матимете упряж для коней, крім того худобу, кури, свині.

4-Й ЧОЛОВІК. Та де б ми коли тут мали.

2-Й ЧОЛОВІК. Пани про то дбають. Вони не люблять багатих хлопів.

1-Й ЧОЛОВІК. (оглядається назад) Мені щось причулось!

3-Й ЧОЛОВІК. Шш-ш. Хтось підходить.

2-Й ЧОЛОВІК. Урядники.

4-Й ЧОЛОВІК. То поліцаї. Я тікаю!

(Він схоплюється на ноги і зникає в темноті. Інші йдуть за ним. Іван лишається один. Входять два поліцаї. Кожний стас з іншого боку Івана.)

1-Й ПОЛІЦАЙ. Чи це ти був у Канаді?

ІВАН. Так, я.

1-Й ПОЛІЦАЙ. Ти намовляєш людей виїхати з Галичини. Бунтуєш їх.

ІВАН. Я нікого не бунтую.

2-Й ПОЛІЦАЙ. Тебе звинувачено у зраді цісаря Франца-Йосифа. За своє мудре базікання дістанеш кримінал до кінця свого життя.

ІВАН. Я не зрадник. Я лише говорив то, що бачив у Канаді.

2-Й ПОЛІЦАЙ. Мовч! Говоритимеш на с уді.

(Обидва поліцаї хапають Івана, який рішуче борониться. Він все ще упирається, коли світло прожектора гасне. Марія починає говорити, і світло повільно повертається назад, показуючи сцену у світлиці.)

МАРІЯ. Отже сама бачиш, Іван приніс жертву, щоб приїхати сюди. Він просидів у криміналі чотири місяці.

ЄЛИСАВЕТА. О, я знаю, знаю. Даруй мені, що нарікала. То так, як Оліні рожі. Мене легко не пересадип. Я так тужу за домом. (Павза.) Якби тільки ми могли говорити по-їхньому або вони по-нашому.

МАРІЯ. По-англійськи? Ми повинні навчитися, так?

(Єлисавета встає, готуючись іти. Вона ще зневірена, і Марія, бачачи, це, простягає їй хустку з якою танцювала.)

МАРІЯ. Ось візьми цю хустку. Вона трохи нагадає тобі наш дім.

ЄЛИСАВЕТА. Моя мама мала таку саму... (Голос її заламується.)

МАРІЯ. Бери! Не плач. До осені все поправиться, побачиш. Врожай тоді вже буде зібраний; будемо мати порядну хату й город біля неї. Тепло й затишно буде всім нам взимі.

ЄЛИСАВЕТА. Я знаю, вам буде добре. За нас я непевна. Мій

малий Николка такий слабенький...

(Вона виходить до дверей, Марія провожає. Єлисавета виходить, і Марія махає їй на прощання, потім повертається назад. Вона підходить до столу і починає прибирати залишки від печення, але її рухи стають повільніші. Тепер вона зовсім припиняє роботу, йде до ікони і клякає на коліна. Вона хреститься і починає молитися.)

МАРІЯ. Матінко Божа, благослови наше збіжжя в полі і дай нам добрий урожай. І дай сили корові й теляті, щоб вони могли працювати для нас. І благослови нас усіх: моїх дітей, особливо Василя, бо він добрий хлопець, хоч ще молодий. І нарешті, люба Матінко; благослови Івана, який має багато відваги і мало щастя. Він добрий до мене і до дітей, і він так тяжко працює. Якби не він, то всі наші люди і досі лишилися б дома. Він був перший, що приїхав до цього краю — чи не правда? — щоб побачити, як тут. Я думала, що ми його вже ніколи не побачимо. (Її думки блукають, і вона відганяє їх, винувато знизавши плечима) Вибач мені! Я забула справжню молитву. Це уже так давно. І ще одне, Мати Божа. Нам треба церкви і священника, щоб учив наших дітей і щоб хрестив їх. Ми тут стаємо безбожні... І най будуть тутешні люди ліпші до нас... Най говорять до нас трошки, ніби то і ми такі добрі, як вони... Бо ми ж не г'ірші від них. Ти сама знаєш. І хай Василь більше не влізає у бійку. (Вона мовкне, потім торкається фартухом очей, деякий час дивиться на ікону, потім говорить майже шепотом.) Поможи дрібку Іванові. Життя нам таке тяжке тепер. Дякую Тобі! Амінь! (Марія хреститься. Вона встає, дивлячись на ікону, коли входить Іван зліва. Він вносить в'язку дров і кладе її коло печі.)

ІВАН. Тут маєш дрова. Вони висохнуть скоро.

МАРІЯ. Дякую тобі, Іване! Завтра наварю тобі пирогів. Ти на них заробив.

(Чути стукання в двері. Втомлено входять Павло Стефаник і Михайло Савчук. Павло сідає на ослін біля печі, а Михайло на лаву зліва.)

МАРІЯ. Які ж ви добрі. Так напрацювалисяш для нас.

МИХАЙЛО. Ні, Маріє! Ми знаємо, що ви з Іваном і нам можете.

ПАВЛО. Ми багато винні своєму чоловікові. Тільки добра людина може поїхати за тридев'ять земель і привезти добру вістку додому, Маріє. Тому й ми йому повинні допомогти, коли треба.

ІВАН. Я не чекаю ніякої подяки. (Павза.) Але тому, що ви майже поломили собі плечі на моїх пенях, то треба б вас почастувати якимсь трунком. Що ви на те?

ПАВЛО. Добре, принеси!

(Іван іде до внутрішньої кімнати, Марія за ним.)

МИХАЙЛО. Дивись, ця халупа починає виглядати, як зати-

шна хата.

ПАВЛО. Жінки творять дива.. Халупа з колод та дерновий дах не дуже придатні до хатнього затишку.

МИХАЙЛО. Моя жінка каже, що її найбільше мучить той вітер, свище і свище через щілини.

ПАВЛО. А моя не любить комарів.

(Входить Іван з пляшкою.)

ІВАН. Діти якісь неспокійні сьогодні.

МИХАЙЛО. Зміна пори року. Вони відчують, як підіймається сік у деревині.

ІВАН. Марія полює за келішками. Мені прикро, що ми не годні подати вам чарки з чистого кришталю.

ПАВЛО. Почекай, почекай! Не все зразу, Іване.

(Марія входить з трьома келішками. Іван наливає в них, і кожний бере собі один. Марія не п'є з чоловіками.)

МИХАЙЛО. Вип'ємо за Іванове щастя, бо він перший показав нам дорогу до Канади.

ПАВЛО. Іване. (Всі три п'ють.)

МАРІЯ. Отже коли ви вже розсілися святкувати, то й я можу зробити трохи надворі. (Вона виходить з виразом образи, але усміхається до Павла, коли проходить повз нього.)

ІВАН. Це вам жінки!

МИХАЙЛО. Вона тебе добре жене, Іване,

ІВАН. Та де там, вона тільки дразнить нас. Вона тут добре мені допомагає. Вона з доброї родини і пішла за мене. А що міг я їй дати? Бідну землю, халупу з колод і тяжке, бідне життя. Вона повинна б жити в рожах, моя Марія. Але ніколи не скаржиться, не те, що інші жінки.

ПАВЛО. Єлисавета Торб'як, наприклад, завше плаче за домом.

ІВАН. Де Марія, там і дім.

МИХАЙЛО. Ліпшим жінок. Ліпше поговоримо про важні справи.

ІВАН. Дозвольте наповнити келішки. (Наливає.)

ПАВЛО. Що, ти думаєш, треба сіяти спочатку, Іване? На твоє здоров'я!

(Він піднімає свій келішок.)

ІВАН. Жито, я думаю. І може, пшеницю. Хоч як вірити людям, то літо тут коротке.

МИХАЙЛО. То правда. Літо тут коротке, але останній урожай нам удався непогано.

ІВАН. Якщо мені вродить файно, то куплю собі добрий плуг і не буду більше позичати у сусідів. І може — ще одну корову. Добру пару коней теж мусів би купити. Але спочатку, як люди кажуть, треба піймати зайця, тобто зібрати врожай.

МИХАЙЛО. Тобі нема чого боятися. В Канаді не пропаде будь-хто з крихтою досвіду.

ПАВЛО. Коли не боїться працювати.

ІВАН. Не пропаду. В житті, що посієш, те й пожнеш.

ПАВЛО. Свята правда!

МИХАЙЛО. Отож, панове-товариші, випили ми добряче, а тепер я ще мушу якось зайти додому заки стемніє. Ще й тепер, це вже рік після приїзду, не люблю я бути в лісі, коли поночі. У долинах тіні бродять і гомонять у темряві одна до одної.

ПАВЛО. (сміючись) І рисячі скелі й ведмежі печери...

ІВАН. Так. Я вже казав своєму Василю, але він не дуже на те зважає. Він думає, що дасть собі з ними раду.

(Обидва чоловіки устають і йдуть до дверей. Іван проводить їх.)

МИХАЙЛО. Ходи з нами до межі. Я покажу тобі, де можна б поширити дорогу між нашими хатами.

ПАВЛО. Я як же діти, Іване? Чи воно гаразд залишити їх самих?

ІВАН. Я думаю, та й Марія скоро прийде. Не можемо ж ми вічно сидіти з ними.

(Всі троє чоловіків виходять ліворуч. Через хвилину малий хлопець, приблизно восьми років, молодший брат Василя, виходить зі спальні і наближається до печі. Спочатку він дивиться на неї, потім відчиняє дверці і заглядає всередину. Він лишає піч, іде до зовнішніх дверей зліва і виглядає надвір. Не бачивши нікого, він повертається назад до печі і пхає в неї один з Маріїних пакетиків, який спалахує і швидко гасне. Потім хлопець знаходить жмут паперу і пхає його, шматок за шматком, у піч. Полум'я зростає. Світло сцени темніє за винятком палаючої печі. Хлопець нарешті вгледів в'язанку дров і теж пхає її в піч.)

Вогонь несподівано зловісно вибухає, і хлопець кидається в паніку. Він розмахує руками, але полум'я ще більше зростає. З печі чути низьке гуготіння. Хлопець починає скимлити. Він спочатку кидається до зовнішніх дверей, потім назад до дверей спальні, потім знову до зовнішніх, вагається і вкінці вибігає надвір з криком: „Мамо, тату!“ Гуготіння полум'я посилюється, і воно вибухає з печі. Сцена цілком темніє. В темноті чути плач і тупання біжучих ніг.)

МАРІЯ. (ридаючи) Діти, дітки! Де ви?

ІВАН. Василю, не підходь до хати.

ВАСИЛЬ. Вона горить! Все згорить.

МАРІЯ. Іване! Пішла наша хата з огнем та димом!

ВАСИЛЬ. Понаходили дітей?

ІВАН. Так, вони всі зі мною. Всі цілі, слава Богу!

(Звук ніг тихне, і вогонь поволі завмирає.)

МАРІЯ. (плачучи) Але наша одежа, Іване — весь наш пожиток. Навіть корова і теля згоріли.

ІВАН. (сумно) Мусимо починати знову.

МАРІЯ. Але ж нічогосінько не лишилось. Один попіл.

ІВАН. Не журися! Ми ще можемо працювати.

МАРІЯ. Працювати?

ІВАН. Працювати!

ДИТЯЧІ ГОЛОСИ. Працювати! Працювати! Працювати!
(Довга перерва. Світло потроху яснішає і виявляє першу сцену. Сад біля хати Горєцьких, з майже готовою печенею. Всі дієві особи в тій самій позиції, як перед зміною сцени. Одного дідуса немає. Всі мовчать, задумано дивлячись на Вільяма Горєцького.)

СТЕФАН. Це цікава історія.

КАТЕРИНА. А таки й справді.

ОЛЬГА. Що сталося з ними після пожежі? Чи не поїхали вони, бува, назад у Галичину?

ВІЛЬЯМ. Бог з тобою, дівчино. До чого б вони туди поїхали? Вони ж забрали все до Канади. Ні до чого їм було туди вертатися.

ОЛЬГА. Що ж тоді вони зробили?

ВІЛЬЯМ. Вони не відбудували згорілої хати. Вже перед пожежею вони хотіли жити в іншому місці.

ПЕТРИК. Як страшно! Пропала вся їх робота.

ВІЛЬЯМ. Ні, не вся пропала, синку. Вони багато-чому навчилися за ті декілька перших місяців у Канаді, хай то буде тільки, щоб не входити в зарослі трійливого плющу. (Він усміхається.)

ОЛЬГА, ВОЛОДИМИР, ПЕТРИК. (разом) Трійливий плющ? Що це?

(Ольга й Володимир сміються, а Петрик сердито дивиться на них, бо знає, що вони глузують з нього.)

ПЕТРИК. Ну, а чому я не можу питати? (до Ольги) Закладаю, що ти теж не знаєш.

СОФІЯ. (примирливо) Діти, діти! (до Ольги) А що, як ви допоможете нам прибрати столи, Ольго?

ВОЛОДИМИР. (енергійно) Не могли б ви відпустити її, пані Кінаш? Я збирався показати їй нашу садибу... Однаково ми не хочемо (швидко дивиться на батька) більше чути про минуле. Думаю, що й Ольга більше цікавиться теперішнім, а не тим, що трапилось багато років тому.

(Вільям і Катерина обмінюються поглядами, але не відповідають.)

СОФІЯ. Отже ви йдете на прохід з Володимиром, Ольго.

СТЕФАН. (усміхаючись) Не пусти її в потік, Володимире!

АННА. Чи я теж могла б піти?

КАТЕРИНА. (твердо) Ні, ти лишаєшся ось тут і помагати-меш мені. Як приберемо, тоді матимемо музику і трохи потанцюємо в саду.

СОФІЯ. Якщо комарі дозволять. Вони страшні. Чи їм ніколи не набридає кусати?

ВІЛЬЯМ. Це те, на чому квітне Канада. На свіжій крові!

СОФІЯ. Тобто нас.

ВІЛЬЯМ. Це те, на чому квітне Канада. Свіжа кров!

(Всі замовкають після останніх слів. Жінки починають прибирати зі столів. Ольга й Володимир виходять спереду праворуч. Анна дивиться на них і продовжує прибирати. Жінки виходять із залишками їжі та напоїв ззаду зліва. Стефан, Вільям і Петрик лишаються самі на сцені.)

СТЕФАН. Я відчуваю, що ми чули тільки половину оповідання, Вільяме.

ПЕТРИК. І я теж.

ВІЛЬЯМ. Якби я розказував ціле, то ми б ще сиділи тут, коли кручені паничі вітатимуть світло нового дня. І перед тим, як ти питатимеш, що таке кручені паничі, — то вони оті там сині квіти біля стіни.

ПЕТРИК. Дякую вам!

СТЕФАН. Я думаю, що що б не трапилося нам із Софією тут, воно не може бути таке страшне, як те, що ти нам оповів.

ВІЛЬЯМ. Ні, не правда. Ті люди, що приїхали в 1890-х роках були тільки початком великого ісходу з України. Траплялися деякі безсоромні типи, що пробували нажитися з емігрантів — корабельні урядники в Європі, наприклад, чи земельні агенти вже тут.

СТЕФАН. Земельні агенти? Шахраї?

ВІЛЬЯМ. Так. Вони продавали новоприбулим неіснуючі поля в далеких місцях, і наші люди, недосвідчені й довірливі, трапили свої заощадження.

СТЕФАН. Сподіваюся, що сьогодні це неможливе.

ВІЛЬЯМ. Не так легко, у всякому випадку. Обставини тепер ліпші, хоч ми ще не зовсім вийшли з кризи. Мій молодий Володимир міг розповісти вам про одчайдушні викрутаси, до яких ми змушені були вдаватися тільки декілька років тому. Він був тоді ще дитиною, і продавав урядові ховрашачі хвости, два центи за штуку, щоб призбирати собі трохи грошей, яких я не мав для нього.

ПЕТРИК. Він продавав що?

СТЕФАН. (поспішно) Жадних питань більше, Петре. Чи не міг би ти десь бавитися? Ми з паном Горецьким говоритимемо про справи.

ПЕТРИК. (стримано) Добре. Пошукаю Володимира з Ольгою. (Він виходить спереду праворуч, але оглядається на двох чоловіків.)

СТЕФАН. Маленькі глечики мають великі вуха. Я чекав нагоди поговорити з тобою сам-на-сам, запитати про тутешню політику. Чи сильна партія?

ВІЛЬЯМ. (здивовано) Партія?

СТЕФАН. Комуністична партія, звичайно.

ВІЛЬЯМ. (обережно) О, вона існує. Комуністична партія Канади і Товариство українських робітничо-фермерських до-

мів. Чому ти питаєш?

СТЕФАН. (теж обережно) Недавно в Україні під москалями знову погіршало, Вільяме. Тому я сюди приїхав. Ти ж знаєш, що три роки тому вони забрали у нас все збіжжя і худобу.

ВІЛЬЯМ. Так, я чув про це від рідні Катерини.

СТСЕФАН. Люди, як мухи, вмирали з голоду, гинули тисячами... Все по пляні з Москви... (Він з острахом оглядається довкола) Щоб знищити нас, як народ, бо ми їм не піддаємося.

ВІЛЬЯМ. Той самий клопіт мали й інші завойовники з нами. Ми вперті. Бажання жити своїм власним життям, як окрема нація.

СТЕФАН. Приблизно так. Тому що москалі не можуть асимілювати нас, вони вирішили нас знищити.

ВІЛЬЯМ. А німці те ж саме роблять з жидами.

СТЕФАН. Мої батьки померли, Вільяме, а Софіїн старший брат загинув з голоду. Нам повезло, бо ми втекли вчасно. Спочатку жили деякий час в Англії, потім приїхали сюди.

ВІЛЬЯМ. (приголомшено) Я й перед тим знав, що там було погано, але тепер, чуючи це прямо від тебе, мушу визнати, що становище на Україні виглядає ще більше жахливим.

СТЕФАН. Мабуть, ти розумієш тепер, чому я питаю про місцеву політику.

ВІЛЬЯМ. Комуністи багато галасують. Я думаю, що вони мріють про комуністичну революцію в Канаді. Що ж до мене, то я сиджу тихо, Стефане. Я не беру участі в політиці і про політику говорю тільки з тими, кому вірю. Я прожив досить довго і бачив, як люди почали були обминати мого батька, бо думали, що він прихильний москалям...

СТЕФАН. Той старий прихильний москалям? Чому б це?

ВІЛЬЯМ. Він хотів мати тут московську православну церкву, і люди думали, що це нібито показує напрямок його політичного думання.

СТЕФАН. Він комуніст?

ВІЛЬЯМ. Ні, поскільки я знаю. Він тільки стара, стомлена людина. Але між нами кажучи, Стефане, мені не подобається розвиток подій в Європі, ні в Німеччині, ні в Московії, і я молю Бога, щоб наші люди мали досить глузду і не переносили європейську гризню до Канади. (Коли він говорить, Володимир, Ольга й Петрик появляються знову спереду справа, зупиняються і вслухуються в розмову.)

СТЕФАН. Це натяк на мене. Горецький?

ВІЛЬЯМ. Якщо хочеш це так розуміти, то воно так.

СТЕФАН. Не турбуйся тим! Тепер я хочу тільки спокою. Мені досить політики на ціле життя. (Володимир виступає наперед. Ольга і Петрик лишаються ззаду.)

ВІЛЬЯМ. (до Стефана) Ми українці поростаємо в пір'я в цій країні, Стефане. З силою приходить влада, а з владою — від-

повідальність. Наш перший обов'язок тепер до цього краю, а не до старої батьківщини. Це лекція, яку ти мусиш вивчити якнайскорше.

ВОЛОДИМИР. (нетерпляче) О, тату, і коли вже ви перестанете говорити, нібито „ми українці“, як ви називаєте, щось особливе. Ми — не щось окреме, ми — канадці.

ВІЛЬЯМ. Ми ще українці, хлопче.

ВОЛОДИМИР. (обурено) Ви і мама, можливо. Але не я, і ніхто з мого покоління. Ми — канадці.

ВІЛЬЯМ. (терпеливо) Ну добре. В майбутньому так. Ми всі живемо в країні, що зветься Канада, але це не міняє факту, що ми всі походимо з різних країн — шотляндці, французи, ірландці, німці, українці.

ВОЛОДИМИР. (гаряче) Ви не розумієте, чи що? Я не хочу, щоб про мене думали, як про члена якоїсь етнічної групи. Я хочу бути тільки звичайним канадським громадянином без будь-якого етнічного походження. Настав час ліквідувати весь цей етнічний галас. Він уже давно тому пережив свою корисність. (під час останнього речення Ольга і Петрик посуваються наперед, а Катерина, Софія й Анна появляються ззаду зліва. Вільямів гнів зростає, і він і син сердито дивляться один на одного з протилежних боків стола.)

ВІЛЬЯМ. Отож ти не гордий більше зі своєї спадщини, чи не так? Ти не шануєш більше старих звичаїв і не хочеш зберігати культуру старого краю.

ВОЛОДИМИР. Для чого? Це частина минулого, що вмерло. Хай воно з Богом спочиває. Ми збудуємо нову культуру.

ВІЛЬЯМ. На чому? На джазі та витті?

ВОЛОДИМИР. (сердито) Чи ви не розумієте того, що я кажу? Ваше покоління завжди дивиться назад. Минуле, минуле, минуле. Це — все, про що ви думаєте. Зберігай танки, зберігай звичаї, великодні писанки, різдвяні поздоровлення — навіть імена, що висять, як глум, на наших шиях. Горецький — що це за прізвище? А Володимир? Люди не можуть його вимовити. Від тепер Володимир Горецький буде зватися Волтер Грей.

(Він повертається і з тупотом вибігає ззаду зліва мимо здивованих жінок. Усі дивляються йому вслід. Вільям тяжко опускається на стіл.)

ВІЛЬЯМ. Молодше покоління! Хто його розуміє?

СТЕФАН. Чи знав ти раніше, що він так відчуває?

ВІЛЬЯМ. Ні! (Павза) Принаймні, я не знав, що його почуття такі сильні.

(Катерина підходить до свого чоловіка і заспокоююче кладе йому руку на плече.)

КАТЕРИНА. А я знала. І думала, що скоріше чи пізніше до цього дійде.

ВІЛЬЯМ. Ти повинна б попередити мене.

КАТЕРИНА. Чи не було б однаково? (Вільям не відповідає.) У дечому я розумію його. Він хоче позбутися почуття відмінності і відокремленості. Зрештою ми всі знаємо це почуття. . .

ОЛЬГА. Я не знаю.

АННА. О, лишімо це. Не всі молоді відчувають так, як Володимир. Я горда зі свого українства.

ВІЛЬЯМ. (гірко) Він не хоче, щоб його вважали українцем, бо він відчуває, що все українське рівнозначне хлопському. Це той ярлик, якого він не зносить.

КАТЕРИНА. Бог з ним. Забудьмо про це. Світ збіднів би, коли б усі думали однаково.

ВІЛЬЯМ. Волтер Грей, справді!

КАТЕРИНА. Ти ж змінив своє ім'я, голубе.

(Вільям мовкне. Саме в цей момент старий Горецький виходить спереду зліва. Він поволі наближається до столу і знову сідає спиною до глядачів. Інші його не помічають.)

СТЕФАН. Але чому він не зносить, щоб його вважали хлопом? Усі десь у минулому походять від селянських предків. У цьому нічого ганебного немає.

ВІЛЬЯМ. Згода. Але на початку тут не завжди ласкаво дивилися на наших людей. Багато з них були неписьменні, деякі ліниві, незадоволені. Тяжко було вивчати мову, і всі боялися відірватися від давніх звичаїв і традицій. . .

СТЕФАН. Так саме, як і ти тепер.

(Вільям мовчить.)

АННА. (пристрасно) Ви вибачаетесь, тату. А коли хтось вибачається, то він соромиться за те, за що вибачається. (повертаючись до інших) Але я не соромлюсь. Я горда з того, що я українка. Наші історія і культура такі ж старі, як і будь-чії інші в Канаді. Байдуже, що Володимир балакає, ми належимо до однієї з етнічних груп. Я люблю старі звичаї: у них — краса і витонченість, і гідність, яких немає у цій новій землі.

КАТЕРИНА. То сильні слова, Анно.

АННА. Але правдиві, мамо.

(Петрик впадає в неспокій цілий цей час і тепер підходить до столу.)

ПЕТРИК. Розкажіть мені цілу історію. Прошу вас, пане Горецький.

ВІЛЬЯМ. Не маю відваги, хлопче. Як Володимир каже — а я сподіваюся, що він має рацію — минуле минулим. Хай воно спочиває в мирі.

ПЕТРИК. О, вибачайте! Що ж сталося після того, як згоріла хата? Куди пішли ті люди? Що вони робили? Як вони жили після пожежі?

КАТЕРИНА. У них лишилося сім доларів, Петрику. Все інше згоріло — їжа, одяг, хата, домашня мізерія — навіть ікона,

яку Марія так дуже любила. Липилася тільки та одежа, в якій вони стояли та сім доларів грішми, що мати носила в поясі.

ВІЛЬЯМ. Стежкою вони добралися до хати одного знайомого німецького поселенця, і він дав їм притулок.

ПЕТРИК. Але куди вони пішли потім?

КАТЕРИНА. Потім вони прийшли до місця, що звалось Стар.

ПЕТРИК. (нетерпляче) Але Стар — тут! Чи ні?

ВІЛЬЯМ. Так, хлопче.

ПЕТРИК. Вони прийшли сюди? Мамо, вони прийшли сюди — до цього самого місця. І ми теж тут житимемо, так?

СОФІЯ. Я думаю, що так, любий. Це, здається, добре місце. Тут — добра школа для тебе.

ПЕТРИК. (розчаровано) О, то вони таки побудували школу.

ВІЛЬЯМ. Так! Школу і церкву. Не один Іван, звичайно, але зійшовся гурт українців і побудували.

СОФІЯ. Чи це ваша перша оселя в Старі, Вільяме?

ВІЛЬЯМ. Ні, перший хутір у долині. Звідси видні перші Іванові будинки.

ПЕТРИК. О, ходімо туди.

СТЕФАН. Маємо досить часу, Петре. Тепер ми житимемо в Канаді. Все оглянемо в свій час.

ВІЛЬЯМ. Дивно, як ця земля зроджує силу.

СОФІЯ. Я вже помітила, що тут люди все заклопотані, все працюють.

КАТЕРИНА. Багато роботи. Тут не місце ледарям.

(Володимир входить ззаду зліва, і Вільям, повернувшись, бачить його. Непружена мовчанка триває декілька секунд. Тоді Володимир підходить до батька.)

ВОЛОДИМИР. Даруйте мені, тату! Я не повинен так говорити.

ВІЛЬЯМ. Нічого. Може, ти частинно маєш рацію. Для мене ж, наше минуле і наша стара культура — частина того самого — традиції, що нас збагачує.

ВОЛОДИМИР. Так, я розумію, але...

ВІЛЬЯМ. Всі ми виростаємо з минулого, Володимире — всі. Ті першопоселенці з їхніми чудернацькими звичаями й одягом успадкували свою силу і відвагу разом з культурою, і все це перейшло до нас.

ПЕТРИК. Ви говорите так, ніби ця історія ще продовжується, пане Горєцький.

ВІЛЬЯМ. Бачиш? Хлопець розуміє.

ВОЛОДИМИР. Хай розуміє. Він не знає її іншого боку. Коли тебе змушують почуватися інакшим, бо ти йдеш до іншої церкви і твої батьки говорять чужою мовою. І ти мусиш чути чужим. Чи ти не розумієш? О, однаково...

(Ольга підходить до Володимира і несміливо бере його під

руку.)

ОЛЬГА. Я думаю, що я розумію. Я тут теж чуюся чужою, не інакшою, а саме чужою.

ВОЛОДИМИР. (потішаючи) Ну, і чому ж? Це не триватиме довго. Ти полюбиш цю країну.

(Павза. Група міняє свої позиції. Тільки дід лишається на старому місці, спиною до глядачів.)

ПЕТРИК. Але я хочу знати, що ще пережив Іван.

СТЕФАН. Хлопче, ти ніяк не можеш поступитися?

ВІЛЬЯМ. Іван, після пожежі, мусів деякий час прохати хліба. Люди були добрі до нього і взяли на роботу. Потім він та три інші українські родини, як я вже оповідав тобі, переїхали до цього місця і поселилися разом.

АННА. І стали вони жити-поживати та добра наживати.

ВІЛЬЯМ. Не зовсім так, але непогано, тобто аж поки не на- дійшла криза.

КАТЕРИНА. І від неї всі терпіли.

ПЕТРИК. Що за оповідання. Правда? Люди їхали сюди без грошей, без нічого.

ОЛЬГА. Хотіли розбагатіти...

ПЕТРИК. Ні, не так. Вони тільки хотіли краще жити. Пан Горєцький сказав. Ти не служала.

ОЛЬГА. Так, я служала.

ПЕТРИК. Це як діти Ізраеля, що шукали обітовану землю.

КАТЕРИНА. І що за уява у твого хлопця, Софіє!

ВІЛЬЯМ. Він колись стане сенатором, зонайменше.

СОФІЯ. (серйозно) Пішов у мою родину.

СТЕФАН. І кажеш же таке!

(Петрик підходить близько до Вільяма.)

ПЕТРИК. Пане Горєцький, але коли ми побачимо старий Стар? Завтра?

ВІЛЬЯМ. Чому б ні? Завтра буде ще один пікнік на місці старої школи, біля Іванової фарми. Це там, де відправили першу Службу Божу для наших людей.

(Володимир і Ольга повертаються і відходять ззаду справа, побравшись за руки і довірливо балакаючи одне з одним. Катерина і Софія помічають це і підходять одно до одного, теж починаючи тиху розмову.)

ПЕТРИК. Чи можна мені побачити Івана, пане Горєцький?

ВІЛЬЯМ. (здивовано) Чому ж ні? Ти ж його вже бачив.

ПЕТРИК. Я? Я не бачив. Чи він ще живий?

(Тут дід, як видно, здригається від мовчазного сміху. Декілька хвилин ніхто не відповідає на Петрикове питання, але всі інші повертаються, немов би щось мало статися.)

ДІД. Певно, я ще живий. (Він встає і повертається до глядачів. Це Іван з попередньої сцени, 40 років пізніше. Петрик скрикує різко і мовкне.)

Я був живий цілий час, як ти тут був, молодий чоловіче, а ти

мене й не видів. (Петрик мовчить.) Проте я думаю, що ти не дурний. „Земля обітована...” Саме так і ми про неї думали. (Він підходить до Петрика, який відступає крок назад, проте з подивом дивиться в обличчя старої людини.) Тобі подобатиметься та стара школа, синку, хоч від неї мало-що лишилося. Тільки купа бервен. Хоч ми її довго будували. По роботі, як сам знаєш. (Він дивиться на свої вузлуваті руки, якими він задумано ворушить. Потім дід повертається до Катерини.) Піду спочину трохи, Катрусю. Приведи хлопця до мене завтра. (Він незграбно відходить, справа ззаду, інші дивляться йому вслід. Дійшовши до виходу, він повертається і говорить до Петрика.) Але тобі не доведеться жебрати, хлопче. Ми лишили для тебе трохи добра. (Хихочаючи він відходить. Завіса падає.)

Переклав Тарас Г. Литвяк

Copyright © 1971, Holt, Rinehart and Winston of Canada, Limited. Published with permission of the Publishers. Rights to perform or reproduce any part of this play are strictly forbidden without the written permission of the Publishers.

Д. Козій

С К О В О Р О Д А — П Л А Т О Н — Е П І К У Р

У сьогочасному українському сковородинознавстві важливу позицію посіла проблема: як схрестилися ідеї Платона й Епікура в процесі розвитку філософської думки Сковороди і як вони вросли в структуру духового світу нашого мислителя? Гостра складність цієї проблеми стане для нас очевидною, коли зважимо, що Сковорода перетоплював платонівські ідеї в душі діалектики Отців Церкви та деяких містиків, а одночасно ствердимо, що він не тільки боронив добре ім'я Епікура від тих, що знеславлювали його, називаючи "пастирем свинячого стада"¹, але й радо наводив деякі його етичні сентенції, приймаючи їх за свої.

Мало того. Сковорода посувається так далеко, що (в 30-тій пісні "Божественних пісень") зіставляє Епікура з Христом, добачивши в них найвище втілення життєвої мудрости на тій підставі, що вони несли людям "втіху й радість", "сердечну насолоду". Таке зіставлення, щоправда, не є притаманним самому Сковороді. Його слід розуміти передусім як прояв барокового мислення у нашого поета-мислителя, якого Д. Чижевський називає "останнім великим українським письменником епохи барокка"². Характерний для барокка синкретизм християнства з античністю вдирався до релігійної поезії на переломі 17-го й 18-го сторіч. Тодішня українська „релігійна лірика стоїть під охороною античних муз, Пресвята Діва стає Діяною, хрест порівнюють з тризубом Нептуна"³. Невідомий автор п'єси "Олексій, чоловік божий" (2-го пол. 17-го стол.) "не церемонячись, поєднує на одній сцені архангелів з образами класичної міфології і історії"⁴. А втім, коли навіть у добу розквіту релігійної думки великий Данте підмінював християнські образи античними і, звертаючись, напр., до Христа, називав його Юпітером⁵, то не станемо дивуватись, що таке підмінювання появляється у новітніх письменників, у яких античні образи й ідеї стали інтегральними складниками світосприймання. Промовисте підтвердження цієї думки знаходимо в поезії Фрідріха Гельдерліна, на півсторіччя молодшого за Сковороду. В елегії "Хліб і вино" поет поєднує Христа й бога Діоніса; в добу внутрішнього спустошення людства, коли після занепаду грецької культури боги покинули землю, з'являється Христос, "тихий Геній", "небесний Утішитель", що несе людям радість і надію під знаком хліба й вина; але й Діоніс, увінчаний плющем, закоханий у вічнозеленій сосні, в ентузіастичній нестямі перемагає земні турботи, ляк та журбу, "по-

єднує день із ніччю", сіє радість земну в передсмаку духової радості.

Таку ж тенденцію пов'язати "братерськими вузлами" Христа й Діоніса можна ствердити і в інших творах Гельдерліна.

Щождо Сковороди, то його зіставлення Христа й Епікура пояснюється не тільки певною манерою бароккових письменників. Треба мати на увазі ще й певну рису його характеру: він легко ставав в опозиції до панівних заяложених "істин" і кидав виклик їх визнавцям, особливо тоді, коли вони, стоячи на високому щаблі суспільної драбини, виявляли пиху й заскорузлість душі. При тому Сковорода любив парадокси, а в парадоксах — що й казати! — знаходить свій вираз певна однобічність точки зору.

Однобічність спостерігаємо і в оцінці, яку дає Сковорода етиці Епікура, і в уточненні її засад. У філософії життя Сковороди висувуються на перший план ідеї душевного миру і радості, а далі "куражу", під яким мислитель розуміє мужність і духову незалежність. Такі ж центральні ідеї знаходить він і в Епікура. Заявивши, що найвище досягнення в житті — бути "радісним і мужнім", він додає: "У такому розумінні Епікур учив своїх друзів, що життя залежить від насолоди і що сердечна радість є підставою життя. . . Утіха й мужність, мужність і насолода — одне й те саме"⁶.

Однаке ці Епікурові ідеї Сковорода сублімує в дусі платонізму. Він ставить питання: "Коли життя залежить від сердечної радості, а радість від насолоди, то від чого залежить насолода, якою насолоджується серце?" і відповідає словами "боговидця Платона": "немає нічого солодшого від істини". І далі розвиває ось як Платонову думку: "А ми можемо сказати, що в самій істині живе справня насолода і що сама вона животворить наше серце, яке панує над тілом"⁷.

Сковороду єднає з Платоном устремління до метафізичних глибин буття, яке дає не тільки найвище теоретичне задоволення, але й активізує духові сили та веде до поглиблення життя, якому присвічує мета — уподібнитися Богові, тобто стати вдумливим, справедливим і шанобливим до всього священного⁸. Радість, яку дає Сковороді шукання істини, має чисто духовий характер, вона дається тому, чия душа відкрита не тільки для світу й людини, але й для божественних глибин. Натомість Епікур оперує поняттям утіхи, яке має багатогранний сенс: хоча він високо цінує інтелектуальні переживання з уваги на те, що вони дають найтривалішу втіху, проте він не нехтує відчуттів смакових, нюхових, зорових, статевих тощо, бо вони можуть бути джерелом "добра"⁹. Щоправда, й Сковорода каже про себе, що йому "не чуже все, що людське", проте його змагання за пов-

ноту життя завершується містичним звучанням. Він вирізняє в серці глибинний шар: "Усе (сутнє) походить — каже він — із безодні глибокого серця". У глибині серця корениться те, що вічне в людині, а вічне пов'язане нерозривно з любов'ю: "Чисте серце перебуває в любові, а любов закріплена в ньому ж. Алеж любов оця — це Бог. Отже людина вічна"¹⁰.

Саме в цьому наголошенні на любові як сутності й меті буття найвиразніше відтінюється розходження між Сковородою й Епікуром. З одного боку бачимо перед собою шукача істини, з палким серцем, відвертим для людей і світу, з другого — мислителя, якого Ясперс назвав небезпідставно "учителем позбавленої любови ізоляції від усього світу"¹¹.

Підкреслюючи розходження між обома мислителями, ми не заперечуємо деяких збіжностей між ними. В Епікура зарисовується ідеал рівноваги духа, ідеал, який був дорогий і для нашого мислителя. Цей ідеал мав на думці Гораций, якого Сковорода зараховував до своїх улюблених поетів. Навчав Гораций у душі свого духового батька, Епікура:

В години розпачу умій себе стримати,
І в хвилі радості заховуй супокій.
(переклав М. Зеров)

Саме гораціанський образ зрівноваженого мудреця причаровував нашого мудреця, що бачив втілення того образу — слухно чи ні — в Епікурі. Однак треба ствердити, що ідеал зрівноваженого мудреця, який уміє стримати себе і від непомірних утіх, і від розпачу, — це ідеал "золотої середини", де сходяться дороги всіх античних мудреців. Отже він не належить самому тільки Епікурові.

Про ще один момент не слід забувати, а саме про ставлення античних філософів до почуттів. Стоїки вимагали, щоб людина панувала над своїми почуттями, головню ж над пристрастями, що їх зараховували до нижчих категорій психічних явищ. Найвищим моральним досягненням вони вважали холоднокровну безстрасність (гр. апатейя). Але Сковорода різко засуджував стоїчну безстрасність. У листі до М. Ковалинського він писав: "Ти скажеш, що я вимагаю разом із стоїками, щоб мудрець був зовсім безстрашним. Навпаки, в цьому випадку він був би стовпом, а не людиною". Наш мислитель визнає моральну значущість страждань: „Турботи, страх тощо, — каже він, — походять від Господа. Вони навіть роблять людину блаженною". На його думку, є пристрасті, які треба поборювати, але це не значить, що їх треба виривати з коренем. "Блаженство досягається тоді, коли приборкуємо пристрасті, а не тоді, коли позбавляємось їх"¹².

Сковорода, може, виразно не усвідомив, що в цьому моменті він розійшовся не тільки із стоїками, але й з Епікуром, який намагався відгородитися від болю і знайти захист від турбот та страждань у незворушності (гр. атараксія), такий же холонокровний, як стоїчна безстрастність.

Врешті головні лінії розходження між Сковородою й Епікуром ведуть від метафізичної підбудови етики. Етика Епікура має наскрізь натуралістичну тенденцію, Сковорода ж іде вглиб, щоб у духових вимірах буття знайти найвищі цінності життя. Він розвиває погляд, що "вгляд у сутне" дає людині силу очистити душу, яка повинна стати "гідним житлом Бога"¹³.

Коли мудрець опинився в Гусинській пустині, де він мав змогу віддатися самотнім роздумам, вести "мовчазну розмову з собою", він радів, бо відчував, що в тій контемплляції його душа очищується й виліковується; радів, дарма що на його плечі лягла тягарем старість і злидні¹⁴. У пориві ентузіазму Сковорода порівнював себе до орла, що може літати по високих і широких небесних просторах. Ці орлині полети розцінює він як "щось велике і властиве лише найвеличнішим мужам і мудрецам", святим людям і пророкам, що вміли втішатися самотою.¹⁵

Сковорода розвиває вчення про "нове серце" і "друге народження". Проблема другого народження пов'язується з проблемою самопізнання, яке, на думку мислителя, повинно мати активний характер, повинно розкривати не тільки те, якою людина є, але й те, якою вона повинна стати. Самопізнання досягає своєї властивої мети, коли проникає в духову сутність людини, виявляє в людині "справжню людину". До того прагнув і Платон. "Для мене — казав він — немає нічого важливішого, як бути або ж стати якнайліпшим".

Мораль Сковороди йде по лінії платонізму й містики. Як у Гельдерліна, у нашого мислителя платонізм єднається з містикою. Сковорода мав живе почуття таємничості буття, яке активізувалося в стані особливого духового досвіду, стані просвітління. Хоч він і приймав засаду Епікура „жій згідно з природою", проте він вніс у неї свій зміст: "Сила в природі, природа ж у Бозі, як дуб у зерні, перебуває навечно".¹⁶

Сковорода сягає завжди глибинних вимірів буття, прозирає в його духову сутність і з цим прозиранням пов'язує моральне переродження.

Співзвучні вислови, які знаходимо в Епікура й Сковороди, мають у нашого мислителя відмінний сенс. Тому не переконує нас твердження, що "еволюція етичних поглядів філософа йшла в напрямку посилення матеріалістичної тенденції".¹⁷ Наведені нами вище вислови Сковороди, взяті з

листів, писаних здебільшого в останні роки його життя, спростовують необґрунтовані твердження про таку тенденцію.

Із здивуванням читаємо, що матеріялістичні тенденції проявилися і в гуманізмі Сковороди, і в його оптимізмі, і в духовій незалежності, і в тому, що він, як і Епікур, побоював “страх смерти і страх перед незрозумілими явищами природи, що породжують забобони та марновірство”.¹⁸ Хіба це все властиве тільки матеріялістам?

Але йдеться не тільки про етику Сковороди. Сковородинознавці-матеріялісти намагаються перефарбувати в демокрітівсько-епікурейські кольори не тільки етику, але й теоретичні погляди філософа на світобудову. Щоб з'ясувати це питання, наведемо пару тверджень.

Автор розділу про Сковороду в “Нарисі історії філософії на Україні”, М. Редько, твердить: “Уже в перший період діяльності філософа (50-60 рр.) в його творах появилися матеріялістична й атеїстична тенденції. . . Ці тенденції помітно посилюються в другий період його творчості (80—90-і рр.).”¹⁹ Такі самі думки висловлює він у своїй книжці “Світогляд Г.С. Сковороди”, де робить певні пересунення в хронології: у Сковороди, мовляв, матеріялістична тенденція “різко посилилася в 70—90-х роках. . . Розвиток філософії Сковороди йшов від ідеалізму до матеріялізму”.²⁰ Так само редактори академічного видання творів Сковороди, Д. Остринин, П. Попов і І. Табачников, розрізняють дві фази розвитку Сковородиної філософії: у початковій фазі вони стверджують наявність платонівського напрямку мислення, а в пізнішій фазі, на їх думку, філософ нібито “в своїй загальній теорії світобудови приходив до прямого матеріялістичного висновку, заявляючи, що цей світ “обительний” “гранич не імієт”, що “матерія вічна” (матерія аетерна). Тим самим Сковорода протиставив платонівській лінії у філософії цілком протилежну — демокрітівську”. Але зараз же згадані автори застерігаються: “Це не означає, що Сковорода остаточно і твердо став на позиції матеріялізму. Він часто вагався між лінією Платона і лінією Демокріта”.²¹

Стоїмо перед важливим питанням: Чи справді Сковорода часто вагався між платонізмом і матеріялізмом? Чи справді він у пізнішій фазі свого мислення “протиставляв платонівській лінії у філософії цілком протилежну — демокрітівську”?

Коли візьмемо до уваги останні трактати Сковороди, передусім “Потоп Зміїн”, яким завершується його філософічна творчість, то мусимо ствердити в них не ухил до матеріялізму, а навпаки послідовний розвиток платонівських ідей.

Сковорода визнає і в діялозі “Потоп Зміїн” платонівський дуалізм із його протиставленням вічних ідей мінливим явищам: матеріальний світ — каже він — “дає знати про

утасні в ньому форми, або вічні образи” ²² (під “вічними образами” треба розуміти “ідеї” Платона). Наш філософ, як і Платон, дає відмінну оцінку двом сторонам буття: ідеї, як метафізичні сутності, називає він, у дусі платонізму, первородними, нерукотворними, вічними, натомість явища видимого світу — тлінними, нечистими, мінущими. Як і Платон, Сковорода засуджує тих, що “вважають матерію за всю дійсність. Вони бо не визнають Божого Єства. Позбавляють нематеріального й благого Духа сили й чести, буття й слави”. Це, на його думку, батьковбивці і сліпці, “яких Платон називає нетямущими, що сидять у темній печері і бачать тільки темну тінь і вважають за сушу дійсність лише те, чого можуть доторкнутися руками та схопити в кулак”. ²³ Пригадавши “нетямущих”, що сидять у печері і мають зір постійно спрямований на тіні сущих речей, Сковорода, як і Платон, протиставить їм тих, що споглядають ідеї, тобто сутне буття.

Не може бути сумніву щодо того, як треба розуміти погляди мислителя, висловлені в творі, яким він замикає свої творчі пошуки.

Але до речі буде звернути увагу на ще один важливий момент, який свідчить про те, що платонівський струм мислення об’єднує твори Сковороди — від ранніх до останніх. Ідеться про ідею Бога. Отож у ранньому своєму творі “Начальная дверь ко християнскому добронравію” Сковорода пов’язує свою ідею Бога з Платоновою ідеєю Деміюрга (в діалозі “Тімай”). Він каже: “Розумна старовина порівняла його (Бога) з математиком або геометром, тому що він невпинно вправляється в пропорціях або вимірах, виліплюючи, на зразок різних (геометричних) фігур, трави, дерева, тварини тощо,..” ²⁴ Такі самі думки розвиває філософ у своєму останньому діалозі, де він ось як з’ясовує творчу дію Бога: Бог, як висловлюється Сковорода, “землемірить” (“геометрей”, у платонівському розумінні), тобто будує світ, надаючи речам геометричні форми й застосовуючи при тому математичні пропорції.

Щоправда, “Начальная дверь” відома нам тільки в пізнішій редакції, і тому можна було б припустити, що думки про Бога-геометра Сковорода розвинув пізніше і вставив їх до раннього твору. Але якби й справді так було, то це свідчило б тільки про те, що наш мислитель був у полоні платонівських ідей саме в останньому періоді своєї творчості, в періоді, в якому дехто, як ми бачили, стверджував відступ Сковороди від Платона.

Передумовою побудови світу вважав Платон (що, зрештою, трактував своє вчення про світобудову як “правдоподібне” тільки), з одного боку, наявність вічних і незмінних ідей, а з другого боку — наявність “творива” (екмагейон),

що є ніби “вмістищем”, чи “сховищем”, з якого виникають явища світу, або “простором”, який “дає місце всьому, що постає”. Твориво не посідає жодних якостей: про нього не можна сказати, що воно тверде чи м'яке, рідке чи густе тощо. Платон уважав його за незнищенне, але тільки ідеям послідовно признавав вічність.²⁵

Певна невизначеність поняття “творива” у Платона розкривала широкі можливості по-різному інтерпретувати його,²⁶ і тому в пізніших часах часто змішувано платонівське твориво з аристотелівською матерією (“гиле”), а платонівські “ідеї” з аристотелівськими “формами”. У тому напрямі пішов і Сковорода, ототожнивши ідеї з формами.²⁷ Але це ототожнення не означає зміни по суті його поглядів на відношення Бога до матерії.

Як у Платона ідеї й явища невіддільні, так і в Сковороди невіддільні світ і Бог. Тому він схиляється до думки про вічність світу: “Дерево вічності завжди зеленіє. . . Світ цей і всі світи, якщо вони незліченні, — то тінь Божа. Вона почасти цепає з очей, не стоїть постійно, а перетворюється в різні форми, однаке ніколи не відлучається від свого живого дерева (Бога).”²⁸ Вічність світу пов'язується з вічністю матерії, яка „виповнила всі місця й часи”.²⁹

Ці твердження Сковороди не дають підстави для того, щоб судити про його ухил у бік матеріялізму. Обвинувачувати його в такому ухилі можна було б із таким самим правом, як обвинувачувати Платона, що він зрадив свій ідеалізм ученням про незнищенне твориво.

Передусім треба мати на увазі, що Сковорода визнавав і с р а р х і ю начатків світотвору:³⁰ Він незмінно протиставляв природу видиму невидимій. Коли з погляду матеріялістичної філософії матерія становить сутність буття, у філософії Сковороди їй припала роля пасивного творива в вічнотворчій дії Вічного Начатку. Матерія є тільки матеріалом світобудови, але суть буття духова.

Сковородинознавці з табору матеріялістів закидають нашому мислителю непослідовність, яка, мовляв, проявляється в тому, що він не зміг до кінця зруйнувати протиставлення матерії і духу. . . Із положення про вічність матерії Сковорода не зміг зробити послідовно матеріялістичних висновків і підвестися до визнання матерії як основи усіх матеріяльних і духовних явищ та процесів”.³¹ Але, висуваючи такі закиди, вони не додумуються до того, що Сковорода вкладав інший зміст у поняття матерії, а інший зміст вкладають у нього визнавці “діалектичного матеріялізму”. Їхні сформулювання “матеріялістичних тенденцій”, виловлюваних у Сковороди, набрали в туманному духовому кліматі України характеру “канонічних істин”. Однаке і в цьому кліматі прориваються деякі спроби критично підійти до про-

блеми матеріялістичних тенденцій у філософії Сковороди, спроби виявити властивий сенс скворородиноного поняття матерії.

У ювілейному році Сковороди, 250-річчя з дня народження, ми почули закиди в бік радянських скворородинознавців, що вони не розуміли “специфіки філософської мови Сковороди” і що це нерозуміння “вело їх до модернізації світогляду мислителя, до “осучаснення” змісту його філософських понять і світогляду в цілому”.³² Автор цих критичних зауважень, Д. Кирик, застосував “семантичну аналіз” філософічних понять, якими оперували викладачі філософії в Києво-Могилянській академії та Сковороди,³³ і ця зналіза дала підставу для висновку, що матерія, яку наш мислитель називав вічною, “є лише тінню духовної натури і, отже, є не первинною, а вторинною”.³⁴

Інший автор слушно відмітив психологічний мотив, що відчужував Сковороду від матеріалізму: “Сучасний Сковороді матеріалізм, як і матеріалізм античності, добре йому знайомий, не влаштовував його саме тому, що нічого не міг сказати про безконечно складний світ людини, про “бездну душі”.³⁵ А „безодня душі” була в центрі загадок буття, що розкривалися перед духовим зором мислителя.

Перед зором мислителя розкривалася й безодня всесвіту. Він схоплював її діалектичним мисленням: Кінець і початок сходяться в безмірі світу чи світів. “Якщо мені скажеш, що цей зовнішній світ кінчиться в будь-яких місцях і часах, маючи накреслену йому межу, то й я скажу, що він кінчиться, тобто починається. Як бачиш, межа одного місця є водночас дверима, що відкривають поле нових просторів”.³⁶

Сковорода сягав думкою у світ античних філософів, але він поновлював ідеї, які виніс звідти, бо його душа була відверта для живого життя. Був новітньою людиною. Він захоплювався ідеєю незліченности світів у тій формі, в якій розвинули ту ідею новітні мислителі. Він любив повторювати вираз “Копернікові світи”, підкреслюючи, що саме “нині почали думати”, що “світам нема числа”,³⁷ дарма що ідею незліченности світів міг знайти в античних матеріалістів. Прочитуючи твори Сковороди, відчуваємо місцями подув космічного ентузіазму, який був характеристичний для такого мислителя Ренесансу, як Джордано Бруно. Із справжнім надхненням наш мислитель споглядає всесвіт: “Погляньмо тепер — каже він — на всесвіт цей, як повен радости дім Вічного, як чудовий рай, із незліченних садів складений, немов вінок із віночків або велетенська машина із машинок. Я бачу в ньому єдиний начаток, як і один центр і одно розумне коло в їх безлічі. Але коли цей начаток і цей центр є скрізь, а окружности його нема ніде, тоді я бачу в

цьому всьому світі два світи, які являють собою один світ: світ видимий і світ невидимий, живий і мертвий, суцільний і нетривкий. . . Отже світ у світі — це вічність у тліні”.³⁸ Мислитель дивується, що люди говорять про один світ і одно небо. Він лине думкою в безмежність, де уявляє собі “друге, десяте, соте, тисячне небо”. “Авжеж, — каже він — система кожного світу має своє небо з планетами, які плавають у ньому”.³⁹

Так креслить він величну книгу світотвору.

Щоправда, основна проблематика Сковороди обертається навколо людини, але проблематика ця трактується в тісному пов'язанні з проблематикою всесвіту й ідеєю Бога. Для сьогочасної, загнаної в духову безвиждь людини Сковорода близький і рідний своїм патосом шукання. Тому й скажемо за автором біографічної повісти про нього: “Благословенні люди, які в безчасся люте знаходять сили мислити і, зневажаючи камінне слово догми, самі шукають істину”.

Примітки:

1. Сковорода: Ікона Алківіадська — Твори, т. I, стор. 372. В-во Академії Наук. Київ, 1961
2. Д. Чижевський: Історія укр. літератури, стор. 253. Нью-Йорк 1956 Вид. УВАН
3. там же.
4. Ол. Білецький: Від давнини до сучасности, т. I, стор. 173. Київ, 1960. В-во худож. літ.
5. Данте: Чистилище, п.6, рр, 118-9. Київ. 1968. В-во Дніпро
6. Сковорода: Ікона Алк. — Тв. I, 371
7. Там же, I, 372
8. Платон: Держава, кн. X. 613A; Теайтет, 170 В.
9. Ritter — Preller: Historia philosophiae Graecae, p.p. 137, 386, ed. 9. Gotha 1913
10. Сковорода: Твори, II, 406, — лист до Я. Правицького з 1788 р.
11. K. Jaspers: Psychologie der Weltanschauungen, S. 110. Berlin 1919.
12. Сковорода — Тв. II, 379
13. там же, II, 289 — лист до М. Ковалинського
14. там же, II, 429 — лист до А. Дорофесвича (1779 р.)
15. там же, II, 288-9, — лист до М. Ковалинського
16. там же, II, 194 прим.
17. М. Редько: Світогляд Г. Сковороди, стор. 190. Львів, 1967. В-во Львів. Універс.
18. Там же, стор. 198
19. Нарис історії філософії на Україні, стор. 76-77. Київ, 1966. В-во „Наукова думка”

20. Там же, стор. 154-155
21. Д. Острянин, П. Попов, І. Табачников: Видатний укр. філософ і письменник — вст. стаття до Творів Сковороди, т. І, ст. XIV
22. Сковорода: Потоп Зміїн — Тв. І, 539
23. Там же, І, 538 — пор. Платон: Держава, VII, 514-520
24. Сков. Тв. І, 17
25. Платон: Тімай 52 В.
26. E. Zeller: Philosophie der Griechen, B. I, Abt. I, S. 439 ff., 2 Aufl.
27. Потоп Зміїн — Тв. І, 539
28. Там же — І, 551
29. Там же, — І, 552
30. Покористуємось деякими філос. термінами, яких ужив М. Зеров у своєму перекладі Люкреція
31. М. Редько: Світогляд Г. Сковороди, стор. 106 (в оригіналі помилково „матерії і руху” зам. „матерії і духу”)
32. Д. Кирик: Світ символів Г. С. Сковороди — див. зб. „Від Вишньського до Сковороди”, стор. 120. Київ, 1972. В-во „Наук. думка”
33. Той же: Семантичний метод в історико-філософському дослідженні — див. зб. „З історії філософії на Україні”. Київ, 1967
34. В. Нічик: До питання про схоластичність філософських курсів у Києво-Могилянській академії — див. зб. „Від Вишньського до Сковороди”, стор. 59
35. М. Попович: Антиномія „простоти істини” у філософії Г. Сковороди — див. ж. „Філософська думка”, ч. 5, стор. 60. Київ, 1972. В-во „Наукова думка”
36. Ікона Алк. — Тв. І, 382
37. Там же — Тв. І, 385
38. Там же — Тв. І, 381-2
39. Там же — Тв. І, 385
40. В. Шевчук: Предтеча. Роман, стор. 196. В-во Дніпро. Київ, 1972 (перше видання п.з. „Гр. Сковорода”, стор. 246. Київ, 1969, В-во „Рад. письменник”)

Г. О. КОСТЮК

БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ Г. О. КОСТЮКА (1927-1972)

Редколегія 5-го збірника з великою приємністю публікує бібліографію праць Григорія Костюка, видатного українського літературознавця й історика.

Це не тільки тому, що 25 жовтня 1972 року він святкував своє 70-річчя, і не тільки тому, що вже понад 18 років він двигав на своїх плечах головування Об'єднання Українських Письменників „Слово”, але головню тому, що його вклад в українське літературознавство, критику й історію — вагомий. Він — учений франківського типу, один з тих, що свідомо покинули батьківщину, бо вірили, що вільному світові треба розкрити рани свого народу, заподіяні нелюдською владою, та продовжати ззовні боротьбу за його визволення. Тому й заслуги його для розкриття долі українського народу дуже значимі, в цьому відношенні його фундаментальна робота „Stalinist rule in the Ukraine” належить до класичного фонду праць того типу.

Накінєць зачитуємо телеграму, яку вислало йому Об'єднання Українських Письменників „Слово” в Канаді в день його 70-річчя:

Вельмишановний і всім нам дорогий
Григорію Олександровичу!

Об'єднання українських письменників “Слово”, а з ним і наше канадське Об'єднання, святкуватиме разом з Вами велике свято 25 жовтня 1972 року. Це Ваше сімдесятиріччя, дорогий Григорію Олександровичу.

Ви можете спокійно глядіти в минуле, Ваші заслуги для української культури тривалі. Усе своє життя Ви мали силу й завзяття нести прапор вільної української науки, зокрема в ділянці нашого літературознавства. І в ділянці організації української культури на еміграції Ваші заслуги непроминальні. Ви мали відагу взяти на свої плечі невідчужний обов'язок Голови Об'єднання українських письменників “Слово” і несете його вже майже двадцять років.

Ми всі свідомі, що Ваш життєвий шлях не був легкий, бо й не легкою була доля нашого народу впродовж останнього п'ятдесятиріччя. За інших умов, якщо б існувала українська держава, в день 25 жовтня Вас нагородили б усякими почестями, ми ж маємо для Вас тільки одну нагороду — з глибини наших

сердець пливуче привітання. Отож бажаємо Вам, дорогий Григорію Олександровичу, багато сил і здоров'я, багато творчої снаги працювати на добро української літератури ще довгі роки. Бо прийде час, коли, цитуючи незабутнього Тодося Осьмачку,

*Україна й компанійське військо
Поклоняться низько . . .*

Ю. К.

I. Наукові розвідки, літературно-критичні статті, публіцистичні нариси та рецензії. Матеріали подано в хронологічному порядку. Відповідні псевдоніми зазначено в тексті.

Григорій Косяченко. „Віхоли”; збірка поезій. „Молодняк”, Харків, 1927, ч. 5, ст. 103-104. Рец.

Іван Ле. „Юхим Кудря”; збірка оповідань. „Молодняк”, Харків, 1927, чч. 6-7, стор. 155-156. Рец.

Олексій Кундзіч. „Червоною дорогою”; збірка оповідань, 1926. „Молодняк”, Харків, 1927, ч. 9, стор. 132-133. Рец.

Сава Божко. „Чабанський вік”; повість. „Життя й Революція”, Київ, 1927, ч. 7-8, ст. 182-185. Стаття.

Василь Алешко. До 20-річчя поетичної праці. „Життя й Революція”, Київ, 1928, ч. 6 чи 7 (не встановлено).

Юрій Яновський. „Майстер корабля”; роман. „Літературна газета”, Київ, 1928, червень—вересень. (не встановлено).

До початків соціологічної критики (Критична діяльність Івана Білика). „Життя й Революція”, 1928, ч. 11. Розвідка.

Матеріали до культурної і громадської історії Західної України. Видає Комісія Західної України ВУАН, т. I. Листування Ів. Франка й М. Драгоманова. „Червоний Шлях”, ч. 4 1929, стор. 193-197. Рец.

Іван Микитенко. „Вуркагани”; оповідання. „Молодняк”, березень-травень (не встановлено). Критично-формальна аналіза.

Стиль і канонізатори. „Пролітфронт”, місячник об'єднання пролетарського літературного фронту. Харків, 1930, ч. 3, стор. 270-283.

Деякі корективи до „справді марксистської” критики „Робітних сил”. „Пролітфронт”, ч. 4, 1930, стор. 205-229.

„Визволення” О. Копиленка та його критика. „Пролітфронт”, Харків, ч. 7-8, 1930, стор. 237-262.

Платон Гайворонський. Нотатки оборонця; збірка нарисів. „Червоний Шлях”, ч. 5, 1931, Харків, стор. 132-133.

„Іван Момот” (Некролог). Інститут Тараса Шевченка, „Літературний архів”, кн. IV. — V., 1931, ст. 153-154.

Вступна стаття до роману Григорія Епіка „Перша весна”. Харків, „ЛІМ”, 1931.

До проблеми творчої методи пролетарської літератури (Попередні нотатки). „Критика”, ч. 10 (45), 1931, Харків.

Панас Мирний. Життя і творчість (Критико-біографічний нарис). ДВОУ—ЛІМ, Харків, 1931, 115 стор.

Українські письменники і вчені в більшовицьких тюрмах і таборах. „Краківські вісті”, український щоденник, Краків, 14 листопада 1943 р. і далі в кількох чч.

Сон. (Нарис). „Наші Дні”, Львів, 1943, правдоподібно грудень. Підпис: Б. Подоляк.

О. Олесь і підсоветська критика. „Наші Дні”, ч. 2, 1944, ст. 2-5.

В шуканні стилю. (Поезія Святослава Гординського). „Львівські вісті”, Львів, 11, 12, 13 травня 1944.

Поезія, вічність, час. Вступна стаття до збірки поезій Івана Багряного „Золотий бумеранг”. В-во „Прометей”, Аугсбург — Новий Ульм, 1946, ст. VII.—XXIX.

Підпис: Борис Подоляк.

На великому шляху. Післямова до „Юности Василя Шеремети” Уласа Самчука. Розділи з роману, видання Малої бібліотеки МУР’у, В-во „Золота Брама”, 1946. Підпис: Б. Подоляк.

М. Хвильовий і наша доба. „Наша боротьба”, ч. 2, 1946, ст. 48-53. Підпис: С. Гармаш.

Поет юности і сили (Аркадій Любченко: 7.3.1899 — 25.2.1945). „МУР”, Альманах, ч. 1, В-во „Прометей”, Німеччина, 1946, стор. 134 — 146. Підпис: Борис Подоляк.

Людина і світ. (Докія Гуменна. „Куркульська вілія”). „Українські Вісті”, Новий-Ульм, 4 жовтня 1946. Підпис: Б.П.-к.

УРДП та її критики. Брошура. Видання пропагандивно-го відділу УРДП, Німеччина, правдоподібно 1947 рік.

Пам’яті замучених (До двадцятиріччя розстрілу групи українських письменників). „Літературний зошит”, літературно-мистецький додаток до газ. „Українські Вісті”, ч. 1, 1947, Новий Ульм, Німеччина. Підпис: Б. П.

За що було вбито Кірова? „Вперед”, ч. 1. 1949. Підпис: Б. П.

Володимир Винниченко (Життя і творчість). „Українські вісті”, Новий-Ульм, 1 і 2 квітня. Підпис: Б. Подоляк.

Слов’янофільство, мир, війна (Критичні нотатки з приводу одного числа місячника Слов’янського комітету СРСР „Славяне”). „Сучасна Україна”, Мюнхен, 2. 4. 1951, стор. 7. Підпис: Р. Гриневич.

Советська система концтаборів перед судом світу. Коли ж відбудеться справжній суд? (Нотатки з брюссельського процесу 21-26 травня 1951). „Сучасна Україна”, 24. 6. 1951, ст.

6, і „Сучасна Україна”, 8. 7. 1951, стор. 6-7. Підпис: Борис Подоляк.

Кремлівська малоросіяда (Про декаду українського мистецтва в Москві). „Сучасна Україна”, 5. 8. 1951, стор. 4. Підпис: Б. Подоляк.

Чи перед стратою? (Про критику „Правди” поезії В. Сосюри „Любіть Україну!”). „Сучасна Україна”, 5. 8. 1951, стор. 9. Підпис: Б. Подоляк.

Йосип Позичанюк — поет, революціонер. „Сучасна Україна”, 12. 8. 1951, стор. 9-10. Підпис: Б. Подоляк.

Відкритий лист. До всіх українських емігрантів, розсіяних по світі. До всіх українців доброї волі. До всіх, хто дорожить надбанням нашої культури. (У справі збереження архівної та літературної спадщини В. Винниченка.

„Сучасна Україна”, ч. 14, Мюнхен, 8. 7. 1951, ст. 12. Підпис: Б. Подоляк.

Лизоманка ненависти й страху. „Сучасна Україна”, 19. 8. 1951. Підпис: Р. Гриневич.

Четвертий героїчний вчинок А. Таїрова (До 26-річчя вистави „Патетичної сонати” М. Куліша в Камерному театрі). „Сучасна Україна”, 19. 8. 1951., стор. 9. Підпис: Б. Подоляк.

З літературного календаря. 1) 80-річчя від дня народження В. Стефаника. 2) До 10-річчя смерті Б. Лепкого. 3) 30-років від дня трагічної смерті Григорія Чупринки. „Сучасна Україна”, 19. 8. 1951.

Замість ювілейного привіту (50 років від дня народження Григорія Даниловича Епіка). „Сучасна Україна”, 2. 9. 1951, стор. 9. Підпис: Б. П.

Проба людини („Про сад Гетьманський” Івана Багряного). „Сучасна Україна”, 2. 9. 1951, ст. 10-11. Підпис: Борис Подоляк.

Факти, яких не можна оминати (Доля єврейських письменників в УРСР). „Сучасна Україна”, 16. 9. 1951, ст. 9-10. Підпис: Б. Подоляк.

60-ліття Павла Петровича Филиповича. „Сучасна Україна”, 16. 9. 1951. Підпис: Б. П.

Три книжки. (В. Янів — „Шляхи”, збірка поезій; Ростислав Єндик — „Титан”, поеми; Богдан Кравців — „Сонети й олександрини”). „Сучасна Україна”, 30. 9. 1951, додаток: „Література, мистецтво, критика”, ст. 10. Підпис: Б. Подоляк.

Михайло Драгоманов й українська літературна критика (110 років від дня народження). „Сучасна Україна”, 30. 9. 1951, ст. 9. Підпис: Р. Гриневич.

З літературного календаря. 1) Михайло Яловий (Юліян Шпол: 1891-1951) 2) 65 років життя й 40 років літературно-наукової праці проф. Павла Зайцева. 3) 80-ліття акад. Агатангета Кримського. 4) Іван Вагилевич — 140 років від дня народження. „Сучасна Україна”, 30. 9. 1951. Підпис: Грок.

Сергій Єфремов (До 75-ліття від дня народження). „Сучасна Україна”, 14. 10. 1951, стор. 9. Підпис: Б. Подоляк.

3 літературного календаря. 1) Сергій Володимирович Пилипенко (60 років від дня народження). 2) Юрій Вухналь (Іван Ковтун), 45 років від дня народження. „Сучасна Україна”, 14. 10. 1951, ст. 10. Підпис: Грок.

Двері відчинено (Емма Андіївська, Поезії). „Сучасна Україна”, 30. 10. 1951.

Олександр Досвітній (До 60-річчя від дня народження — 1891-1951). „Сучасна Україна”, 16. 11. 1951, ст. 11.

Партійні дресувальники й підсоветська літературна критика. „Сучасна Україна”, 16. 11. 1951, стор. 9, 10, 11, 12, і 8. 12. 1951, стор. 9. Підпис: Б. Подоляк.

Новий роман В. Винниченка (Про „Слово за тобою, Сталіне!”). „Сучасна Україна”, 16 листопада 1951 р. ст. 6. Підпис: Р. Гриневиц.

Микола Вороний (80 років від дня народження). „Сучасна Україна”, 23. 12. 1951, ст. 9-10. Підпис: Б. Подоляк.

Остання резиденція Володимира Винниченка („Закуток” та його історія: 1934-1951). Збірник: „Володимир Винниченко” (Статті й матеріали). УВАН у США. Комісія для збереження літературної та мистецької спадщини В. К. Винниченка. Нью-Йорк, 1953 р., ст. 16-41. Підпис: Б. Подоляк.

Криваві роки (До 20-річчя голоду і терору в Україні). „Сучасна Україна”, чч. 16, 17, 18 за серпень і вересень 1953. Підпис: Борис Подоляк.

А. Височенко. СССР без маски. Буенос Айрес. Українське В-во „Перемога”, 1951, 200 стор. „Молода Україна”. Літературно-художній і громадсько-політичний журнал української демократичної молоді в Сполучених Штатах Америки, Нью-Йорк, 1953, ч. 4., стор. 25-27. Рецензія. Підпис: Б. Подоляк.

Дм. Соловей. Стежками на Голготу... Видання „Української Вільної Громади в Америці”. Нью-Йорк — Детройт — Скрантон, 1952, стор. 88. „Молода Україна”, Нью-Йорк, 1953, ч. 4, стор. 25-27, рецензія. Підпис: Б. Подоляк.

Забутий поет (Про Михайла Лебединця). „Молода Україна”, Нью-Йорк, 1953, ч. 4. Підпис: Б. Подоляк.

Жертви грудневої трагедії (До 18-ї річниці розстрілу групи українських письменників у т.зв. „справі Кірова”). „Молода Україна”, Нью-Йорк, 1953, ч. 1-2, стор. 9-19. Підпис: Б. Подоляк.

Криваві роки. (До 20-річчя голоду і терору в Україні). „Сучасна Україна”, чч. 16, 17, 18 за серпень і вересень 1953. Підпис: Борис Подоляк.

Микола Г. Куліш (З нагоди першого видання „Народного Малахія”), „Київ”, журнал літератури і мистецтва, Філя-

дельфія, 1953, ч. 2, березень-квітень, ст. 97-105. Підпис: Григорій Костюк.

Останні дні життя академіка М. Грушевського. Український збірник, кн. 1, грудень 1954, Мюнхен. Видання Інституту вивчення СРСР, стор. 83-94.

Падение П. П. Постышева. ВЕСТНИК Інститута по изучению истории и культуры СССР, № 6/13, 1954, стр. 112-123.

Лицар культури нації (Нотатки про Юрія Яновського — 1902-1954). „Український Прометей”, ч. 20, 20 травня 1954 і ч. 21, 27 травня 1954. Підпис: Б. Подоляк.

Валеріян Підмогильний (Літературний портрет). Післямова до роману В. Підмогильного „Місто”, видання УВАН у США, Нью-Йорк 1954, стор. 283-293.

Тут же біографічна та бібліографічна довідки про В. Підмогильного, стор. 195-199.

The Fall of Postyshev. Research Program on the USSR. New York, 1954, 25 pp., Mimeographed Series No. 69. by Hryhory Kostiuk.

Багатомовна Америка (Новий твір Докії Гуменної „Багато неба”). „Народна Воля”, Скрантон, 20 січня 1955.

Микола Гурович Куліш (Біографічна довідка). Микола Куліш. Твори. Видання УВАН у США, Нью-Йорк, 1955, ст. 434-440. Тут же: Коментарі, додатки, примітки й бібліографічні матеріали, стор. 441-475.

Письменник, людина, громадянин (Спогади і думки в зв'язку зі смертю Остапа Вишні). „Свобода”, український щоденник, Джерзі Сіті і Нью-Йорк, 12. 7. 1957, ст. 3-4.

H. Kostiuk. The Last Days of Academician M. Hrushevsky. „Ukrainian Review, No. 5, 1957, pp. 73-83, Munich, Institute for the Study of the USSR.

70-річчя Менделя Ошеровича. „Свобода”, 26. 3. 1957. Підпис: Б. Подоляк.

Остап Вишня (Біографічна довідка). „Київ”, журнал літератури, науки, мистецтва, критики і суспільного життя, Філадельфія, ч. 4, липень-серпень, 1957.

Два ювілеї (3 літературних вечорів ОУП „Слово”). „Свобода”, 20. 5. 1959, стор. 3.

Карпатська Україна в грі Сталін-Гітлер (До 20-річчя проголошення Карпатської України). „Прометей”, орган незалежної української демократичної думки, 30. 7. 1959, Нью-Йорк.

Про останні дні життя і смерть Михайла Грушевського. „Свобода”, 24. 11. 1959. (Вибірка місць із ширшої статті на цю тему в „Українському збірнику” ч. 1, за 1954 р.

Рыгор Касьюк. Да 20-гадздыя пакту Молатау-Рыбен-трон і початку 2-й сусветнай вайны (Да гісторыі змовы дык-

татарау супраць міру й свабоды), Беларускі Зборнік, кніга II 1959, ст. 69-84, Інстытут для вывучэння СССР, Мюнхэн.

Statement of Dr. Gregory Kostiuik. Committee on Un-American Activities, House of Representatives Eighty-Sixth Congress, First Session. The Crimes of Khrushchev, Part 2, September 9-11, 1959, pp. 56-59.

М. Зеров, П. Филипович, М. Драй-Хмара. (Фрагменти спогадів). Українська літературна газета", Мюнхен. Листопад 1959, ч. 11 (53), ст. 1-3; грудень 1959, ч. 12 (54), ст. 2 і 6; січень 1960, ч. 1 (55), ст. 5 і 8; лютий 1960, ч. 2 (56), ст. 5; березень 1960, ч. 3 (57), ст. 3.

Опубліковано також у книжці спогадів про неокласиків „Безсмертні", видання Інституту Літератури ім. М. Ореста, Мюнхен, 1963, стор. 167-212.

Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929-1939), by Hryhory Kostiuik. Published for the:

- 1) Atlantic Books, Stevens & Sons Lim., London, 1960.
- 2) Frederick A. Praeger Publishers, New York, 1960.
- 3) Institute for the Study of the USSR, Munich, 1960.

Микола Антонович Плевако. Життя і діяльність (27. 11. 1890 — 25. IV. 1941). Вступна стаття до посмертної збірки Миколи Плевако: „Статті, розвідки й біо-бібліографічні матеріали", Видання УВАН у США, Серія: З нашого минулого ч. 2, Нью-Йорк — Париж, 1961, стор. 13 — 47.

Тут же — Від редактора, стор. 7 — 12.

Українське наукове літературознавство в перше пореволюційне п'ятнадцятиліття. „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка" т. CLXXIII, Париж — Чикаго, 1952, стор. 185-214.

Поезія поширеної оркестри (Про збірку Вадима Лесича „Крейдяне коло"). „Слово", Збірник ч. I, Видання Об'єднання Українських Письменників в екзилі, Нью-Йорк, 1962, ст. 485-488. Підпис: Борис Подоляк.

Велика втрата (Про смерть Тодося Осьмачки). „Слово", Збірник ч. I, 1962, стор. 474-475. Без підпису.

До читачів. „Слово", Збірник ч. I, стор. 5-6. Без підпису.

Володимир Винниченко — маляр (З нагоди першої посмертної виставки малярської спадщини В. Винниченка в залі УВАН у Нью-Йорку, в квітні-травні 1962 р.). „Сучасність", ч. 6, 1962, Мюнхен, стор. 33-41.

На шляхах до вершин (Юрій Шевельов-Шерех як літературний критик), „Українські вісті", Н.-Ульм, чч. 16-17, 13-20, квітень 1969.

Hryhory Kostiuik. Ivan Bahryanyi (1907-1963). The Annals

of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States. Volume 10, 1962-1963, No. 1-2, pp. 139-141.

Проблеми українського наукового шевченкознавства англійською мовою. (Рецензія на Taras Shevchenko — 1814 - 1861. A Symposium. Mouton & Co. "S-Gravethage", 302 pp.

„Нові Дні”, Торонто, червень 1963, ч. 161, ст. 9-13.

Звеличник відважних і чесних (Іван Багряний: 2. 10. 1907 25. 8. 1963). „Слово”, збірник ч. 2, Нью-Йорк, 1964, ст. 271-282.

За гідне завершення великого ювілею. (Про фонд культури ім. Шевченка). „Листи до Приятелів”, Ньюарк — Нью-Йорк, чч. 135-136, книж. 5-6, 1964, стор. 4-7.

Міт про Антея і наша дійсність (Слово на відкритті Другого з'їзду Об'єднання Українських Письменників в еміграції 26-27 грудня 1964 р., в Нью-Йорку). „Листи до Приятелів”, чч. 141-142, книж. 11-12, 1964, стор. 1-6.

Шляхи творчих випробувань і перемог (До 40-річчя творчої праці Докі Гуменної). „Слово”, збірник ч. 2, 1964, ст. 213-220. Підпис: Борис Подоляк.

До читачів. „Слово”, збірник ч. 2, ст. 1-5. Без підпису.

Українська література на еміграції. Огляд. „Українські Вісті”, Новий-Ульм, Німеччина, 5 червня 1966 і 10 липня 1966.

Пам'яті Івана Багряного (У триріччя його смерті). „Українські Вісті”, Новий-Ульм, 11-18 вересня 1966.

Життєвий шлях Олеса Досвітнього. „Українські Вісті”, 25 вересня 1966, ст. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8.

Українська еміграційна художня проза за 1965 рік (Деякі думки і підсумки). „Нові Дні”, Торонто. 1) Травень, 1966, ч. 196, стор. 5-10. 2) Червень 1966, ч. 197, ст. 5-12.

До постави проблеми. Вступне слово на симпозиумі: „Традиція і новаторство. „Слово”, збірник ч. 3, Нью-Йорк, 1968, стор. 470-475.

Відповідь д-рові Михайлові Мольнару, науковому співробітникові Інституту світової літератури та мов Словацької Академії наук у Братиславі. „Сучасність”, ч. 9. 1968, стор. 112-117.

Словотворець із „Східньої Вежі” (Джон Стайнбек: 27. 2. 1902 — 2. 12. 1968). „Сучасність”, ч. 5, травень, 1969, ст. 20-27.

На магістралі історії (Українська література за 50-років: 1917-1967). „Слово”, збірник ч. 3, Нью-Йорк, 1968, ст. VII-XXIX.

Письменники — жертви грудневої трагедії 1934 року. „Українські Вісті”, Новий-Ульм, ч. 52, 21. 12. 1969.

Місія В. Винниченка в Москві і Харкові 1920 року. (Нові коментарі до питання: був чи не був В. Винниченко членом уряду Х. Раковського?). „Нові Дні”, Торонто. 1) Лютий-бе-

резень 1970, ч. 243-244, стор. 11-14. 2) Квітень-травень 1970, ч. 243-244, стор. 11-14.

Теорія і дійсність. До проблеми вивчення теорії, тактики й стратегії більшовизму в національному питанні (Історико-критичний нарис). „Сучасність”, чч. 9, 11, 12 за 1970 р. і чч. 1, 2, 3, 4 за 1971.

Теорія і дійсність. Окрема відбитка. В-во „Сучасність”, 1971, ст. 149.

Леся Українка і В. Винниченко. (Ідейно-творчі стосунки Л. Українки і В. Винниченка в світлі сучасної української радянської критики). „Сучасність”, ч. 7-8, 1971, ст. 95 — 111.

З літопису літературного життя в діаспорі (До 15-річчя діяльності Об'єднання Українських Письменників „Слово”: 1954 — 1969). „Сучасність”, ч. 9-10, 1971. Вийшла також окремою відбиткою.

Деякі проблеми наукового вивчення В. Винниченка. „Сучасність” ч. 11, 1971, ст. 78-87.

Володимир Винниченко та його останній роман.

Вступне слово до роману В. Винниченка „Слово за тобою, Сталіне!”, УВАН, Нью-Йорк, 1971, ст. 7-67. Вийшла також окремою відбиткою, Нью-Йорк, 1971.

Поет — учений. (Дещо про поетичну й наукову спадщину Павла Филиповича). Післямова до збірки праць Павла Филиповича „Література”, видання УВАН у США, серія: „З нашого минулого”, ч. 3, Нью-Йорк, США — Мельбурн, Австралія, 1971, стор. 551-563).

Передрукована також у місячнику „Нові Дні”, Торонто, листопад, 1971, ст. 6-10.

Остання доба життя Винниченка (1945-1951). „Українські Вісті”, Новий Ульм, 28. XI. 1971, стор. 2-3, 6-7.

Книжка-документ (Про нову книжку Івана Коляски „Два роки в Радянській Україні”). „Свобода”, 8 і 9 жовтня 1971. Підписи: Л. Зінчук, Г. Костюк.

Від редактора спогадів. Вступне слово, редакція тексту і примітки до спогадів Олеса Досвітнього „Без початку”. „Нові Дні”, Торонто, жовтень 1971, ч. 261, і даліші числа.

Первоіерарх, учений, людина (Маленький фрагмент до великої біографії Блаженнішого Митрополита Іларіона). „Український Голос”, Вінніпег, Канада, 17 травня 1972 р., стор. 4-5.

Повість про людей буреломних років. Передмова до повісти В. Винниченка „На той бік”. Видання Комісії УВАН для вивчення й публікації спадщини В. Винниченка. Нью-Йорк, 1972., стор. 5-21.

Володимир Варламович Міяковський (18 липня 1888 — 22 березня 1972). Посмертна згадка. „Нові Дні”, Торонто, ч. 269, червень 1972, стор. 20-22.

Іван Іванович Бакало (12 лютого 1898 — 8 квітня 1972). „Нові Дні”, Торонто, ч. 270-271, липень-серпень, 1972, стор. 14-16.

„Гутенберг” *Івана Багряного* (Із спогадів сучасника). „Українські Вісті”, Новий Ульм, 17-24. IX. 1972, стор. 2, 4. Підпис: Б. Подоляк (Г. Костюк).

Книжки, збірники та газети, що виходили за редакцією, з передмовами, коментарями та примітками Григорія Костюка.

МУР — Мистецький Український Рух; збірники літературно-мистецької проблематики, чч. 1, 2, 3, 1946 — 1948, член редколегії збірників.

МУР, Альманах ч. 1, В-во „Прометей”, 1946. Редактор.

„Літературний зошит”; літературно-мистецький додаток до газети „Українські Вісті”, Новий Ульм, Німеччина, 1947, співредактор і редактор.

„Література, Мистецтво, Критика”; додаток до газети „Сучасна Україна”, Мюнхен, Німеччина, 1951 рік, редактор.

Валеріян Підмогильний. „Місто”, роман, видання УВАН у США, 1954, 300 сторінок.

Микола Куліш. *Теори*. Видання УВАН у США, Нью-Йорк, 1955, 475 стор.

Микола А. Плевако. *Статті, розвідки й біо-бібліографічні матеріали*. Видання УВАН у США, Серія: „З нашого минулого”, ч. 2., Нью-Йорк — Париж, 1961, 808 стор.

„Володимир Винниченко” (Статті й матеріали). УВАН у США, Комісія для охорони й збереження літературної та мистецької спадщини В. К. Винниченка, Нью-Йорк, 1953. Співредактор.

Володимир Винниченка. „Пророк” та невидані оповідання. УВАН у США, Комісія для вивчення й охорони спадщини В. Винниченка. Серія: „З нашого минулого”, ч. 1, Нью-Йорк, 1960, співредактор.

„Слово”, збірник ч. 1 Література, мистецтво, критика, мемуари, документи. Видання Об’єднання Українських Письменників в екзилі, Нью-Йорк, 1962, 500 стор.

„Слово”, збірник ч. 2, Нью-Йорк, 1964, 400 стор.

„Слово”, збірник ч. 3, Нью-Йорк, 1968, 533 стор.

Павло Филипович. *Література*. Статті, розвідки, огляди. Видання УВАН у США, коштом Товариства приятелів творчости М. Зерова в Австралії. Серія: „З нашого минулого”, ч. 3, Нью-Йорк у США — Мельбурн, Австралія, 1971, 581 стор.

Володимир Винниченко. „Слово за тобою, Сталіне!”; роман. Видання УВАН у США, Комісія для вивчення й охорони спадщини В. Винниченка, Нью-Йорк, 1971.

Володимир Винниченко. „На той бік”; повість. УВАН у США, Комісія для вивчення й охорони спадщини В. Винниченка, Нью-Йорк, 1972.

Примітка. Цей бібліографічний показник далеко не повний. Цілий ряд статей, рецензій, як у пресі радянській (1927-1932) так і в еміграційній від 1943 року, не розшукані і залишились поза цим реєстром.

РОЗДІЛ 2.

Статті, рецензії та замітки про праці та доповіді Григорія Костюка, а також книжки, в яких цитовано або використано його праці.

І. Матеріяли українською мовою

Літературний Архів, Харків, 1930, кн. 1-2, розділ „Хроніка”. Є. Кирилук. Літературна робота в Києві.

Наші Дні, Львів, листопад 1943, ч. 11, ст. 14, „3 викладової залі”. (Доповідь у Спілці письменників).

„Краківські Вісті”, Краків, 17 лютого 1944, ст. 3, відділ: „Зі Львова і з краю”. Репортаж: „Вечір О. Олеса в Літературно-мистецькому клубі у Львові”.

Краківські Вісті, Краків, 14 березня 1944, ст. 3. Зі Львова і краю. Вечір української поезії.

Краківські Вісті, Краків, 30. IV. 1944. Літературний конкурс Українського в-ва Краків—Львів.

Народна Воля, Скрантон, Па., 25 березня 1954, Пам'яті Юрія Яновського. Про літерат. вечір у Літ.-мистецькому клубі Нью-Йорку. Інформація про доповіді „поета Євгена Маланюка та літерат. критика Гр. Подоляка.

Михайло Бажанський. На початку було слово... і буде Слово! Стаття з нагоди приїзду до Детройту Гр. Костюка з доповіддю про укр. літературний процес доби терору. „Український Прометей”, 1 грудня 1955.

К. Панківський. Режим Сталіна в Україні. (Постищевщина-Хрущовщина. Рец. на „Сталініст Рул ін де Юкрейн”. „Листи до Приятелів”, ч. 5-6, травень-червень, 1961, ст. 42-44.

Українські Вісті, Новий Ульм, Німеччина. „Ломімо мур нашого гетто”. (Про книжку Григорія Костюка „Сталініст Рул ін де Юкрейн”), 14 травня 1961, стор. 1-4.

Український самостійник, місячник політики, культури і суспільного життя. Мюнхен, квітень 1962, ч. 56, ст. 43-44. Ст. Радіон. Сталінське панування в Україні.

Український Прометей, Дітройт, 14 жовтня 1954, ч. 41. Стаття: (Д. К.) Таємниця падіння Постишева.

„Українська літературна газета”, Мюнхен, липень 1959, чч. 7 (49, стор. 6, М. О. Підсумки двох з'їздів. Репортаж з вечора ОУП „Слово”, з 26 квітня 1959 р. в Нью-Йорку, в якому зреферовано вступне слово Гр. Костюка про з'їзди: ОУП „Слово” в Нью-Йорку й СПУ в Києві.

Українська літературна газета, Мюнхен, січень 1960, ч. 1

(55), ст. 4, *Л. К. Література вігаїзму*. Репортаж з літературного вечора ОУП „Слово” в Літ.-Мистецькому Клубі Нью-Йорку, де обговорювалась книжка-антологія Юр. Лавріненка „Розстріляне відродження”. Докладно зреферовано вступне слово і виступ у дискусії Гр. Костюка.

Нова книжка Григорія Костюка. „Український Прометей”, Детройт, літо 1961. Число не встановлено. Без підпису.

Володимир Стахів. Видатний науковець — жертва терору. „Український самостійник”, ч. 3, березень, 1962, ст. 43-45.

О. Кульчицький. Книга моральної сили. „Свобода”, 29 і 30 серпня 1962. (Про М. А. Плевако та редактора книжки Г. Костюка).

Всеволод Голубничий. Істотне дослідження з недавньої історії України. (Про книжку Гр. Костюка „Сталініст Рул ін де Юкрейн”), „Свобода”, 20-27 грудня, 1962.

О. Бойків. Один із тисячі. „Українська Думка”, тижневик в Австралії 20. 5. 1962. (рец. на „Микола Плевако” та її редактора).

В. Сварог. Життя, присвячене народові. „Українські вісті”, Н. — Ульм, 28. 1. 1962, ст. 3.

Іван Пишало. Дві доповіді про двох великих. „Українські Вісті”, Н. — Ульм, 20-27 грудня 1964, ст. 4. (Про доповіді Г. Костюка в Торонто: 1) Про Івана Багряного і 2) про В. Винниченка та його творчість).

Український Голос, 2 грудня 1964, ст. 2, „Вісті з Торонта”.

Український Голос, Вінніпег, 3 червня 1964, ст. 2. Дві доповіді проф. Гр. Костюка (звідомлення Ст (епана) В (олинця): 1) Про В. Винниченка, його місце і ролі в історії укр. літератури. 2) Тут же, на стор. 6, звідомлення про малярську виставку учнів К. Антоновичевої і про виступ там Г. Костюка.

Український Голос, 10 червня 1964. Репортаж про доповідь Гр. Костюка про М. Грушевського.

Визвольний шлях, суспільно-політичний і науково-літературний місячник, Лондон, кн. 7-8 за липень-серпень 1965. Проф. В. Чапленко: Завдання нашої літературної творчості на чужині.

Визвольний шлях, Лондон, кн. 9, вересень 1966. Проф. В. Чапленко: Про занепад нашої літературної критики. Стор. 1011-28.

Вільне Слово, Торонто, ч. 13, 26 березня 1966, ст. 2, 8. Сучасна українська поезія.

Вільне Слово, Торонто, ч. 13, 26 березня 1966, ст. 8, стаття: Д. Струк „Слава „Слову”!

Український Голос, Вінніпег, ч. 10, 9 березня 1966, ст. 2. Розділ: „Вісті з Торонта”, про літ. вечір групи „Слова” перед студентами в Торонтському Університеті, 26 лютого 1966.

Поезії читали: Патриція Килина, Юрій Тарнавський, Богдан Бойчук, вступне слово — Гр. К.

Тут же репортаж про доповідь Григорія Костюка „Укр. мистецька проза за 1965 рік”.

Вільне Слово, Торонто, 19 березня, 1966, стор. 7, Віра Ворскло: „Доповідь проф. Гр. Костюка в Козубі”.

Український Голос, Вінніпег, 16 вересня 1966, розділ „Вісті з Торонта”, дві інформації: 1) виступ Гр. Костюка з доповіддю на зустрічі українців Канади й Америки. 2) Проф. Гр. Костюк між Козубівцями 7 вересня 1966.

Д-р Михайло Мольнар. Якою ж буде доля рукописної спадщини В. Винниченка? (Відкритий лист до Григорія Костюка, голови Комісії УВАН по вивченню і збереженню літературної спадщини Володимира Винниченка в Нью-Йорку). „Нове життя”, 27 липня 1968, Пряшів, Чехословаччина. (Див. також „Сучасність”, ч. 9, 1968, стор. 112-117.).

(І. В.). *Джон Стайнбек про жертви голоду в Україні*. „Гомін України” Торонто, 23. 8. 1969, стор. 13.

І. В. *Кому потрібний Винниченко?* „Гомін України”, Торонто, 28. 11. 1970, стор. 11, 12.

Українські Вісті, Новий-Ульм, 30 січня 1972, стор. 6, відділ: „Рецензії та огляди”, рецен. д-ра Юл. Мовчана на брошуру: Григорій Костюк. „Володимир Винниченко та його останній роман”.

Свобода, Джерзі Сіті, 25 березня 1972, ст. 1, 3, рецензійна інформація про вихід з друку нової книжки Григорія Костюка „Теорія і дійсність”.

Комуніст України, Теоретичний і політичний журнал Центрального Комітету Комуністичної Партії України, ч. 3, березень 1972, Київ, с т. 85 — 95.

Свобода, Джерзі Сіті, 28 червня 1972, ст. 2-3, Микола Галів: *Теорія і дійсність*.

Нові Дні, Торонто, ч. 269, червень 1972, ст. 6, Вадим Сварог: „Останній роман Володимира Винниченка”.

Іван Кошелівець. *Микола Скрипник*. В-во „Сучасність”, 1972, ст. ст. 82, 117, 246.

Іван Діденко. *Незабутня зустріч у Лос Анджелесі*. „Народна Воля”, Скрантон, 31 серпня 1972, стор. 6.

Д. Г. Поджіо. *Неспроможність буржуазних концепцій державного суверенітету Радянської України*. „Український Історичний Журнал”. Київ, ч. 6, 1972, стор. 135-139. Розділ: Огляди джерел і літератури.

Л. П. Нагорна. *Теоретичні основи радянської федерації та їх буржуазні „критики”*. „Український Історичний Журнал”, ч. 7, 1972, стор. 24-34.

Вийшла праця Г. Костюка „Теорія і дійсність”. (Без підпису). „Українське Життя”, Чикаго, 10. 9. 1972, стор. 5.

А. (натолій) Ю. (риняк). *Зустріч-Концерт*. „Український Голос“, Вінніпег, 23. 8. 1972. стор. 10.

В. Давиденко. *Останній роман Винниченка*. „Свобода“, 1 вересня 1972.

II. Матеріяли чужими мовами.

La Libre Belgique, Bruxelles, Jeudi 24 mai 1951. *Au Palais D'egmont*, Le proces du regime concentrationnaire sovietique.

Le Drapeau Rouge, Organ Central du Parti Communiste de Belgique, Bruxelles, Jeudi 24 mai 1951. Le proces monte par Rousset.

Б. Н-ский: Из истории ежевщины: Падение Постышева. „Социалистический Вестник“, Нью-Йорк, Декабрь, 1954, стр. 237 — 240.

The Crimes Of The Stalin Era, Special report to the 20th Congress of the Communist Party of the Soviet Union by Nikita Khrushchev.

Bulletin Institute for the Study of the USSR, Vol. VII, December 1960, No. 12, pp. 48-49.

The New York Times, January 4, 1961. Books Today, p. 31.

New York Herald Tribune, January 4, 1961, Books Out Today, p. 25.

Spring And Summer Catalog, 1960, p. 10. Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929-1939), by Hryhory Kostiuk.

The Times Literary Supplement, London, England, February p. 706. Stalinist Rule in the Ukraine: by Hryhory Kostiuk. A factual, detailed account of the Stalinist repression of the Ukrainian people in the bloody decade from 1929-1939.

The Times Literary Supplement, London, England, February, 17, 1961, p. 103. Terrorism in the Ukraine, Hryhory Kostiuk: Stalinist Rule in the Ukraine.

The Ukrainian Quarterly, Vol. XVII, No. 2, Summer 1961, p. 191. "Terrorism in the Ukraine", a book review. The Times Literary, London. Author Leo Dobransky.

The Library Journal (New York), Vol. 86, No. 1, February 1961, p. 574. Review by E. K. Valkenier.

Наше общее дело, Май, 1961, 10 (122), стр. 4. Издание Американского Комитета Освобождения. Л. Е. Новая книга о Сталинском терроре: Сталиніст Рул ин де Юкрейн...

The Book Review Digests: 1961, New York, Wilson Co., 1962, pp. 785-786.

The Slavonic Review, London, England, June 1962, pp. 568.
 "Stalinist Rule in the Ukraine", Mary Holdsworth (Oxford).

Foreign Affairs, Vol. 39, July 1961, p. 704.

Wiadomosci, tygodnik, Londyn, 6 sierpnia 1961, str. 3. Puszka na Ukrainie, "Stalinist Rule in the Ukraine".

The American Political Review, Vol. LV, No. 3, September, 1961, p. 665. Author: Tibor Payzs, University of Detroit. "Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror".

The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US Vol. IX, 1961, No. 1-2 (27-28). Author: Jaroslaw Pelenski. Hryhory Kostiuk, Stalinist Rule in the Ukraine: pp. 294-299.

Slavic Review, October 1961. Book Review: John A. Armstrong (University of Wisconsin). Hryhory Kostiuk. Stalinist Rule in the Ukraine.

The American Historical Review, October 1961, Arthur E. Adams, (Michigan State University), Stalinist Rule in the Ukraine: by Hryhory Kostiuk.

John A. Armstrong. The Politics of Totalitarianism. The Communist Party of the Soviet Union from 1934 to the present. Random House, New York, 1961.

Тут використано такі праці Г. Костюка:

- 1) B.P. "Za shcho bulo vbyto Kirova?" — Chapter II, Kirov's Assassins, pp. 21, 352.
- 2) The Fall of Postyshev. - Chapter IV, The Great Purge, pp. 74, 361, 363.
- 3) Stalinist Rule in the Ukraine: - Chapter V, The Great Purge: II., pp. 67, 363, 364.

"Bamah", Theatrical Review, No. 15, 1962, pp. 42-50, Jerusalem, Israel. Prof. Don Sadan (Jerusalem University) Про статтю: Г. Костюка „Винниченко — маляр і про драму Винниченка „Пророк”, „Сучасність”, 1962.

"Osteuropa", Germany, July-August 1963, No. 7-8, Buecher und Zeitschriften, pp. 566. Borys Lewytzkyj: "Stalinist Rule in the Ukraine".

Borys Lewytzkyj. Die Soviet Ukraine 1944-1963. Kiepenheuer & Witsch, Koeln-Berlin, 1964, p. 411.

"The Day-Jewish Journal", New York, October 30, 1968; Article A. Isban. (About "The Fall of Postyshev" and "Stalinist Rule in the Ukraine".)

Robert Conquest. The Great Terror. Stalins Purge of the Thirties. The MacMillan Company, 1968.

Тут використано такі праці Г. Костюка:

1) *The Fall of Postyshev*, 2) *Stalinist Rule in the Ukraine*, pp. 98-100, 118-122, 575, 584, 589, 591.

Ukrainian Communism And Soviet Russian Police toward the Ukraine, by JuriJ Lawrynenko. Research Program on the USSR, New York, 1953, pp. VII, V-384, VI-43-44.

Problems of Analyzing and Predicting Soviet Behavior, by John S. Reshetar, Jr. Princeton University. Doubleday & Company, Inc., New York, 1955, p. 66.

Примітка: Цей розділ статей, відгуків і нотаток про праці Г. Костюка також далеко неповний. Багато згадок і посилань чи полемічних зауваг, як в український так і в англomовній періодичній пресі, у свій час не занотовано і вони залишаються поки поза нашою увагою.

ДОКУМЕНТАЛЬНА ПРАЦЯ ПРО ЛЕСЮ УКРАЇНКУ*(Нові матеріали до життя й творчості Лесі Українки)*

Україна в сучасних несприятливих умовах не змогла належно відзначити століття з дня народження великої української поетеси Лесі Українки. Досі немає повного наукового видання творів Лесі Українки, і досі немає об'єктивної наукової монографічної праці про життя й творчість письменниці.

Монографію Олега Бабишкіна і Варвари Курашової „Леся Українка” (1955) ніяк не можна назвати науковою. Видана ще в часи так званого „культу Сталіна”, ця книжка дуже тенденційна, в ній багато неправди, фальшування фактів, вигадок, перекручень, викривлень та спотворень.

Видані в Києві в 1963—1965 рр. твори Лесі Українки в десяти томах не охоплюють усіх творів письменниці — бракує в цьому виданні драматичної поеми „Бояриня”. В останніх двох томах подано лише вибрані листи. Немає в цьому виданні й статті Лесі Українки про Володимира Винниченка.

Такий невтішний стан наукового вивчення творчості Лесі Українки та публікації її творів в Україні.

Тому то особливо велике значення має поява у виданні Української Вільної Академії Наук у ЗСА праці сестри Лесі Українки Ольги Петрівни Косач-Кривинюк: „Леся Українка. Хронологія життя й творчості”. Хоч праця Ольги Петрівни повністю не була закінчена, хоч вона чекала свого видання 25 років і хоч за цей час у Києві опубліковано багаті листів Лесі Українки, вміщених у „Хронології”, — проте праця Ольги Петрівни Косач-Кривинюк має велике значення для вивчення життя, світогляду і творчості великої української поетеси.

Для дослідника і для широкого читача праця Ольги Петрівни Косач-Кривинюк дає багато нового, багато нових цінних матеріалів до життя й творчості Лесі Українки.

„Хронологія” (так скорочено будемо називати цю працю) виправляє деякі помилки в датах, виправляє різні помилки в київських виданнях листів Лесі Українки, зокрема робить поправки в тексті іншомовних фраз і в тексті перекладів цих фраз (ці переклади зробила не авторка книжки, а редактори видання). „Хронологія” виправляє деякі примітки київських видань. „Хронологія” відновлює повні тексти листів Лесі Українки, скорочених у київських виданнях очевидно з цензурних мотивів. Але найголовніше — „Хронологія” вперше подає нові ніколи ще не друковані листи Лесі Українки, зокрема листи Лесі Українки до Михайла

Кривинюка, важливі для з'ясування світогляду Лесі Українки та її історичних і політичних поглядів.

Тепер розглянемо докладніше всі ці нові матеріали і факти.

I.

Спочатку зупинимось на дрібних поправках. „Хронологія” виправляє дату одного мета. У київських виданнях (5 том — 1956 і 10 т. — 1965) є один лист Лесі Українки, датований 30 травня 1905 р. (Лист до Ольги Кобилянської). Проте ця дата не відповідає дійсності. Зміст листа свідчить, що він справді написаний 1906, а не 1905 року. У цьому листі згадується, що синові сестри Ольги минуло півроку. Відомо також, що син Ольги Петрівни народився у грудні 1905 року, отже півроку йому було у травні 1906 року. Таким чином, справжня дата листа — 30 травня 1906 року.

У виданні Академії Наук УРСР — Леся Українка: „Публікації, статті, дослідження”, 2 т. Київ, 1956, стор. 170 опубліковано лист Лесі Українки до Л. М. Драгоманової (28.VII.1896). У примітці до слів „mon petit grand cousin Зорю” читаємо таке пояснення: „мого маленького племінника”. Редактори „Хронології”, звичайно, виправили цей ляпсус, бо всім відомо, що син Лесиною дядька доводився Лесі двоюрідним братом, а не племінником.

У тому ж самому академічному виданні „Публікацій”, т. 2, К. 1956, стор. 191 читаємо такий текст листа Лесі Українки до А. М. Драгоманової-Труш (7.XI.1897): „3-го октябрю я вибралась із Чукурлара в Ялту і поселилась сама, без компанії, недалеко од моря в оригінальному дворі, оригінальний він тим, що в ньому есть toute une ménagerie баран, журавлі, пава, попугаї, коти, собаки et une ménagerie qui fait la part de la ménagerie.” Остання фраза французькою мовою неправильно прочитана редактором видання О. Бабишкіним, і тому вона неправильно й безглуздо перекладена такими словами: „і звіринець, який сповіщає про звіринець”. Цей самий лист із тими самими помилками надруковано і в 9 томі київського видання. На 274 стор. читаємо той самий безглуздий французький текст і той незрозумілий український переклад. Ольга Петрівна Косач-Кривинюк правильно прочитала французьку фразу, і це дало можливість редакторам „Хронології” правильно перекласти французький текст. Ось як написано і перекладено це місце в „Хронології”: „баран, журавлі, пава, попугаї, коти, собаки et une ménagerie qui fait la part de sa ménagerie. Отже в українському перекладі ця фраза звучить так: „І господиня, яка є частиною свого звіринця”.

Треба при цьому сказати також, що деякі неточності й помилки були і в „Хронології”. Завдяки київським виданням листів Лесі Українки ці неточності й помилки можливо було виправити. Наприклад, Ольга Петрівна Косач-Кривинюк не мала при собі деяких важливих листів Лесі Українки, і тому, переказуючи їх зміст, не зовсім точно передавала цей зміст. Ці листи були повністю опубліковані в київських виданнях. Тому редактор за згодою Ізидори Петрівни та інших членів Редакційної колегії замість цих неточних переказів змісту подав повні тексти листів, на підставі 5-ого і 9-го томів київських видань. Наприклад, Ольга Петрівна, переказуючи написаний на її адресу Лесин лист з 30 серпня 1897 р., зазначає, що Леся Українка писала, що „Капітал” Маркса — цитуємо слова Ольги Петрівни — „її не загоджує” і „не подобається їй”. Замість такого переказу змісту редактор вважали за потрібне передрукувати з київського видання повний текст цього листа, в якому Леся Українка такими словами характеризує своє ставлення до „Капітала” Карла Маркса: „... от тільки половину „Capital’a”, „проштудировала” („читати” його не можна), і, знаєш, чим далі читаю, тим більше розчаровуюсь: я не бачу тієї „строгой системи”, про яку говорять фанатики сеї книжки, бачу багато фактів, чимало дотепних гіпотез і ще більше просто дотепів, але багато застається для мене темного, невиясненого, недоговореного і в науковій терії, і в практичних выводах з неї. Ні, видно, се *pocum evangelium* все таки потребує більше безпосередньої віри, ніж її у мене єсть.” (9 том, 263 стор.).

Другий приклад: авторка „Хронології”, переказуючи зміст написаного їй Лесиною листа (2 листопада 1897 р.) помилково зазначила, що Леся Українка довідалася про смерть М. Ковалевського з короткої звістки, надрукованої в „Києвлянині”. Але в опублікованому в 9 томі київського видання творів Лесі Українки повному тексті листа читаємо: „Вчора я отримала звістку про Миколу Васильовича, тоді знайшла в „Києвлянині” коротке оповіщення від 3 октябрю”. Замість переказу змісту листа редактори передрукували з київського видання повний текст листа Лесі Українки.

Велику цінність має те, що Ольга Петрівна в „Хронології” розшифрувала багато імен, псевдонімів, криптонімів та різних скорочень, що зустрічаються в листах Лесі Українки. Наприклад, в листі до матері (3 січня 1894 р.) маємо неясні читачеві скорочення: Саня, Інна С., Ірина А., Тося. Цей лист надруковано в книзі: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Т.З. К. 1960. Всі ці імена так і залишилися без усяких пояснень. У „Хронології” Ольга Петрівна всі ці імена розшифрувала. Саня — це Олександра Фе-

дорівна Хорунжинська-Ігнатович, Інна С. — Сливчанська, Ірина А. — Антонович, Тося — Антон Борисович Шиманський. Таких пояснень у „Хронології” багато.

У київських виданнях тексти деяких листів Лесі Українки подано з певними скороченнями, пропусками. Ці самі листи в „Хронології” подано без скорочень. В опублікованому в київському виданні (Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Т.І. Київ. Академія Наук Української РСР. Інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка, 126 стор.) Лесиним листом до О. Кобилянської 30.X.1901 перед словами: „Я б написала сама до п. Сімовича” пропущено такий текст: „Якщо мої вірші таки будуть друкуватись, то я прошу поправити там один пропуск: я там забула поставити під заголовком поезій „Легенди” і „Трагедія” — „посвята Товарищці Л. Старицькій-Черняхівській, а тим часом се так повинно бути; прошу п. Сімовича конче поставити сю посвяту на властивому їй місці”.

У тому ж київському виданні („Публікації”, т. 1, 127 стор.) опубліковано лист Лесі Українки до О. Кобилянської, датований 14/27 листопада 1901 року. В цьому листі пропущено такі рядки: „От і все, а щодо деталей видання, то я щось уже за давністю й сама забула, о чім власне хотіла писати, пам’ятаю тільки, що треба поставити „посвята товарищці Ляурмилі Старицькій-Черняхівській в заголовку „Легенд” і „Трагедії”, але се вже, здається, відомо.”

Повні тексти цих листів, надруковані в „Хронології”, відновляють пропуски в текстах, опублікованих у київських виданнях.

Совєтська цензура викинула з Лесиних листів згадки про Л. М. Старицьку-Черняхівську. З цензурних міркувань порушено волю Лесі Українки, і в совєтських виданнях творів Лесі Українки 1961 і 1963 рр. та в інших під заголовком поезій „Легенди” і „Трагедія” знято присвяту „Товарищці Л. Старицькій-Черняхівській”. У виданні „Книгоспілки” 1927 року ця посвята стоїть під заголовками згаданих поезій.

II.

Найбільша цінність праці Ольги Петрівни Косач-Кривинюк „Леся Українка. Хронологія життя і творчості” полягає, звичайно, не в згаданих дрібних поправках, доповненнях, поясненнях тощо, а в цілком нових матеріалах, зокрема в опублікованих уперше невідомих до цього часу листах Лесі Українки.

До таких нових матеріалів до життя й творчості Лесі Українки належить, поперше, нотатка Ольги Петрівни „Історія родини Косачів і Драгоманових XIV-XV століття”, потім

„Спомини й уваги до родоvodu Косачів XIV-XV століття. Далі Ольга Петрівна подає короткі історичні дані про Косачів і Драгоманович від XVII до XIX століття. Особливо цінні „Спомини і уваги” Ольги Петрівни до періоду від 1877 року до 1890 року. На жаль, Ольга Петрівна не встигла написати своїх „споминів і уваг” до наступних років (1891-1913).

Розглянемо тепер листи Лесі Українки, вперше опубліковані в „Хронології”.

Ось, наприклад, лист Лесі Українки до матері (10.III. 1890). 19-літня Леся розповідає тут про один концерт, про успіх Лисенка та про свої враження. У цьому листі є такі місця, що можливо не подобалися советських цензорам: „... а в самому кінці хор утяв „Србија слободна” (мелодія „Ще не вмерла України”). Дивно було чути сю мелодію в концерті! Ми з кнакною руки одбили, плескаючи.” (110 стор.). Є ще й таке місце в цьому листі: ... нам, українцям, не щастить доля ніколи в тій Московщині.”

В листі до Драгоманових (24.VIII.1894) Леся Українка пише: „Щождо мене, то я хочу бути Вашою ученицею і заслужити собі право зватись так, а коли на мене впаде частина тих прикrostів та інкримінацій, які дістаються Вам, то я об тім не буду журитись ні трохи.” А 10 вересня того ж року Леся писала М. Л. Драгоманову: „Любий дядьку! Сподіваюсь, що Ви не гніваєтесь на мене, що я не написала Вам осібно поздоровлення на день Ваших роковин. Все одно ніяким стилем не скажеш того, як я Вас люблю і як палко бажаю Вам всього доброго...”

Особливо цікавий лист Лесі Українки, написаний в Софії 11 січня 1895 року, це так званий „Лист на Україну до товаришів.” Це відозва до молоді, це заклик до активної громадсько політичної діяльності: „Скажіть, мої товариші, чому не чути вашого голосу, тим часом як усяка „темна сила” не боїться здійсмати його прилюдно?” Цей лист своїм змістом дуже близький до Лесиної поезії „До товаришів”, написаної в Софії в тім самім часі.

В листі до Михайла Павлика (11 лютого 1895) Леся згадує ювілей М. П. Драгоманова, характеризуючи цей ювілей такими словами: „Се справді було свято свідомої себе України!”

Варто згадати також лист Лесі Українки до А. Ю. Кримського (7 листопада 1895). В цьому листі Леся пише: „Мені хотілось висловити Вам, як глибоко пройняв нас (мене і мою дядину Драгоманову) той щирий, повний глибокої туги лист, що Ви писали Павликові, довідавшись про смерть мого дядька...”

Особливо багато нового матеріалу до біографії Лесі Українки дають її листи до Михайла Кривинюка, чоловіка Ольги Петрівни Косач-Кривинюк. З Лесиного листа до М. Кри-

винюка (13.XI.1902) та з інших листів довідуємося, що Леся Українка написала брошуру з історії України. Всупереч твердженням совєтських літературознавців, Леся виявила негативне ставлення до Переяславської угоди. У цьому листі Леся Українка подає докладний плян своєї праці. Думка про написання брошури з історії України виникла в Лесі Українці в зв'язку з тим, що їй довелося редагувати одну політичну брошуру, яка їй не зовсім задовольняла. Про цю брошуру Леся Українка висловила таку думку: „З приміток на кресах Ви побачите, з чим я не годжуся. Найменше я вдоволена з уступу про історію відносин прилученої України з Московою... , мало виразно, голословно, а подекуди і зовсім не критично. Коли б згода авторів, то чи не краще б нам так поділити працю, що автори ще скоротили б сей уступ (в найзагальніших рисах тільки згадавши найрізчі провини Москви), а я б його розширила і зробила б головною основою своєї праці) як се вже й роблю тепер), зате я менше юдавалась би в оцінку сучасности і менше давала б практичних порад в кінці. Таким способом, обидві роботи доповняли б одна другу...” І далі Леся Українка подає докладніший плян своєї брошури. „Я думаю краще вяснити роль, тенденції і долю черні і історії відносин до Москви, прослідити історію панщини в зв'язку з займанщиною і слободами... Хотілось би фактично доказати (цитатами з автентичних джерел, що зовсім можливо), як сама Москва прищепляла, з великим трудом, правдами і неправдами, віру в те, ніби все зле робиться без відома царя, та обіцянками замилювала очі, тут же свідомо збираючись не додержати їх. Хотілось би викрити всю ту деморалізацію, що вносила вона в наш народ, показати перехід від думки старосвітських пісень: „Ой, брешеш, брешеш, превражий москалю, се ж ти хочеш обманити” до настрою післяпанщинних пісень, що дякували „Царю Олександрю”, — та при тім доказати, що старосвітська пісня і тепер має більше рації, коли б її прикласти до обіцянок „сердечного попечення”. Маю замір скористати з усіх вільнолюбивих традицій, які ще можна тепер знайти в нашій етнографії (в тім мені стають у великій пригоді праці Драгоманова), та доказати, що політика царів була завжди однакова по духу від Алексея Михайловича до Николая II і що чим виразніша була індивідуальність царя, свідомість його і самостійність супроти „панів” і всяких „злих радників” (чим більше він „все знав), тим гірше діставалось від нього Україні, бо тоді він сам напускав на неї всяку галич (прикладі Петро I, Катерина II, Николай I)”. Далі Леся Українка зазначає, що вона спинить найбільше на ролі запорожців у шведській війні, потім на зруйнуванні Січі, на Гайдамаччині, на Коліївщині. „Покажу,—пише Леся,

— які були обіцянки, а яка дійсна від царя заплата: канална робота, пікінери, зайві походи, постої, непотрібні лінії, віддання Правобережної України Польщі, нарешті панщина і рекрутчина". Далі Леся Українка, немов відповідаючи Бабишкіну та Курашовій на їх твердження: „поетеса прославляє... возз'єднання України з Росією", пише: ... може моя компіляція послужить хоч якимсь „противоядием" тим брошуркам про Хмельниччину і „возсоединение", що служать досі єдиною історією України на „народних читаннях" і, може, таки труять не раз думку народню".

У другому листі до М. Кривинюка, написаному через два місяці (18 лютого 1903 року), Леся Українка пише: „Я це все думаю, як назвати свою роботу... думаю назвати: „Наша воля під білим царем" або „Наше життя під царями московськими, православними", — зважте, котре ліпше і так надрукуйте. „Нарешті, 6 червня 1903 р. в листі до М. Кривинюка Леся остаточно сформулювала назву своєї брошури: „Назву („Яке наше життя під московськими царями") подано вже півтора тижня тому в Женеву, а звідти відповіді на виразні питання не отримано. Кузьма дуже добрий чоловік, але провадити з ним ділові справи я вже не можу, се не по моїх нервах, — пиши не пиши, все йде, як у прірву, ні отвіта, ні привіта... Буду, здається, друкувати тут, коли приятелі згодяться".

На жаль, більше ніяких відомостей про цю брошуру Лесі Українки немає. Невідомо, чи цю працю надруковано, невідомо, чи зберігся рукопис її. Проте ми тепер знаємо про цей важливий факт і про справжнє ставлення Лесі Українки до горезвісного „возз'єднання".

Багато нового дає також згаданий уже лист Лесі Українки до М. Кривинюка, написаний 18 лютого 1903 року. Цей лист спростовує советські твердження про те, що Леся Українка виступала „за єдність революційних сил Росії", що вона ніби то була соціал-демократкою більшовицького напрямку. Лист написано тоді, коли виник розкол у РСДРП. В цьому листі Леся Українка пише: „Мені заміри „Волі" здаються цілком утопічними, — тут дав би Бог з своїми „фракціями" якось прожити, а куди вже там чужі мирити, та в той саме час, коли в російських фракціях і партіях пішла „брань по всей линии". Мені здається, що українці зовсім не призначені до ролі миротворців, їх навіть історія на те не виховала." Далі Леся висловлює такі думки: „Пора стати на точку, що „братні народи" просто сусіди, зв'язані, правда, одним ярмом, але в ґрунті речі зовсім не мають і д е н т и ч н и х інтересів, і через те їм краще виступати хоч поруч, але кожному на свою руку, не мішаючись до сусідської „внутрішньої політики". Яке нам діло, що „Искра" свариться з „Революционною Россією"? Не наше діло їх мирити... Нам

важно, як ті обидві (чи багато) фракції відносяться до нас, до нашої справи, і відповідно тому ми мусимо рішити, з ким нам битись, а з ким миритись." І далі Леся Українка рішує виступає проти русифікаційних тенденцій російських соціал-демократів та проти ідеї двомовних видань на Україні: „Мені здається непрактичною гадка двоязичного видання. Російської літератури і так виходить незмірно більше, ніж української, і грошей з української території пішло вже на те стільки, що пора нам „вертати своє". Я вважаю слушним, щоб, скоріш, наприклад, „Революционная Россия" видавала в свій кошт переклади своїх видань на українську мову, ніж щоб молоді і убогі українські організації видавали російські праці, бо для кого вони мають служити? Коли для Великої Росії, то ми заубогі на такі дарунки „старшим братам" — ми вже й так дали їм більше, ніж самі взяли, навіть „податків крови" для терористичного руху, — коли ж ті російські видання призначаються для України, то се не наше діло служити „обрусению", хоч би й революційному... Досить уже, що цензура примушує українських лібералів до двоязичія, а революціонерам безцензурним воно ні на що не здалось. При цій нагоді скажу Вам, що в свій час орган, видаваний на українській території (гектографований „Вперед") не хотів (напевне знаю) прийняти ані стрічки по-українськи на свої шпальти, та й ні одно російське (не українофільське) видання досі не друкувало українських (по мові) праць. Се, коли хочете, зовсім натурально, та тільки нема чого нам платити за ігнорування гомеричною гостинністю: нехай іде кожний до свого намету, коли так. Ініціатива до федеральних відносин була давно зроблена з боку українців, ще за часів Драгоманова, та навіть Шевченка, і потім повторялась не раз і не була підтримана з боку „старших братів", — нехай же вони тепер, коли хотять, самі шукають нас, а нам уже нема чого накидатися, бо нарешті се понижає нас, що ми ліземо брататись, а нас навіть і не завважають, чи ми є на світі. Годі!" Так захищала Леся національну гідність українського народу, протестуючи проти русифікаційних тенденцій російських соціал-демократів та проти ігнорування ними національних прав українського народу.

Звичайно, такий лист Лесі Українки в советських виданнях не міг бути надрукований, бо викладені в ньому погляди цілковито розходяться з советським тенденційно препарованим образом великої поетеси.

Тезу зв'язаних одним ярмом народів-сусідів, що не мають ідентичних інтересів, Леся Українка пізніше розвинула в діялозі „В дому роботи, в країні неволі". Два раби — єгиптянин і гебрей — працюють у Єгипті на будівництві. Єгиптянин питає гебрея, що він зробив би, якби був вільним. Ге-

брей відповідає, що він розруйнував би всі чужі йому храми й піраміди. У відповідь на це ображений раб-егіптянин ударив в обличчя раба-гебрея. Аж тепер раб-гебрей зрозумів, що він не може бути товаришем египтянинові, хоч вони ж обидва й мають спільний дім роботи і неволі:

„Я мушу знать, що я тут раб з рабів,
що він мені чужий, сей дім неволі,
що тут мені товаришів нема.”

Символіка цього твору ясна: український робітник — подвійно поневолений (соціально і національно) — не знайде зрозуміння з боку російського робітника, представника панівної нації. Вони не мають ідентичних інтересів. Ідейний зв'язок між Лесиним листом (18 лютого 1903) і діалогом „В дому роботи, в країні неволі” безперечний.

В листі до М. Кривинюка (26 березня 1903 року) Леся Українка також порушує справу національної гідності українців: „Варто б, на мою думку, покинути тую форму доказу: „Що ж я винен, що я українець? Хоч би й хотів, то я не вмію бути іншим.” Для недержавного народу се самоприпущення зовсім зайве, бо нагадує „рабий язык”, та й приклад української інтелігенції показує, що українець зовсім таки вміє бути неукраїнцем, коли схоче... Тоді тільки починається справді вільна, не шовіністична, але й не „рабья” національна психологія, коли чоловік каже: я може б і вміє бути іншим, але не хочу і не потребую, бо я хоч не ліпший, так зате й не гірший за інших, принаймні від тих, що хотять мене на свій лад перестановити. Приймайте мене таким, як я є, і тим, ким я сам хочу бути, не ваше діло вибирати мені мову і звичаї.” Живим втіленням такого типу людей з розвиненим почуттям національної гідності була сама Леся Українка. Вона картала перевертнів, картала тих українців, які „вміли бути неукраїнцями”, які цуралися своєї рідної мови і звичаїв. Цим перевертням, денационалізованим і русифікованим українцям, вона протиставляла тих українців, що твердо стояли на національному ґрунті.

Великий інтерес становлять також Лесині листи, написані 1905 року. Завдяки „Хронології” ми тепер можемо ознайомитися з ними. У цих листах дуже яскраво змальовано революційні події і громадські настрої тих часів, боротьбу партій і політичних груп і ставлення Лесі Українки до цих подій. Особливо багатий матеріал дають листи Лесі Українки до Михайла Кривинюка (3 січня 1905 р.) та лист до сестри Ольги Петрівни і М. Кривинюка (адресований на ім'я обох їх 27 листопада 1905 року). В останньому з цих листів Леся Українка повідомляє про пляни видання українських газет: „Проскти ж ось які: українці національно-демократичного і радикального напрямку мають видавати щоденну газету

„Громадське Слово” (не то щоб зовсім „орган партії”, а так „з напрямом”), а бувша Р.У.П. з підмогою деяких с.-д. (літератів по спеціальності) має видавати соціал-демократичну „Працю” (теж щоденну газету). „До цього листа додано вирізку з якоїсь газети з таким оголошенням: „З місяця грудня має виходити щоденна соціал-демократична робітнича газета „ПРАЦЯ”. Газета видаватиметься при ближчій участі В. Бинниченка, Вітека, М. Ганкевича, М. Порпша, І. Степенка, Лесі Українки та інших”.

З наведених прикладів і цитат ми бачимо, яке велике значення мають вперше опубліковані листи Лесі Українки. Вони подають цілком нові, невідомі до цього часу матеріали до біографії Лесі Українки, до з'ясування її світогляду, політичних поглядів, ставлення до тодішніх подій та до українських політичних і громадських діячів.

Значення „Хронології” не обмежується лише публікацією невідомих до цього часу листів Лесі Українки. Автор „Хронології” Ольга Петрівна Косач-Кривинюк, крім листів Лесі Українки, подає в хронологічному порядку багато нових невідомих фактів з життя великої української поетеси, а також багато фактів, що показують оточення Лесі Українки. У „Хронології” зокрема знаходимо багато уривків із листів до Лесі Українки. Цим самим стає ясніший зміст і Лесиних листів.

Цінний джерельний, документальний матеріал „Хронології” становить найбільшу вартість цієї фундаментальної праці про Лесю Українку. Ольга Петрівна Косач-Кривинюк була не тільки сестрою Лесі Українки, а й найближчим, найщирішим її другом. Вона найкраще знала біографію Лесі, вона зібрала багатий документальний матеріал, і тому її видатна праця найдокладніше і найповніше освітлює життєвий і творчий шлях Лесі Українки і подає справжній образ найвидатнішої поетеси українського народу. Наймолодша сестра Лесі Українки Ізидора Петрівна Косач-Борисова своїми цінними вказівками, поясненнями, а також активною участю в готуванні „Хронології” до друку багато зробила для успішного завершення цієї важливої справи. Не буде перебільшенням, коли скажемо, що поява „Хронології” у виданні Української Академії Наук у ЗСА — це безперечно видатна подія великої культурної ваги, це може найбільший вклад ювілейного року в справу безстороннього наукового вивчення життя і творчостя нашої славної поетеси Лесі Українки.

Лариса М. Л. Залеська ОНИШКЕВИЧ

ПРОРОК — остання драма Володимира Винниченка

I

На двадцятидругім році свого життя, 1902-го року, Володимир Винниченко ввійшов в українську літературу. Спочатку писав він популярні натуралістичні короткі оповідання та повісті. 1906-го року, після політичних дій, арештів, еміграції і потім повороту в Україну, — Винниченко починає писати вже також і в новім жанрі, він пише свою п'єсу, *Дисгармонія*. Микола Зеров описав перший період творчости Винниченка питоменністю побутової тематики у сміливих „соковитих” повістях, а другий — етап його імпресіоністичної новелі із психологічними завданнями, з новим підходом до проблем моралі.¹ Прикмети другого етапу можна приписати також і *Дисгармонії*.

Реалістичне змалювання робітників, міщан, наймитів — плюс незаперечний, сильний талант, вплинули на те, що Іван Франко та інші назвали Винниченка „українським Горким”.² Та він перейшов і Горького. Після першого типу героїв Винниченко переходить до інтелігентів (головно членів революційного руху) і до свого дуже відважного, натуралістичного опису додає психологічні вглиблення і шукання. І так від імпресіоністичного трактування тем Винниченко переходить до екзистенціалізму, зокрема в своїх п'єсах. Його перша п'єса, *Дисгармонія*, порушила проблему чесности людини у відношенні до особистих і громадських справ, у гармонії власної душі. Цей твір зустрівся майже із загальним згіршенням і критикою. Та про саме ставлення на сцені тогочасних драм Хоткевича, Черкасенка і Винниченка, знавець українського театру, Дмитро Антонович, писав 1923 року: „майже кожна постановка п'єс цих авторів терпіла невдачу, виявляла безпомічність акторів і безпорадність української режисури навіть на кращих українських сценах”. Він заважив що „порівнюючи краще було справлятися з деякими п'єсами Винниченка, особливо з тими, де він різними штрихами малює розклад села (*Молода Кров*) і на тлі передреволюційного села комічно представляє епігонів української поміщицької верстви; але ті його п'єси, де дія обертається коло глибокої внутрішньої психологічної колізії (як *Брезня*), терпіли безнадійний провал.”³ Та з часом і ці п'єси були досить успішно ставлені в центральній Україні, як і в Галичині.

В п'єсах *Дисгармонія*, *Щаблі життя*, *Великий молох*, *Брезня*, *Гріх*, *Чорна пантера* і *білий ведмідь*, та інших — Винниченко переходить до позаукраїнської, загальнолюдсь-

кої тематики, і в екстремних ситуаціях представляє нам проблеми його вже тоді популярної „чесности з собою” у відношенні до служби для мистецтва, до гармонії в особистім і загальнім житті, — хоча часто при цілковитім ігноруванні інших людей. Його п'єси стали відомими і популярними поза межами України, були перекладені на різні мови світу. Б. Подоляк пише, що сама *Брежнь* йшла в берлінському державному театрі понад 60 разів; * *Чорну пантеру* зфільмовано у двох випусках 1921 і 1922 року, в Німеччині. Винниченко був найбільш поширеним українським драматургом поза Україною, різними мовами світу. Тематика майже понад двадцяти п'єс Винниченка є поверховно різnorodна, та засадничо вона кружляє навколо кількох головних тем, особистих та загальних.

Автор порушує потребу особистої гармонії в різних ділянках життя (як особистих, так і суспільних), себто в пляні згадуваної „чесности з собою”: проблему духової любови протиставлену фізичній (це головно зі сторони жінок, у його ранніх драмах); бажання справжньої, глибокої любови; особисту та родинну жертву для ідеї (*Дочка жандарма*); ідеалістичне ставлення до ідей (*Базар*); шукання змісту життя, особистої ідентифікації (*Дисгармонія*); проблему материнства та особистої відповідальности батьків.

Із загальних тем, ми бачимо відбитку часу головно в темах політичних: родинний розбрат, революція, класові різниці; українська та національні теми — історична ситуація українців (*Між двох сил*), вічна боротьба з росіянами, вороже ставлення росіян до жидів.

Дальше йдуть моральні проблеми — справи поверховної, плиткої і фальшивої суспільної моральности; виступ проти вбивств, чи це під час війни, чи миру; виступ проти впливу та ефекту капіталізму (*Ательє щастя*, *Великий секрет*); тема гуманности до жидів (*Дисгармонія*, *Пісня Ізраїлю*); тема релігійної засліплености. Порушував він також ще й утопійні теми — ідеї загального миру, любови, союзу націй (*Ательє щастя*).

Загально — Винниченко йде від особистих до загально-людських тем. Треба підкреслити, що як у першій своїй п'єсі, *Дисгармонії*, так і в останній, *Пророці*, Винниченко заторкав справу гармонії між особистим та громадським життям, між теорією і практикою, між особистими ідеями, вірою та загальним добром і порядком. Про його зацікавлення цією темою може служити записка автора в його щоденнику, пів року перед початком писання *Пророка*: „Коли щасливе життя є гармонічне життя, коли гармонічність є моральність, то чи можна на підставі життя якоїсь людини судити про моральність її поглядів чи вчення? Здається, це єдиний критерій, що його, до певної міри, можна вживати для перевірки

тої чи іншої доктрини. Друге питання: чи може бути гармонічним індивідуальне життя без гармонізації з життям якогось колектива? Ні, не може бути. Отже гармонічність індивідуального життя є вже й гармонічність з погляду громадського. А гармонічність з громадського погляду, поєднання походження інтересів індивідуальних з інтересами колективними є якість моральна (етична) в позитивному сенсі.”³

II

Від цієї нотатки автора про особисте та суспільне приступимо до *Пророка*, останньої драми Винниченка, яка була написана 1929 року. Перша дія відбувається в Індії, куди приїхала багата американка, Кет Дрейтон, зі своїм нареченим і цілим товариством. Одночасно в околиці перебуває пророк Амар, який захоплює широкі маси своїм проповіданням „всеспасенної, всецілющої любови”: „І не порушувати закони всіх пророків, здійснити їх я післаний до вас, люди дорогі. Об'єднати все людство в єдину родину всієї землі” — каже він. Мільйонерка Кет кпить собі з його проповідання та віри його послідовників, бо вважає, що сила грошей є сильнішою, що його чуда не є справжніми. Вона вимагає, щоб він на доказ зрушив скалу — і це стається. Тоді Кет основно змінює своє ставлення і намовляє Амара, щоб він поїхав зі своїми учнями до Америки, бо це країна „суха, безлюбівна і безвірна”. В другій дії, в Америці, палац Кет оточений людьми, які ждуть доступу до Амара. Комерсанти вкрадаються в будинок, щоб дістати благословення на свої продукти. Наречений Кет, Райт, затурбований прив'язанням Кет до Амара та станом суспільства, робить заходи, щоб здискредитувати Амара, як надприродного пророка. Щоб розбити групу учнів Амара, він доручає секретареві Кет, Вілліямсові, вступити до амар'янців і закласти серед них касу — і таким способом почати їх розбивати. Крім того, разом з урядом ЗСА і представниками різних груп (включно з науковцями і релігійним провідником) улаштовує публічну перевірку, чи Амара спалить електричне крісло. І тут Амар перемагає, струм його не бере. В третій дії гроші, багатство, вигоди і розкоші перемінили майже всіх учнів Амара. Самого пророка вже не допускають до людей, він проповідує вже тільки через телебачення. Робітники, послухавши науку Амара про любов до всіх, хочуть відмовитись від продукції військової зброї — хоча держава буде за це карати, бо не може залишитись без охорони. Амар не розуміє негативного вислідку своєї науки; тільки Райт та ще один учень, Рама, відкривають Амареві очі на справжню ситуацію серед його учнів та людей. Сварка поміж учнями доводить Амара вперше до гніву, а потім

і вдруге, зі заздроси за Кет супроти Райта. Пізніше він проводить ніч з Кет. В останній дії ми бачимо, що Амар після вибуху гніву стратив свою силу. Райт пропонує вихід із ситуації: щоб не вбити в людей віру в Амара та його ідеї, спеціальний апарат піднесе Амара перед людьми в повітря, і в хмарах вибухне. Амар остаточно погоджується — щоб тільки люди даліше вірили в любов.

Така фабула. Із систематичних записок Винниченка ми можемо мати дуже близький вгляд на розвиток і прогрес писання цієї п'єси. Літом 1929 року Винниченки жили на острові „натуристів”, як він писав, себто — нудистів. 26-го липня він занотував у щоденнику, що „проти нашого шатра стоїть шатро молодого індуся”. * Потім виявилось, що це був єгиптянин, але Винниченко описує його вигляд, який саме мабуть піддав йому думку щодо постаті пророка Амара, бо вже чотири дні пізніше, в дорозі до Парижу, він нотує: „Ідея нової п'єси у вагоні. „Месія”. ’ Цей план приводить Винниченка до читання твору про Будду та рефлексій про нірвану й аскетизм. Він пише, що „аскети за часів Будди жили в лісах, ходили майже голі, пеклись на сонці, їли тільки овочі і фрукти, пили тільки воду”. Він закінчує, що аскети вважали це за подвиг, а Винниченки так само живуть на острові і вважають це за щастя і розкіш. * Працю над *Пророком* (першу задуману назву „Месія” він відкинув) автор почав 31-го липня обдумуванням, а 24-го серпня почав писання, яке закінчив 8-го вересня 1929 р. Він вклав 93 годин (від 4 до 7 годин денно) на писання, та майже 40 годин на викінчення та зміни. Разом — 133 годин праці, від 24-го серпня до 16 вересня 1929 р. * В листопаді Винниченко сам почав перекладати *Пророка* на російську мову. Твір друковано аж 1960 р. у видавництві УВАН.

III

Автор висловив у *Пророці* кілька головних і більшу кількість побічних думок. З головних переплітаються: вічно популярна ідея любови до ближнього, і до критики війн і вбивств. Тому 300 тисяч робітників, послідовних у своїм захопленні наукою Амара, йде на бойкот зброї. Друга думка це — як такі ідеї можуть співжити з державним порядком, практичним життям, цивілізацією. Автор показує удар між релігією та державою, як фанатично чи засліплено пристосована релігійна наука доводить до екстремних і шкідливих форм (це, пригадуємо, було показане Винниченком також у його творі *Соняшина машина*. Амар хоче спасти своєю наукою цілий світ, але в результаті виринає непорозуміння, ненависть навіть серед його учнів, які продають його „бла-

гословення", нагромаджують гроші ніби в ім'я Амара. Василь Чапленко висловив думку, що з „амар'янством сталося те, що сталося й з усіма іншими подібними доктринами, зокрема з первісним християнством, — воно стало теоретичним ідеалом, але без практичного застосування." І тут він наводить порівняння (за Грушевським), що коли князь Володимир охрестив Русь і зрозумів заповідь нової віри „не убий" як абсолютний принцип християнської моралі („боюсь гріха" казав), то цим скористувались розбійники і не давали жити мирним людям. Тоді єпископи звернули увагу, що „князя Бог поставив на казнь лихим, а на ласку добрим — і Володимир завіз кару на горло." ¹⁰

В *Пророці* утопійної, нереальної поведінці Амара протиставлений Райт — винахідник, технік, представник прагматичного підходу. Крім особистої втрати своєї нареченої, Райт бачить загрозу амар'янством для всієї країни та цивілізації. Тому після того, як він здобув свою особисту мету (доказав Кет, що Амар є тільки людиною і може вибухати гнівом), — він використовує ситуацію для дальшого вдержання порядку: „я вважаю амар'янство за велику силу, яка може бути дуже корисною, коли їй надати співзвучних з нашою добою форм. Більше того; навіть колосальною силою може бути". „Держава визнає віру як державну і люди не будуть розчаровані. Останнє чудо піднесе на височенний рівень розхитаний авторитет релігії, зміцнить соціальну дисципліну, приглушить усіякі бунтарські настрої... та й не тільки врятуємо, ми зміцнимо амар'янством на тисячоліття сучасну цивілізацію" — каже Райт. І він порівнює цей засіб до Мойсеевих плит з декалогом: „А хіба ці заповіді не внесли заспокоєння, дисципліну, лад у той самий нарід? Хіба цей обман не зміцнив на тисячі літ цю дисципліну і віру в Бога в цілих народів?"

Ця думка веде і до другої, яка також виринає у Винниченка досить часто: маси потребують ідей, див, чуд, легко ними захоплюються і готові йти за сильними провідниками та за виразними чи й за утопійними ідеями. Автор цинічно показує, як легко кілька одиниць може оперувати цілими масами, прикривати, удавати чуда, задурювати маси в ім'я „вищої ідеї" (як при кінці робить Райт). Це підхід диктаторів, недемократичних державних режимів і „прагматистів" типу Райта, які згідні на різні компроміси. Та ми бачимо, що сам вершок ідеалізму — трагічний Амар — також іде на компроміс, саме задля його головної ідеї. Тому, коли він погодився на штучне чудо (задля вдержання віри людей), він також запродав свій засіб для мети: „не жалійте на любов до людей ні майна свого, ні здоров'я, ні чести й імени свого, брати мої, не жалійте самого життя свого. Навіть правди не жалійте для щастя людства... Істинно кажу вам: Найбільша правда в лю-

бові й щасті". І ми бачимо, як Винниченкові утопійні ідеї (тут Амара) іронічно використані його антиподом, Райтом.

Як і у Винниченковім науково-фантастичнім творі, „*Соняшній машині*”, д-р Рудольф своїм винаходом сонцехліба довів спершу до анархії (бо забрав потребу працювати на хліб), так і тут Амар довів до шкідливої ситуації. Ось він оздоровив бандита, який пізніше знову грабував і вбивав; у світі руйнувались чи будувались за один день мастки, якщо Амарове „благословення” на їх продукт було куплене від його учнів. Амар мав місію провідувати ідею і робити добро, але не вмів пов'язати ідеї з її здійсненням. Райт каже Амареві: „Бо ти не знаєш нашого життя, ти не вмієш розрізняти наше зло від нашого добра”, „ти викликаєш у всіх тільки непевність, заколот і хаос усього життя”. Дійшло до того, що, як це висловив його єдиний вірний давнім ідеям учень Рама, — „ми стали невірами, що від віри в нас тільки слова zostалися, ремеслом стала віра наша”. Себто вони не вірили вже в науку, тільки в силу і чуда самого Амара (отже був результат інший від наміру): „що може бути страшне на землі для вчителя, для післанця Божого” — казали його учні і використовували ці вчинки, аж поки не побачили, що Амар тратить свою силу через гнів на них. І молодий учень його зрозумів: „Я знаю, що ми загубили вчителя... може вчитель постом і молитвою замолить наш гріх і верне силу свою”. Кет також це підтверджує: „це — не твій гнів, не твій! Це їхній гнів одбився в тобі”. Та Амар став відповідальним і за своїх учнів, за висліди науки — бо його гнів виявив їх фальшиві практики; Амар ще спочатку казав, що „гнів ніколи не є ознакою істини”. Отже, його гнів не був тільки на учнів, але і на себе, бо він почував себе винним за те, що жив ізольовано і сліпо допровадив до такого висліду. Тож коли Амар при кінці іде на обман зовсім свідомо, то це вже задля самої істини любови, бо, як сама Кет підсумувала: „твій обман у тому, що ти — людина”, факт, який упродовж цілої п'єси намагався доказати Райт. А довів він це двома чинниками — гнівом Амара на апостолів і на Райта.

Пів року перед писанням цієї п'єси Винниченко занотував у своєму щоденнику, що „кохання є цвіт життя”, і критикував аскетів і „моралістів”, які вважають кохання за найбільший гріх. ¹¹ І тому Амар сам не відчував гріха чи нетакту в тім, що він цілував чи провів цілу ніч з Кет: „я нікого не обманював, навіть себе, сестро”. Навпаки, поцілувавши Кет, йому спершу повернулась певність і сила і радість. І він також відходив з цього світу після того, як випросив у Кет останній поцілунок, бо, як він раніше сказав, „хто не здатний до віри, той не здатний до радості й щастя”. Тільки сама Кет, яка при своїм вступі в амар'янство відмовилась від кохання і подружжя, розуміла, що їхнє кохання з Амарем (яке лопи-

ло тільки її власну обіцянку) доведе до упадку. Звідки її слова, коли він ніс її на руках: „Амаре, ми ж гинемо!” Бо для неї він гинув тоді як пророк, а вона ж раніше сказала своїй приятельці: „та якже можна бути закоханою в Бога... Коли Бог, то яке ж може бути кохання? А коли кохання, то який же то бог?” Автор і Райт приймали кохання не як осуд, а як посередній чинник до вияву людськості Амара. Та тут ще може бути і друга концепція упадку Амара: його брак особистої гармонії з загальною. Навіть в особистій він сам не вбачав роздвоєння чи заперечення між своєю наукою любови для всіх — і специфічним коханням з Кет. Отже, раз він почав існувати як людина — він почав виявляти і прикмети людини. Амарова сила розбилась через вигідне життя учнів і його власне кохання, що доказало його слабкість, і тим перекреслило його віддання самій ідеї.

Другий чинник, який ослабив амар'янство і довів до втрати сили Амара — це вплив грошей і капіталістичної системи. Так, як ще в Індії секретар Кет купував джентельменське слово і честь англійця, господаря готелю, так і Кет хотіла за тисячі підкупити готелевого працівника, щоб тільки той не йшов слухати проповідей Амара; так і Райт через закладення каси серед учнів Амара довів їх до сварок і відтягнув їх від основних наук амар'янства: роздати майно і любити всіх людей. А його учні задля грошей торгували навіть коштом договорів з державою: якщо держава прийме амар'янство за державну релігію, тоді вони відмовляться передати благословення робітникам і тим стануть проти бойкоту виробів на війну. Отже гроші і сила влади спокусили і братів, не дали їм (крім одного — отже доказ, що це було можливим для здійснення) встоятись у нових обставинах життя.

IV

Думки Винниченка висловлені в *Пророці* за допомогою персонажів. Амар — це символ любови (як саме його ім'я натякує). Він є зовсім очевидно і явно взорований на подібностях з Христом: він мав 30 років, учні звали його „учителем”, а люди „месією”. Він проповідував і практикував прощення, відкинення майна, любов для всіх людей світу, і віру в Бога, який його на цей світ післав. І коли Христос страждав і помер тому, що Він був також людиною, так і Амар має вмерти за те, що він як людина вірив у своє Боже післанництво, але також хотів і жити як людина, себто пізнати кохання. Але Амар не знав і не розумів реального життя і тому мусів упасти жертвою за свою ідею. Його людська дуальність довела до того, що люди типу Райта використали його

науку і жертву для вдержання давнього ладу та для особистих амбіцій.

Райт — приблизного віку та зовнішньої краси, як і Амар. Тим більше виступає контраст вдач поміж ними. Він завжди правий, (що видно з його прізвища), практичний, бачить швидко слабкі сторони Амара та амар'ян, і вмiє їх використати. Він каже Амареві „не Бог ти, і навіть не післанець Бога, а бідна засліплена собою людина, що робить велике зло людям. Людина, ти Амаре!“ — казав він і довів це, наперед поставивши на заклад цього своє життя. Сам Амар не бажав грошей (був багатим), а найбільшим для нього щастям було одружитись з Кет. Він підступний і вживає всяких способів, щоб досягнути своєї мети. Це немов шекспірівський Іаго, який не зовсім викритий світом і який ще поєднує особисті інтереси з загальними.

Кет — це імпульсивна жінка, яка сильно піддається екстремам. Її приятелька описує її так: „О, Кет нічого не вміла наполовину робити.“ Коли вона спочатку була ще без ніякої віри, то не боялась навіть в'їхати автом на юрбу людей. Та коли Амар своїм чудодійним зрушенням скелі дав їй віру, вона віддала своє майно на послуги амар'янству і готова була жити тільки духовим життям. Як і більшість героїнь Винниченка, вона сильна, стійка. Хоч вона кохала Амара, вона готова була це приховувати. Його поступок перекреслив для неї його божеськість: „Твій обман у тому, що ти — людина. І цим убив у мені Бога. Чуєш, того самого, що сам відродив“. Кет представляє людей, які бажують небуденного, глибокого переживання, виразних ідеалів, і готові для цього все пожертвувати. Кет діє немов знаряддя у розвитку головних конфліктів п'єси. Хоч готелевий слуга спочатку назвав її дияволом (коли спокушувала його грішми), вона є радше яблуком, а не дияволом — змією, як причина упадку Адама-Амара.

Ми знаємо, що твори Винниченка завжди були надзвичайно читабельними. Так і його драми своєю структурою різномордно розвивають тему, бо все в них побудоване з цією метою, і читач чи глядач за тим розвитком напружено стежить. Для вияву своїх ідей Винниченко вдається до різних засобів. Він уживає деякі з них досить сценічні, як чудо зі скелею чи останнє „чудо“. Не цурається він навіть гротескних сцен (заховані під софами комерсанти ждуть, щоб одержати благословення на свої продукти). Та найчастіше вживаний тут засіб це іронія, це найсильніше видно в третій дії, яка представляє поступенний упадок амар'янців. Їхня домівка — це палата Кет, усе кругом у золоті, в дорогих строях, в лякеревих черевиках. Є і трон для Амара, над ним його портрет, навколо його статуї. Отже — пророк став божком. Всюди апарати, багатство, бюрократія. Тому, що Кет також спочатку є символом грошей, готелевий працівник зве її дияво-

лом, а пізніше єдиний учень, що вдержався при давнім стилі, також відкрито каже Амареві, що її присутність у вузькій колі амар'янців приводить їх до упадку. Іронія видна і в самім висвітленні головних ідей, як і в заключнім реченні цілої п'єси: Райт після відбуття штучного чуда, яке підносить Амара в хмари, стає на коліна й побожно здіймає руки до неба та каже: „Настала велика ера амар'янства на землі, сестро!” Амар завжди звертався до Кет на „сестро”, отже Райт, цим самим висловом має намір його всебічно заступити. Райт стає наче жрецем божка, про якого сам знає, що він порожній.

Тому, що це п'єса ідей, конфлікти зарисовані вже в першій сцені: зудар грошей і віри, купування чести за гроші, при виразнім наświetленню факту, що люди сильно бажають вічно в щось вірити. Друга дія з державним осудом та електричним кріслом показує вічний конфлікт і страх держави за свою силу впливу, конфлікт між ідеями і вірою — та практичним життям. Далі виринає своєрідний конфлікт між божеським і людським у тому сенсі, що людина вічно бажає дорівняти Богові (як Амар), однак провалюється при доказі своєї людськості.

V.

Одною із головних прикмет Винниченка як письменника є його екстремне наświetлювання даної проблеми. Мабуть Винниченко погодився б до певної міди з Бернардом Шоу, який сказав, що п'єса повинна бути інтелігентною дискусією серйозної проблеми. Деякі проблеми Винниченко брав відважно, проблеми, які вічно існують у житті, тільки не всі відважуються про них говорити. А деякі він брав уже такі, які вже заторкали інші автори, хоч в іншим наświetленні чи з іншою розв'язкою. Кілька Винниченкових драм перекликаються з Ібсеновими. Ось його *Чорна пантера і Пророк* виразно беруть свої головні проблеми з Ібсенової драми *Бренд*. У першій половині нашого століття Ібсен був усюди популярний, отже Винниченко брав його теми свідомо і — визивно.

В Ібсеновім *Бренді* ми зустрічаємо також самозванного пророка, який повертається в своє родинне село в Норвегії і проповідує стійкість ідеалам у практиці та вірність Богові. Бренд (герой-пророк) був твердим, не прощав нікому (поки хтось важко не покаявся). Він своє життя будував на силі волі, коли Амар — на силі любови. Бренд хотів вилікувати світ із трьох „демонів”: нудьги, легкодушності і безумства. Він за них засуджував своє суспільство і прикладом свого суворого і принципового життя старався впливати на людей. В Ібсена жінка пов'язана з символом грошей, як і Винниченкова Кет. Бренд відібрав від іншого наречену, як і Амар віді-

брав від Райта. Обидві жінки комплетно вірять у своїх героїв і піддаються їхнім замірам. В Ібсена це показано виразніше, бо там мати жертвує і життям своєї дитини, для прикладу і принципів свого чоловіка. Коли Ібсен зовсім виразно засуджує суспільство, представником якого є безхребетний, амбітний майор, Винниченко ставить Райта в подібну ситуацію, але поширює його егоїстичні мотивації суспільними.

Бренд умирає відкинений своїми людьми, покалічений, мов Христос. Після Бренд не лишається ніякого знаку з його науки, побудованій на суворій силі волі і безкомпромісовості. Та Винниченко пляново побудував свого Амара на любові, і тому в нього люди залишаються вірними його ідеям, отже вплив Амара ще деякий час існує й після нього. Коли Бренд здушував і жертвував свою любов до рідного сина, то Амар не вбачав спеціального конфлікту між своєю місією і любов'ю до Кет. Бренд своєю поведінкою представляє Бога майже жорстоким, бо коли Христос прощав, то Бренд не хотів простити навіть рідній матері, яка і при смерті не хотіла відректися всього майна. Бренд ставив себе наче нарівні з Богом-Суддею — вимагав жертв. Та сам Амар зливав свою любов до всіх в одну думку, в один підхід, він не вважав, що можуть бути конфлікти між вірою і любов'ю. В нього не було такої ситуації, як в Аннуєвій Антигоні, де проблема полягала на тім, що людині важко поділити чи розділити те, що саме належить Богові, а що цезареві. Для Амара найбільшою проблемою стало практичне застосування його ідеалістичних ідей до ситуації сучасного чи тогочасного (тому тридцять три роки) світу.

Як і Христос, Амар свідомо вибрав смерть за любов, а не як Сократ тільки за правду. Тут Амар вибирає крок, що власиво потрібний, він веде до загального добра. Але його компроміс із правдою натякає на деяке самозаперечення. Отже, Амар іде на компроміс сам із собою, і тим спричинює свій упадок. І тим він є трагічний герой. Центром його трагізму є його упадок, спричинений його ізоляцією від людей, від світу, від реальності. Та Амар сам вибирає свою смерть і тим доказує свою людськість і людяність, і любов до людей. Його заключний акт вибраний ним з деяким жалем — (немов Христос, який сказав „о Боже, чому Ти мене покинув”). І хоч ця сцена є мов пародією на вознесення Христа — вона вказує нам ще на те, що люди спрагнені бажанням мати якусь візію, вірити в щось незвичайне, переживати якісь ідеї, що вони схильні сприймати засліплено навіть штучні чуда, як і штучних пророків, як Амар. І тут автор показує нам реалістичне пояснення психології людей.

VI.

Як і в інших своїх творах, так і в *Пророці* Винниченко випередив у децим свою добу. Можна б твердити, що він випередив західньо-європейську літературу на які три десятироки тим, що перший увів екзистенціалізм у західню драму. Він зумів передбачити, передчути і відмітити ситуацію вагань і вільного вибору, які стали щоразто гострішими проблемами для людини ХХ століття. Винниченко в 1929 році також передбачив рух, який став модним в Америці кілька років тому — це ідеї загальної, всесвітньої любови, це недавні „діти квітів”, захисники пацифізму, акції проти зброєння країн, мода на східних пророків тощо. Винниченко сам не був виразним пророком, але він мав свої виразні погляди, ідеї, які відважно висловлював у різних формах і жанрах української літератури.

* * *

Відсилачі:

1. М. Зеров, *Нариси з новітнього українського письменства* (Київ: 1929 р.) ст. 177.
2. М. Мольнар, *Вступ до В. Винниченко, Оповідання* (Братіслава: 1968), ст. 7.
3. Д. Антонович, *Український театр* (Прага, Берлін: Нова Україна, 1923), ст. 12.
4. Б. Подоляк „Остання Резиденція В. Винниченка”, стаття у збірнику *Володимир Винниченко* (Нью Йорк: УВАН, 1953), ст. 17.
5. Щоденник Володимира Винниченка, який знаходиться в Архіві Інтернаціонального Будинку, Колумбійського Університету. Запис під датою 16-го березня 1929 року.
6. Щоденник В. Винниченка, запис 26-го липня 1929 р.
7. Щоденник В. Винниченка, запис 30-го липня 1929 р.
8. Щоденник В. Винниченка, запис 7-го серпня 1929 р.
9. Із записів у щоденнику В. Винниченка за 1929 рік.
10. Василь Чаплєнко, „Про Винничекову п'єсу *Пророк* і дещо інше”, *Нові Дні*, лютий 1966, ст. 23.
11. Щоденник В. Винниченка, запис 5-го березня 1929 р.
(Ред.) Ця стаття була доповіддю на Винниченківському вечорі в листопаді 1972 р. в Філадельфії, улаштованому місцевими відділами УВАН і „Слова”.

Ярослав Розумний

**ПРОБЛЕМИ ЛЮДСЬКИХ ВЗАЄМИН
У „КАМІННОМУ ГОСПОДАРІ”
ЛЕСІ УКРАЇНКИ**

Тірсо де Моліна, творець безжурного любовника дон Жуана, мабуть, не передбачав, що його герой проживе стільки століть і стане міжнародним літературним типом. У різні епохи й у різних народів дон Жуан набирив своєрідних питомостей і національних рис. Він став формою, в яку письменники різних епох вливали нові думки і смаки своєї доби, експериментували на ньому нові, часто спірні питання моралі, естетики, політики, релігії тощо.

В українській літературі цим персонажем поцікавилась Леся Українка у своїй драмі „Камінний господар”, написаній 1912 року, даючи йому і цій темі свою інтерпретацію крізь призму явищ початку 20-го сторіччя. В донжуанівській проблемі, що, за висловом Л. Українки, вже кілька сторіч мучить людські уми і об яку розбиваються „найщиріші натхнення і найглибші думки” людства, вона бачила „щось диявольське, містичне”.¹

За окресленням самої авторки, ідея драми „Камінний господар”, це — „перемога камінного, консервативного принципу, втіленого в Командорі, над роздвоєною душею гордої, егоїстичної жінки донни Анни, і через неї і над дон Жуаном, „лицарем волі””.²

Цей автокоментар далеко не охоплює багатоплощинності й різnorodності людських проблем, що їх драматург, свідомо й підсвідомо, вводить у свою драму. З коментаря бачимо, що роля самого дон Жуана в цій драмі — другорядна і що в драмі йдеться про конфлікт певних людських ідеалів. Драматург зосереджується над чотирьома найтипічнішими характеристиками й показує, як вони, реалізуючи себе в житті, дивляться на закони громади, традиції, особисту свободу, владу, етику, любов. Автор також виводить у цій драмі силу підсвідомого, надреального й містичного в людині.

Ціла драма побудована на конфліктах цих елементів, згладно, їхніх носіїв, які драматург розглядає й розв'язує у двох площинах — реальній та ідеальній, хоч чіткої межі між цими сферами у драмі немає. Головною причиною конфлікту є те, що основною мотивацією вчинків окремих героїв, за вий-

1). Лист до А. Кримського, 24 травня 1912. *Леся Українка. Твори в десяти томах*, Київ, „Дніпро”, 1965, том X, стор. 333.

2. Там само.

нятком Дольорес, є себелюбство. Кожний з героїв прямує до стану якогось щастя, здійснення мрії, але самотійно цього досягнути ніхто з них не спроможний, і тому вони безнастанно намагаються підпорядкувати одне одного своїм особистим стремлінням. В процесі цього спілкування між собою, вони, свідомо й несвідомо, викривають темний бік своєї природи, і тут Л. Українка виявила своє вміння рисувати дволичні характери.

Головний конфлікт у драмі відбувається між ідеалом особистої свободи, якої визнає дон Жуан, і ідеалом громадського правопорядку, оборонцем якого є Командор дон Гонзаго. Донна Анна, зі своєю філософією, стоїть по боці світу дон Жуана, а Дольорес, з натурою служіння до самопожертви, ближча принципам дон Гонзаго. В дійсності, вона стоїть окремо, бо її світосприймання зовсім відмінне від сприймання стандартного. Головною точкою зудару ідеалів дон Жуана й дон Гонзаго є влада. Командор здобув і держить її чесно, а дон Жуан посягнув на неї нечесно. Як побічні, виступають у драмі мотиви любови і мрії в людському житті.

Концепцію *особистої свободи* авторка розглядає під кількома кутами: для дон Жуана — це свобода від „громадських пут” і рівняється сваволі, для донни Анни свобода — це влада, для дон Гонзаго — це діяння в рамках Божого й людського закону, а для Дольорес — це містичне поняття, без дефініції.

Дон Жуан — це представник скрайнього індивідуалізму, необмеженої особистої свободи й відосередніх сил в організованому громадському житті. Це анархіст, у якому переплуталися і на перемену існують два світи: світ бажань і світ дійсний. З цього випливає діаметральна протилежність його слів і вчинків. Він здатний бути гаряче щирим і так же — нещирим. У сформуванні його індивідуальності винна не так філософія часу, як радше його неглибока інтелігентність. Основою його філософії життя є особиста свобода. І це не тільки свобода від встановлених суспільністю законів, але й ніцшеанська вільність від почуття добра і зла. Громадські закони, норми, етикета і традиції є путами, які зв'язують людську свободу й затемнюють світло волі, в якому — все прекрасне. Індивід є тоді вільний, коли громада викине його з-поміж себе, а зокрема, коли він її до того примусить. Дон Жуан переконаний, що він у такий спосіб став вільною людиною, і тому світ для нього ніколи не був темницею.

Ніцшеанська концепція свободи проявляється зокрема в дон Жуановім відношенні до жінок. Він переконаний, що ніякій жінці кривди не вчинив, а навпаки, плекав їхні душі й давав їм тільки те, що вони могли вмістити — мрію, коротку хвилю щастя й порив. Він допомагав їм досягнути „високого пречистого верхів'я” і стати „вище від ганьби й честі”.

Нормою своїх вчинків дон Жуан вважає „ширий голос” свого власного серця, і воно встановлює йому правила поведінки і звільняє його від усяких людських поглядів. На практиці — ця дон Жуанова чесність з собою часто була жорстокою, бо залежала від хвиливого настрою і не мала здорових моральних основ. Навіть своє нечесне вбивство Командора він називає лицарським двобоєм.

В конфронтаціях з дон Жуаном донна Анна доказує йому, що він ніколи вільною людиною не був, бо був або заручений з Дольорес, або банітом, що змушувало його до неморальних вчинків. Теж не мав він влади над жінками, бо в стичності з ним вони переставали існувати. Його свобода і влада були тільки ілюзією, а ціле своє життя він був тільки ловцем. Нам здається, що Леся Українка хотіла довести, що тільки такий тип людини міг захопитися концепціями Ф. Ніцше, тим доводячи їхню фіктивність.

Донна Анна — це еманципантка початку 20-го сторіччя. Вона горда, безоглядна й відважна егоїстка, яка інтелектуально стоїть над дон Жуаном. Мрією її життя є здобуття влади, за допомогою якої можна собі все підпорядкувати. Щоб досягнути це, вона застосовує всі, доступні їй засоби й методи. Це цинік, що не терпить нічийої моральної вищости. Вона бунтується, як і дон Жуан, проти громадських форм і традицій, але від них не втікає, бо в існування абсолютної волі вона не вірить. На її думку той, хто хоч на хвилину візьме на себе громадські пута, ніколи їх скинути не в силі; одначе він вірить, що за допомогою „сили й завзяття духа” з цих пут можна зробити міцний ланцюг влади, який зв'яже громаду й кине її під ноги, наче невільницю. На думку Анни, „нема без влади волі”. Вкінці вона наклонює до цієї філософії й „лицаря волі”, — дон Жуана. Абсолютна воля на її думку, можлива лише у снах та мріях.

В розумінні Командора, лицаря обов'язку особиста свобода повинна бути підпорядкована „Богові і праву”. В цих рамках кожний індивід має право на волю. Таке поняття волі впливає з його хоч консервативного й камінного, однак інтегрального мислення.

Справді вільною є Дольорес, хоч про волю вона ніколи не говорить. Її свобода і зумовлена нею поведінка не все вміщається в людські концепції розуміння й групування вартостей. Громадські закони не мають над нею камінної влади. Вона, як і Мавка з *Лісової пісні*, є сполученням двох світів — реального й надреального, з тією різницею, що Мавка належить більше світові надреальному.

Людські закони для Дольорес є тільки містичними формами чогось, що для неї не існує. Вона без почуття вини перед громадською етикою, тілом віддає себе, щоб здобути дон Жуанові пробачення у властей і відзискати йому втрачений

титул гранда. І коли, після цього вчинку, дон Жуан говорить їй, що вона піднеслась над „ганьбою й честю”, то це правда, але не в понятті зарозумілого дон Жуана, що це його заслуга, бо в дійсності це органічна прикмета „надреальної” частини її натури. Провести ясну границю між „реальним” і „надреальним” у природі Дольорес неможливо й непотрібно. Ці світи в ній схрещуються, зливаються або напереміну домінують. Вони себе не виключають, а доповнюють, і Дольорес є живою, з вмотивованим існуванням, людиною.

Другим головним мотивом драми є *громадські норми* — взагалі все те, що на протязі століть витворило, оформило і прийняло суспільство. Вони повинні бути складовою частиною кожної індивідуальності, а зокрема тієї, яка носить гідність влади або до неї змагає. Виконування усіх цих норм, навіть тих, що можуть видаватися незначними, є передумовою морального права на владу.

Командор дон Гонзаго — репрезентант цих принципів. Він, потайний претендент на королівський престіл, перекоаний, що його сумлінне виконування встановлених суспільством норм, його чесність і лицарськість його роду де Мендозів, дає йому моральне право, навіть збройно здобувати цю гідність. Його мотиви, хоч і прагматичні, підпорядковані етичним засадам, у душі середньовічного християнства Божому й людському праву. В його розумінні, кожне право-привілей мусить іти впарі з виконанням суспільством освячених форм, бо „права без обов'язків — то сваволя”. Громадську консервативну, камінну етику він прийняв на себе добровільно і з великою гідністю носить свій білий командорський плащ. Це чесний оборонець правопорядку, вимогливий до себе й до своїх підданих.

Для дон Жуана громадські норми є путами, з якими він у безперервному конфлікті, але визволитися від них неспроможний. Його натурі притаманне тільки бунтарство без тривких здорових засад, і він поступово, спочатку несвідомо, під тиском сильнішої індивідуальності — донни Анни, приймає все, з чим ціле життя ілюзійно боровся.

Донна Анна, найбільш прагматичний, з холодним розумом, тип у драмі, зуміла погодити свою амбітність з громадськими нормами. З прагматичних мотивів вона теж приймає Командорову „камінність” поглядів, бо „потрібен камінь”, — говорить вона, — „коли хто роче будувати міцно своє життя і щастя”.

Для Дольорес громадські норми не грають ролі, тому вона не є ані їхнім оборонцем, ані опонентом.

Мотиви *мрії й любови* проходять через цілу драму. Мрія стає місцями синонімом казки й сну. Найбільше у світі мрій перебуває Дольорес і Анна. Остання твердить, що кожній

людині потрібна в житті мрія, а в мріях усе дозволено — навіть жорстокість. Мрія-хімера Анни почалась ще з казок бабуні про недоступну гору з замком, що в ньому молода князівна, до якої добиваються лицарі й гинуть. Для Анни головною мрією є здобуття трону, спочатку при допомозі Командора, а по його смерті, при допомозі дон Жуана, що дасть їй силу скріпляти, руйнувати або здобувати всесвітні трони.

Мрія Дольорес, як і все інше, є у сфері ірраціонального. — Це якесь сильне бажання, у здійснення якого вона й сама не вірить.

Мотив любити в різних героїв драми проявляється порізному. У всіх відсутня еротичність і вона виступає як елемент для особистого самоздійснення в житті.

Найбільш унікально вона проявляється в Дольорес. Це любов повної саможертви, відання найдорожчих цінностей душі і тіла. Вона, з дитинства наречена дон Жуана, заздрить усім його коханкам, а зокрема тим, що могли принести для нього найбільшу міру жертви. Віддається вона фізично задля нього і вступає до найстрогішого монастиря, щоб спасти його душу. Думки дон Жуана не були для неї тасмницею, вона знала його нещирість і вчинки; вона ображається, коли він пропонує їй подружжя, але при останньому прощанні благає в нього слів кохання. Віддається фізично задля нього, але не допускає думки, щоб віддатися йому. Для неї є щастям, що може називатися його нареченою, хоч знає, що в дійсності він їй не належить. Вірить, що він ніколи нічим її не зрадив і не зрадить. Це взір беззастережної й безкорисної відданості людині, з якою її, ще в утробі матері, зв'язали заручинами.

Коли дивитися на любов Дольорес очима людських категорій, то це парадокс людини, яка бажає й не бажає тієї самої ж речі одночасно. Це якась форма шизофренії, а в найкращому випадку — це любов невмотивована, нелогічна, шалена й на межі одержимості. Для людського розуміння її любов залишається містерією.

В дійсності це прояв „надреальної”, нерозумової частини натури Дольорес. В її розумінні це не шал, а якась мрія, що в'яже її з нареченим. Теж дон Жуанове відношення до неї це, в її понятті, не кохання, а почуття, яке не має назви. Її любов, як і любов подібної їй героїні — Мавки, заключається в терпінні. Про це Дольорес говорить метафорично, реферуєчи до останніх крапель крові терплячого на хресті Христа: „Кохання в мене в серці, наче кров у чаші тасмній святого Граля”.

Любов дон Жуана можна розглядати у двох площинах — раціональній та ірраціональній. Він переконаний, що своїм відношенням до жінок допомагав їм самоздійснюватись, досягати вищого духового стану і

що завжди був ковалем гарних душ. В дійсності він мало різнився від традиційних дон Жуанів з легкими думками і, як інші, не був спроможний їх ущасливити. Анна окреслила його як „поклонця змінливої планети”. Його любов до Анни, своєї як він твердив рівні, яку він хотів рятувати від „громадських пут”, має радше ірраціональну основу. Її краса й наджіночі приваби доводять його до відчаю, і він жертвує для неї всім, у повній свідомості того, що ані любови, ані респекту вона до нього не має.

Любов Командора є вільною, але в рамках громадських правил і Божого закону. Подружжя теж є з'єднанням однаково вільних партнерів, не підпорядкованих один одному, перед якими стоїть одна спільна ціль. Прерогативом жінки є не лише допомагати здобути мету, але й вдержати її. Його любов не є вислідом одчаю, ірраціональних стимулів або жорстокої калькуляції, як в інших героїв драми, але розуму, який ставить пошану, взаємне довір'я й відданість в основу любови.

У скрайньо егоїстичній натурі Анни не було місця для любови.

Всі залицяння вона збувала жартами й цинізмом, приймаючи тільки ті, що могли допомогти їй досягнути найвищу мрію свого життя — владу над іншими. Гонзаго був для неї тільки горою, на якій вона мала побудувати свою твердиню, а, після вбивства його дон Жуаном, останній мав стати фізичною силою, за допомогою якої Анна мала довершити ту саму ціль.

В зародку кожної любови в цій драмі є трагічний кінець. Так само трагічно кінчиться кожна мрія, кожне стремління до самоздійснення. Стикаються і згарають добрі і злі почини. Добрі перемагають лише у сфері надреальній. Тут ряд життєвих парадоксів, коли людина сильно й широко бажає і відкидає ту саму річ, так наче б діяли у ній дві природи, дві сфери: раціональна і сліпа, які людина не в силі контролювати. Ідеали залишаються у сфері ідеального і їх неможливо реалізувати в житті, в якому злий почин домінує.

Отже, конфлікт між правопорядком і анархізмом Леся Українка розв'язує у двох площинах — реальній і ідеальній, або моральній. У реальній, тобто в площині людських дій, перемагає злий первень, що родиться з вбивством Командора, представника правопорядку, а в сфері ідеальній, етичній, перемагає первень добрий, коли символічно мертвий Командор вбиває представників злого почину — донну Анну й дон Жуана. Громадський закон і особиста свобода розуміння дон Жуана — не сумісні, а громадський закон і особиста свобода розуміння Командора дон Гонзаго — не можливі для зреалізування.

І так замкнулося одне кільце в ланцюзі людського існування й людських взаємин. І наступні будуть подібні.

Софія Зерова

СПОГАДИ ПРО МИКОЛУ ЗЕРОВА

О, память сердца! Ты сильней
Рассудка памяти печальной . . .

Батюшков

Спогади Софії Федорівни Зерової, дружини Миколи Зерова, скільки вдалося встановити, були написані для п'яного в Москві збірника статтів і матеріалів про поета й літературознавця. Збірник готовано до вісімдесятиліття з дня народження Зерова, що припадало на 1970 рік, але він не вийшов і досі і невідомо, чи вийде. Про причини цього можна здогадуватися, коли вчитатися уважно в текст спогадів. Хоч вони написані цілком лояльно супроти радянської політичної системи, деякі факти, що їх важко було не згадати, напевне не сприяли прийняттю спогадів до друку.

Машинопис, що потрапив до наших рук, не оригінальний і не цілком підготований до друку. Оригінал має знаходитися десь у московському університеті. Є в нашому тексті деякі, правда незначні, повторення, один уривок про Барішівку був поданий не на своєму логічному місці, а в кінці тексту. Ці повторення усунуто, а уривок вставлено, куди він логічно й хронологічно належить.

Поза тим текст друкується повністю, усунуто тільки три чи чотири штампи радянської газетної мови, що не личать матеріялам про такого майстра чистої душі і чистого стилю, яким був Зеров. Написані для видання московського університету, спогади викладені були російською мовою. Тут вони подаються в українському перекладі. Не було змоги узгодити переклад, ці зрештою мінімальні, відступлення від тексту з авторкою, що з нею ми не мали жадних контактів, не було змоги і дістати її згоду на друк спогадів. У деяких місцях текст аж сам напрошується на зміну. Наприклад, говорячи про неокласиків, Софія Зерова називає чотири імені і згадує якихось „і інших”. Ці „і інші” — це тільки одна особа, Освальд Бургардт (Юрій Клен), якого не можна було згадати під радянською цензурою. У цьому і подібному випадках однак ми не вносили змін у текст. Припустивши мінімальні і цілком безневинні скорочення, ми не хотіли однак нічого додавати до тексту.

Спогади подають багато цінного матеріялу і то не тільки тоді, коли факти названо й описано, а й тоді, коли їх оминено. Прижіром, авторка мемуарів майже не говорить про родинне життя Миколи Зерова, однак з самого мовчання і з низки побічних деталей читач легко складе собі образ цього життя і зрозуміє, чому поет так пристрасно любив свого малого сина. Загалом текст спогадів потребує уважного й вдумливого читання, але і при дещо поверховішому читанні він принесе літературознавцям і аматорам творчости Зерова чимало матеріялу, доповнюючи інші спогади й матеріяли про Зерова, оголошені друком поза межами Радянського Союзу, особливо „Спогади про некласиків” Юрія Клена, „Волотяна Люкроза” Віктора Петрова і „Незабутнє, немеркнуче...” Алли Цівчинської.

Ю. Ш.

• • •

Життя людини проминає дуже швидко. Тільки молодість не бачить цього, не думає про це. Ніколи не писала я щоденників, не зберігала листів. Усе це здавалося зайвим. Лише тепер, на схилі віку, бачу, як би мені придалися вони. А все ж багато чого з дорогого, далекого минулого пам'ять таки зберегла. Не зважаючи на те, що життя моє склалося не просто, а часом і надто не легко, я вдячна своїй долі за мою зустріч із Зеровим, за мої радощі й печалі, що їх ця зустріч подарувала мені...

Коли я пригадую молоді роки, образ Миколи Костьовича постає передо мною цілком виразно. Він був середнього зросту, досить стрункий, худорлявий, одягався скромно, але дбайливо; взуття було вбоге, як і в усіх студентів у ті роки, але завжди чисте. Гарним на вроду він не виглядав, але й не помітити його серед натовпу студентів теж було неможливо. Він явно вирізнявся умінням поводитися якоюсь милою та природною інтелігентністю. Правильний овал обличчя, велике розумне чоло з зачесаним догори прямим русявим волоссям, невеликі, але дуже уважні, трохи насмішкуваті сірі очі за скельцями окулярів — він був короткозорий, — досить правильний ніс і дещо повняві, складені в іронічно-добротливу посмішку губи, — таким він був у той час, коли я вперше побачила його.

Студенти швидко знайомляться й легко обмінюються відомостями один про одного. Ще перед нашим знайомством мені вже було відомо, крім прізвища, що він — студент університету, має великі знання, обдарований незвичайними здібностями, винятковою пам'яттю. Він теж знав мене в обличчя і був відповідно поінформований не тільки про мене,

а й про двох моїх сестер, оскільки всі ми тоді мали те саме дівоче прізвище — Лобода — і майже завжди бували втрьох.

Познайомилися ми з Зеровим навесні 1912 року в студентській їдальні. Містилася вона на колишній Гімназіальній вулиці Києва, тепер імени Леонтовича. Це була дуже велика заля, в якій стояли прості довгі столи, а на них лозяники з накрайним хлібом. Їжу кожен студент вибирав собі відповідно до власних смаків та наявних коштів, переважно досить скромних. Стипендій у ті роки студенти не одержували, і кожен існував або з фінансової допомоги батьків, або вже з самостійних заробітків. Мої матеріальні спроможності були не надто погані, оскільки батьки надсилали щомісячну субсидію сестрам і мені, але харчуватися доводилося все таки по-студентському. Бюджет Зерова був скромніший. Сподіватися на допомогу з дому він не міг, в родині батьків дітей було шестеро, а платня батька, вчителя, а згодом інспектора народних шкіл, була невелика, і Зеров заробляв лекціями, а також одержував за свої літературні праці невеликі гонорари: друкуватися він почав ще на студентській лавці.

Зеров приходив до їдальні завжди в той самий час після лекцій в університеті, часто з кимсь із товаришів. Я звільнялась після слухання лекцій (на філологічному факультеті) приблизно тоді ж і йшла обідати з своїми сестрами: однією, курсисткою, і другою, ще гімназисткою. Обідали часто у великому товаристві за спільним столом із студентами, жваво розмовляли, жартували. По обіді Зеров звичайно йшов нас проводити, а тому що моя молодша сестра одягала ще гімназіальну форму, знайомі Миколи Костьовича говорили про нього: „А Зеров усе за якимись гімназистками бігає!" Але це його зовсім не турбувало. Та й усім нам, трьом сестрам, його товариство було приємне й цікаве. Завжди він був жвавий, дуже рухливий, раз-у-раз із захопленням розповідав про щось нове для нас. Поводився він завжди скромно, просто, природньо, був веселий без фамільярності, насмішуватий без ущипливості, ввічливий без набридливості. Часто він придумував дотепні жарти на свою й на нашу адресу, ми щиро сміялися, ніхто не ображався. Одне слово, ми почували себе дуже добре й легко в товаристві Зерова і швидко сприятелювалися.

Дуже часто Зеров декламував нам вірші, які він дуже любив і яких знав напам'ять велику кількість. Декламував він гарно, і ми охоче слухали його.

Одного разу я з своїми сестрами чомусь запізнилася на обід, а коли ми прийшли до їдальні, то ні Зерова, ні його товаришів уже не було. Зате на виделці, поставлений в одному з кошиків для хліба, була залишена така записка від Зерова:

Вот ждем уже месяц,
Вот ждем уже год,
А нет их, все нет их —
Прекрасных Лобод.

Всі ми, три сестри, були молоді і, звичайно, задоволені таким приємним епітетом, але мої сестри вирішили, що він стосується головним чином до мене. Очевидно, вони зауважили, що з деякого часу Зеров почав приділяти мені найбільше уваги, але я сама ще не надавала цьому ніякого значення.

Коли була гарна погода, всі ми ходили по обіді на прогулянку, а що навесні в Києві відбувалися так звані „контракти” (щось подібне до весняного ярмарку), то ми любили цілим товариством вирушати туди. Цей великий гоми́нкий ярмарок був на Подолі. На просторі площу, біля солідного двоповерхового будинку, приділеного для торгівлі, з'їздилися з усіх сторін, з близьких і далеких місць, численні купці зі своїм крамом. Гамір стояв неуявлений. Кожен продавець голосно вихваляв свій крам, закликаючи покупців, тріскотіли так звані „тещині язика”, надувні чортики пищали: „Йди геть-геть”, а торговці всяким дріб'язком, намагаючись заглушити всіх, кричали: „Три копійки, дві копійки, а за пару — п'ятака!” Ми почували себе чудово в цій метушні, з цікавістю розглядали порозкладаний крам, але купували собі тільки дешеві солодощі, такі як „кам'яна халва” або розмальовані медівники.

Зеров постійно супроводжував наше веселе товариство, вражаючи всіх своїми знаннями, красномовністю, жартами. Він згадував „Сорочинський ярмарок” Гоголя і робив цікаві порівняння. А коли ми пішли подивитися в балаган на привезених якимсь винахідливим чоловіком ліліпутів, Зеров пригадав Джонатана Свіфта з його „Мандрями Гуллівера” і розповів нам про подорож останнього до ліліпутів.

Знав Зеров напроцуд багато, пам'ятав усе, що прочитав, розповідав про прочитане жваво, невимушено. Ми прозвали його жартома „енциклопедією”. Говорив він завжди розумно, захоплено і при цьому постійно світився якоюсь особливою, тільки для нього характеристичною радістю.

Ця його риса була особливо симпатична.

Коли надійшов час іспитів, усі ми сиділи над книжками, багато працювали й зустрічалися рідше. А після іспитів усі роз'їхалися по домівках: Зеров від'їздив до м. Зінькова на Полтавщину — до батьків, а я з сестрами до Луцького, де ми також проводили канікули у своїх рідних.

Пам'ятаю, що одного разу — це було в другій половині липня 1913 року — ми прочитали жалібну вістку про смерть Лесі Українки. В часописі докладно розповідалося про її

урочистий похорон у Києві, а також згадувалося про те, що на її могилі проголошувалися прощальні промови і що найкращу, дуже змістовну і сердечну промову виголосив вихованець Київського університету Микола Зеров.

Хоч у прізвищі трапилась друкарська помилка, але ми всі відразу догадалися, що це був наш приятель Микола Зеров, який чудово знав українську літературу. Так, це був справді він. І, звичайно, його шанси в наших очах, особливо в моїх, набагато зросли.

На початку навчального року ми всі знову зібралися в Києві. Тепер ми зустрічались не лише в студентській їдальні, але й дома. Вечорами в нас завжди сходилося молодецьке товариство, люди були все цікаві. Вечори наші проходили досить гомінливо і господарка нашої квартири казала жартома, що в нас завжди „гармидер”. Серед студентства тоді були у великій моді суперечки. Сперечалися про все: про політику, літературу, мистецтво; кожен намагався довести, що має рацію саме він, а всі інші помиляються. Зеров сперечатися не любив, зате любив деклямувати вірші і прегарно розповідати різні історії, в тому числі й кумедні епізоди з домашнього життя. В Зінькові, де жили його батьки, у них був невеликий будиночок із садом. Батько його був людиною широко освіченою, розумною, доброзичливою й тактовною; мати була іншого складу, в справі чоловіка не надто вглядалася, натомість пильнувала господарства та виховання дітей. Сім'я була велика, трудова і вельми дружна. Микола Костьович був найстарший, крім нього було ще три сини і дві доньки. Всі діти одержали вищу освіту, хоча й з різних фахів. Тільки один брат — Михайло — пішов дорогою найстаршого і став філологом.

Батько приділяв своїм синам багато часу й уваги. Навчав їх, як вести канцелярські справи, керував читанням, привчав до самостійності, прищеплював любов до праці, природи, книжок. Не легко було поставити на ноги шестеро дітей, і достатку в домі не було, дошкуляли матеріальні труднощі. Діти рано виходили на самостійну дорогу. Коли Миколі Костьовичеві було лише 12 років, він, закінчивши зіньківську прогімназію, сам приїхав до Києва, переговорив з директором 1-ої чоловічої гімназії, подав документи і став гімназистом 5-ої класи. Жити він улаштувався в інтернаті при цій же гімназії. Вчився дуже добре, особливі любив літературу, захоплювався античними авторами. Згодом, блискуче закінчивши історично-філологічний факультет Київського університету на класичному відділі, Зеров завжди з великою вдячністю згадував батька, який прищепив йому ще за ранніх юнацьких років любов до античних мов і літератур.

Батько Зерова знав добре астрономію, розповідав дітям про небесні світила, про розташування зірок, знайомив з їх-

німи назвами, які хлопчина хутко і тривко запам'ятовував. Зеров добре засвоїв усі одержані від батька відомості, читав багато з цієї галузі й сам, і зоряне небо знав чудово. Без жадного підготування він міг прочитати охочому цілу лекцію з астрономії. Крім того, він умів за розташуванням зірок досить точно визначити час, і коли він забував дома годинника, це завжди допомагало йому. Ті, що скептично ставилися до його знань і визначень часу й перевіряли їх за годинниками, швидко переконувались, що він визначав час правильно.

Батько Зерова був також великим любителем природи, міг легко робити далекі прогулянки, привчав до цього й дітей; крім того, він був ще й пристрасним рибалкою. Рибалки з Миколи Костьовича не вийшло, але природу він також любив, знав безліч рослин, трав, квітів, пам'ятав їхні латинські й народні назви, лікувальні властивості; він так само звик багато ходити пішки, легко долав дуже великі відстані. Батькова наука придалася й другому синові: один з братів Миколи Костьовича, Дмитро, зробився згодом учнем-ботаніком, членом Української Академії наук.

Зеров закінчив університет раніше за мене, здається, в 1913 році, вельми успішно: був відзначений як науково і поетично обдарована людина і, одержавши диплом кандидата наук, виїхав учителювати до Златополя.

Не пам'ятаю, чи ми тоді листувалися.

Улітку 1914 року розпочалась перша світова війна, і я, покинувши навчання, з групою таких самих, як я, курсисток і студентів, поїхала на фронт. Там я працювала спочатку сестрою-господинею на харчувальному пункті для робітників, що копали окопи, а згодом мене призначили завідувачкою цілого району харчувальних пунктів. Робота була велика й не легка, але давала моральне задоволення.

Коли розпочалася лютнева революція і фронт фактично перестав існувати, роботи на окопах припинились, харчувати було нікого, і всіх цивільних робітників, в тому числі й мене, відпустили додому.

Незабаром нашим зустрічам із Зеровим було суджено відновитися. Як я вже говорила, він працював у малюсінському закутковому містечку Златополі, викладав історію. Учні його дуже любили, але для Зерова, з його палким пориванням до наукової й творчої праці, умови були не надто сприятливі: добрих бібліотек там не було, високоосвічених людей — теж, і Зеров увесь час чекав нагоди, щоб вирватися звідти.

Цю можливість створила революція 1917 року, і Микола Костьович вирішив повернутися до Києва. Учні його влаштували дня нього вчителі й зворушливі проводи, виголошу-

вали промови, на які він також відповідав, а в час від'їзду схвильована шкільна молодь що гаряче полюбила його, внесла Зерова на руках до вагона поїзду.

У Києві також зраділи з повернення Зерова і відразу ж запропонували йому посаду редактора журналу „Книгар”. Адже він знав усі нові книжкові появи, стежив за всіма сучасними виданнями, не кажучи вже про старі, міг подати будь-яку бібліографічну довідку в галузі української літератури. Тепер Зеров почав писати статті, рецензії, читав чужі праці, виправляв їх. Багато часу в нього, як у редактора, відбирало приймання відвідувачів, розмови з якими часом тривали неймовірно довго. Ставився він до цього свого обов'язку дуже сумлінно, хоч він і заважав його творчій праці, так що Зеров якось навіть написав жартівливу присвяту своєму тодішньому секретареві журналу С. І. Біганівській:

У нас редактор до розмови,
А до роботи — секретар.
Редакторіві — буєсть слова,
Секретареві — дум тягар. *

Крім редакторської роботи, Микола Костьович займався ще й улюбленою його педагогічною діяльністю і став викладачем 2-ої української гімназії, де його відразу оцінили й полюбили. Він жив просто, підлікував розжитану нервову систему і зробився схожим на колишнього Зерова.

Повернувшись до Києва наприкінці 1917 року, я разом із сестрою, яка під час війни нікуди з Києва не виїздила, поселилася на Володимирській вулиці. Розпочалася громадянська війна, вчитися через постійне безладдя в місті і в навчальних закладах було майже неможливо. Я стала на роботу, але й тут не було ще нічого сталого, одні інституції щезали, розформовувалися, інші — зливалися, об'єднувалися, виникали нові, так само не дуже тривкі, і мені доводилося досить часто змінювати роботу. Нарешті пощастило влаштуватися на постійнішу, спокійнішу і приємнішу для мене працю — в Книжкову Палату. Туди дуже часто приходив Зеров, що мав звичку постійно знайомитися з новими книжками; він також любив обмінюватися думками про них з начальником нашого відділу, своїм добрим знайомим, Юрієм Олексійовичем Меженком, який добре знав і любив книжки. Під час перерви Зеров підсідав і до мене, і ми довго й гарно розмовляли. Приязнь наша не тільки відновилася, але зростала й міцнішала. З ним завжди було цікаво. Він дуже ува-

* Надруковано в журналі „Жовтень”, №. 8, 1966, стор. 102-103. (Прим. С. Зерової).

жно й тепло ставився до мене, і я віддячувала йому тим самим.

Зеров узагалі був дуже товариським, любив людей, охоче розмовляв не лише з людьми власного кола, але й з тими, які ніякого стосунку до літератури не мали. Наприклад, він охоче відвідував зі мною моїх родичів Лобод. У них було п'ять синів, але одного з них, комсомольця Сашка, розумного і вродливого, вони втратили. Він загинув під час „Трипільської трагедії”, коли загін комсомольців разом із Сашком послали на боротьбу з бандою Зеленого. Ми всі дуже любили нашого милого Сашка і тяжко переживали його трагічну смерть. Але особливо тяжкою вона була, звичайно, для його батьків. Микола Костьович завжди відшукував якунебудь неутральну, але дуже цікаву тему для розмови, надовго відвертаючи увагу осиротілих батьків од їхніх переживань, а моя тітка дуже раділа, коли ми приходили разом, і дуже симпатизувала Зерову.

Ми ще часто бували вдвох у моєї приятельки, що з нею ми познайомилися під час роботи на фронті. Це була дуже своєрідна й енергійна жінка, яка ніколи не розгублювалась, вольова, розумна, рішуча. Вона вміла корити людей своїй волі, всіма командувала і скрізь запроваджувала свої порядки — і не на шкоду, а на користь справі. Я називала її „єдина в своєму роді”, привернулася до неї і, здається, деякий час перебувала під її, цілком не поганим, впливом. Приходила я до неї не лише з Зеровим, але й з іншим моїм приятелем, Сергієм, вродливим, розумним і освіченим чоловіком, також прозваним мною жартома „великою енциклопедією”, якому — я знала це — я дуже подобалась. Ксеня, прониклива, розумна, з добрим знанням людей, приглядалася з великою увагою до обох моїх друзів і спостерігала їх. Зеров більше подобався Ксені, хоч Сергій, можливо, був яскравішим і вродливішим. Одного разу вона сказала мені тонно, що не терпить заперечень: „Соню, за Сергія ти заміж не підеш. Сергій — це чоловік для вітальні, а тепер не такі часи: віталень у нас більше не буде, і він нам не пасує. Ти вийдеш заміж за Миколу Зерова”. Я засміялася. Тоді я ще зовсім не думала про одруження. Однак слова Ксені справили на мене враження і запам'ятались.

Надходили тяжкі роки повоевньої руїни і громадянської війни. В Москві і в більшій частині країни уже справляла перемогу жовтнева революція, розпочинався період відбудови, але за Україну й Київ ішла ще велика, гостра боротьба; лінія фронту була ще несталою, постійно змінювалася. Ми, кияни, прокидаючися вранці, не завжди певно знали, яка влада в місті, чи будуть відчинені харчові магазини, чи можна купити щонебудь на базарі. Бували дуже тяжкі хвилини, ніхто не був певен завтрашнього дня, ніхто не їв

доскочу, майбутнє видавалося неспокійним і непевним. Так хотілося миру, демократичного, міцного. І, звичайно, ні про що особисте тим часом і не думалося. Але Ксеніні слова про моє можливе одруження виявилися далекоглядними і майже пророчими. Наприкінці 1919 року білі, під натиском червоної армії, змушені були залишити Київ і цього разу залишити так, щоб ніколи вже більш до нього не повертатися. З ними пішов і Сергій. Але я зробити цього не могла і не захотіла.

Незабаром я захворіла на тиф і опинилася в лікарні. Зеров дуже діяльно й сердечно турбувався про мене під час цього лиха. В лікарню його не допускали. Але він щодня, хоч і був надзвичайно зайнятий, приходив додому до моєї сестри, довідувався про мій стан і температуру, давав їй гроші, за які вона купувала сякі-такі харчі, щоб мені передати. Звичайно, він відривав від себе, але ми з сестрою приймали його допомогу, відчуваючи її щирість. Коли в мене підвищувалася температура або мені робилось гірше, Зеров дуже хвилювався. Однак молодий організм подолав хворобу, та й турботи сестри й Зерова цьому сприяли. Поступово я стала видужувати, мені дозволили потроху їсти м'ясо, про яке в лікарні у ті тяжкі часи, звичайно, й мови не було. Їдальні не працювали. Зеров тоді харчувався в одній знайомій родині, якій він віддавав свою мізерну академічну пайку і, ясна річ, іще дещо доплачував. Тож він почав замовляти у своєї господині котлети з м'яса для передачі мені. Апетит після тифу у мене був великий, і котлети я дуже любила. Вони підтримали мої сили і, очевидно, сприяли якоюсь мірою моєму видужанню. Правда, мене дещо турбувала думка про те, як я зможу заробити стільки грошей, щоб оплатити Зерову його витрати на мене. Згодом, коли ми вже одружилися, Зеров жартома казав, що „всю справу вирішили котлети”, що я — далекоглядна й хитра: не захотіла сплачувати боргів, а зволила вийти заміж і таким робом ліквідувати їх.

Коли я виписалася з лікарні, Зеров дуже радів, і від цього мені було приємно: я ясно зрозуміла, що він по-справжньому прихилився до мене. Приязнь наша, що мала вже тепер воєсьмилітню давність, росла й міцніла, перетворюючися на інше серйозніше й сильніше почуття. І ось 12 лютого 1920 року відбулася вирішальна розмова про наші дальніші взаємини, під час якої Микола Костьович запитав мене, чи не розраховую я на нього в своєму майбутньому житті, а він би сам цього дуже хотів. Я відповіла: „Гаразд, одружимося і живімо разом”. Постановили справи не відкладати і повинчатися на масниці, яка розпочиналася за два дні. Але наступного ж дня, ранком, що було зовсім незвичним, прийшов дещо схвилюваний Зеров і сказав, що він був у священика, і той повідомив його, що на масниці не вінчають, а сьогодні

останній день, коли ще можна повінчатися, тому Зеров, на власний ризик, не мавши часу побачитися зі мною, уже домовився з священиком, що той повінчає нас о другій годині (було якраз 13 число, яке вважається за нещасливе, але ми не були забобонними і не надали цьому ніякого значення). З боярами Зеров теж домовився і вже купив нам обручки.

Спершу я трохи розгубилася. Бож треба було мені якось підготуватися до такої важливої події в житті. Треба було дещо попросувати, подбати про зачіску. Не сподіваючись, що це відбудеться так хутко, я саме того ранку, перед приходом Зерова, віднесла полатати свої святкові черевики, а вони в мене були єдині. Але Зеров мав такий благальний вигляд, що я відразу ж побігла до шевця забрати свої черевики назад. На моє щастя, він ще не встиг розтельбушити їх для латання. Так я й вінчалася в черевиках з протертими підметками. Звичайно, я доклала всіх зусиль на те, щоб зовні вони були бездоганними, і вони сяяли чистотою й блиском, як новенькі, а основний їхній дефект залишався для присутніх непомітним.

Вінчалися ми в Борисо-Глібській церкві на бульварі Шевченка (де тепер Експедиція заготовлення державних паперів). Вінчав нас законовчитель тієї самої гімназії, де викладав Зеров. Всі ми прийшли пішки: трамваї не ходили, з транспортом тоді було ще тяжко. Бояри, які відпросилися години на півтори з роботи — це було в будень — з'явилися в церкву з портфелями. В церкві давно не топили, стояв нестерпний холод, тому ми всі були в пальтах, тільки без головних убрань; ноги мої, в шкорових черевиках з протертими підпошвами, на крижаній кам'яній підлозі цілком залякли, але цього, на щастя, ніхто не зауважив. Панікадила не засвічували, і хору ніякого не було, навіть наші вінчальні свічки були не з білого, а з жовтого воску. Та все це для нас обох було байдуже.

Коли обряд вінчання скінчився, священик привітав нас, те саме зробили й бояри, товариші Зерова, і відразу ж, забравши свої портфелі, подалися на роботу. Зеров провів мене з церкви додому й теж пішов на лекції, обіцяючи повернутися ввечері.

Ніякого весілля ми, звичайно, не влаштовували. Час був тяжкий, голодний, пригощати гостей було нічим, всі це добре розуміли.

Жила я тоді з сестрою та ще з двома її приятельками на колишній Підвальної вулиці, помешкання своє ми називали „горище”. Це був невеликий скромний мезанін під дахом останнього третього поверху. Все помешкання складалося з трьох невеличких кімнат. В двох жили жінки: я з сестрою та дві її подруги, третю займав підстаркуватий самотній інженер, який жив тоді з слюсарського ремесла. Жили ми

всі „комуною”. Кожен з нас вносив „до загального казана” свою пайку та якісь незначні гроші, варили на всіх і їли всі разом, господарювали й мили посуд по черзі. Було, звичайно, голоднувато, але ми не скаржилися: адже всі навколо жили так само. Стосунки між нами всіма були добрі, жили ми дружно й весело.

І ось у вечорі нашого весільного дня зібралися разом усі члени нашої „комуни”. Прийшов з лекцій і мій „молодий муж” Зеров. Певна річ, наша весільна вечерея була дуже скромна (тим більше, що все сталося так несподівано нагло), але це нікого не збентежило. Жіночі руки, дбайливі й працьовиті, спромоглися все таки дещо приготувати. Всі були в найкращому настрої і веселилися так щиро, як це буває тільки за юнацьких років. Були ми всі тоді молоді, здорові, безтурботні, сподівалися на кращі часи і до всіх матеріальних злигоднів ставилися легко.

Зеров теж був у розкішному настрої. Хвилювань, пов'язаних із поспіхом нашого весілля, як також і втоми після довгого трудового дня й чималих міських відстаней, подоланих пішки, не лишилося й сліду. Він був бадьорий, веселий, надзвичайно вдало жартував і смішив нас усіх дотепами. У мене теж було гарно й світло на душі. Обоє ми були щасливі.

По весіллі я ще кілька днів залишалася на старому помешканні. Ми підшукували собі кімнату з меблями. Адже в нас, крім письмового стола Зерова, яким він дуже пишався, абсолютно нічого не було. А за своїм „власним” столом Зеров працював потім ще багато років.

Незабаром нам удалося найняти тут же таки, на Підвальної, охвітну мебльовану кімнату в одного старшого подружжя. Крім нас двох, були ще мешканці, що займали кімнату поруч з нашою. Та ще була в квартирі папуга, яка досить виразно вимовляла тільки одну фразу: „Де це ти бродиш, Колю?” Чоловік нашої господині теж мав ім'я Микола. Очевидно, цю фразу папузі доводилося чути так часто, що вона її досконало засвоїла. Коли Зеров донебудь затримувався і повертався додому пізніше, як звичайно, папуга зустрічала і його цією фразою. Це дуже смішило Зерова і він, жартуючи, відповідав їй, де був і чому запізнився.

В кухні в нас тепер було три господині, але всі ми жили дуже мирно й дружно, непорозумінь і сварок у нас ніколи не було.

На старій великій плиті, в якій тепер, звичайно, не палилося, стояло три примуси. На них ми всі варили куліш із пшона — коронна страва того часу. Картопля являла собою велику розкіш і рідкість. І коли вона з'являлась випадково у когось із нас, ми пригощали нею один одного, ніби якимись ласощами.

Зеров називав нашу кухню „жіночим кльобом” та іноді, напрацювавшись коло свого письмового стола, заходив до нас. Він, як звичайно, розповідав щось цікаве, а іноді читав якийнебудь вірш або переклад, щойно закінчений ним. Не завжди в мене був час його слухати, але моя сусідка казала мені: „Слухайте, слухайте, а то він знайде когонебудь, хто буде його слухати”. Микола Костьович, пригадуючи, мабуть, біблійну легенду про двох сестер, Марту й Марію (з яких одна, Марія, сіла в ногах у Ісуса і слухала Його слів, а друга, Марта, турбувалася про частування та й сказала: „Ось сестра залишила саму мене господарювати, скажи їй, щоб вона допомагала мені”). Але Ісус відповів їй: „Марто, Марто ти побиваєшся про многе, а потрібне тільки одне, Марія ж вибрала добру частину, яка не відніметься від неї — поживу духовну”), називав мене Мартою, кажучи: „Марто, Марто, постійно ти дбаєш про земне”. Проте я не ображалася за його слова. Праці в мене тоді було дуже багато, все доводилося робити самій. У помешканні не було води, треба її було приносити на третій поверх з підвалу, де містилася пральня, це було не легко, але я виконувала й це. Правда, коли Зеров бував дома, він завжди силкувався допомогти мені в найтяжчій роботі, носив і він воду з підвалу. Одного разу поет Загул побачив, як Микола Костьович ніс відро з водою, і потім говорив усім: „От так вклепався бідний Зеров! Він носить свій жінці воду”. Але це не справило ніякого враження, і Микола Костьович далі робив те саме. Зате я, стрівши Загула, добре вчитала йому, і Зеров похвалив мене.

Прожили ми на цьому помешканні місяців зо три. Яюсь заплакана господиня розбудила нас і сказала, що допіру помер її чоловік. Вона просила Зерова відразу ж піти до її сестри і повідомити її про те, що сталося. Микола Костьович почав негайно одягатися. Йти було недалеко, але час був такий неспокійний, що я боялася відпустити його самого і, не зважаючи на рішучі протести з його боку, все таки пішла з ним. Доручення господині ми виконали і без труднощів повернулися додому. Микола Костьович сказав мені потім, що йому самому було б іти зовсім не страшно, а вдвох було неспокійно (він чомусь боявся за мене), але мій вчинок його зворушив.

Після похорону господаря до осамітненої господині приїхали родичі, вони потребували житлової площі, і господиня порекомендувала нас своїй знайомій, яка жила в тому ж будинку, але на першому поверсі. Ми, звичайно, не перечачи, переселилися, а потім не жалкували, що зробили це. Нова наша господиня, Євгенія Яковлівна Лященко, сподобалася нам ще більше, ніж попередня. Це була молода інтелігентна жінка, яка нещодавно повернулася з Франції, де вона закін-

чила Сорбоннський університет. Ми якось відразу з нею заприятимися.

Зеров саме в цей час перекладав на українську мову сонети Ередія. Євгенія Яковлівна запропонувала йому свої послуги і допомагала збагнути всі тонкощі французької мови. Крім Євгенії Яковлівни й нас, у помешканні жила ще одна жінка, медичка; вона симпатизувала нам, особливо Зерову, якого жартома називала „метеликом” за його швидку ходу і легкість рухів. Улітку Зеров надягав легкий чесучевий піджак, поли якого під час ходи маяли, мов крильця метелика. Прізвисько це прищепилося і довго трималося Зерова, бо рухи його справді були часто дуже рвучкими й енергійними, хоча легковажним і неприкаяним, як метелик, він зовсім не був. Навпаки, я що не день усе більше переконувалася в його серйозності, вдумливості й схильності до наукової творчої праці. Часто він до пізньої ночі працював за своїм письмовим столом, захоплюючись писанням літературних досліджень, віршами, перекладами або читанням чогонебудь, що було йому ще невідоме. Якось Євгенія Яковлівна написала своєму дядькові, історикові літератури, який жив у Ленінграді, що в неї на квартирі мешкає Зеров з дружиною. Він відповів їй, що „Зеров — це нова зірка”, за якою він стежить уже кілька років, і що таким знайомством треба пипатися.

Улітку ми поїхали в село Ядлівку, за яких 50 верст від Києва. Там жила моя тітка, що мала невеличку садибку: будиночок з двох кімнат з кухнею, садок і город. Садовина й городина були власні, і жила тітка зі своїми рідними, як на ті часи, непогано, в усякому разі харчувалися вони без порівняння краще за нас, киян. Вона запрошувала нас до себе, як ми казали, „на папу”, і ми радо користувалися з її запросин, щоб трохи підхарчуватися та привезти собі картоплі чи сушні. В літню пору ми гостювали там довше. Зерову потрібно було навідуватися в своїх літературних справах до Києва, але він звичайно довго там не затримувався. Одного разу він пообіцяв хутко повернутися, але не повернувся. Я звикла до того, що він людина словна, а тому й не знала, чим це пояснити, і почала непокоїтися. Почекала ще один день — його не було. А вночі мені привидівся сон: велика брудна площа, переділена високим кам'яним муром, я знаю, що за цим муром Зеров, хочу проникнути до нього, але нема як. Хоч я й вільна від забобонів, але сон був такий неприсмний, що я розповіла його своїй тітці, а вона сказала мені: „Знаєш, коли б він не захворів, тобі треба поїхати до нього”. Я поїхала і справді застала його в ліжку. Лікар не міг відразу встановити хвороби Зерова, і тому що в нього розпочався фурункульоз, лікар пояснив його хворобу загальним виснаженням організму і порадив мені посилити харчування.

Наступного ж дня вранці я пішла на Сінний базар. Там, як звичайно, було порожньо. Тільки біля одного рундука стояв гурт жінок. Коли я підійшла ближче, то побачила, що продають шматки поросятини. Ціна була, ясна річ, неймовірна, і більшість покупниць вагалася, не наслідуючись на таку розтратну купівлю. Але мене ціна не зупинила, здоров'я чоловіка було дорожче, я вибрала найкращий шматок, заплатила і, врадувана закупом, подалася додому, до хворого. Зеров спав, і я, намагаючися його не збудити, віднесла дорожчий трофей у кухню. Зварила юшку з перлових крупів, що звалися тоді „шрапнеллю“, і коли хворий прокинувся, нагодувала його досхочу. Проти ночі йому погіршало, сильно підвищилася температура. Вночі температура ще збільшилася, почалося марення. Йому здавалося, що він роздвоюється, це було нестерпно, він увесь час просив, щоб його з'єднали. Я дуже налякалася. Ранком трішечки покращало, а знайомі привели досвідченого лікаря. Він тільки головою похитав, приписав добрі ліки, від яких Зерову відразу покращало, і звелів негайно проробити всі аналізи. Коли аналізи були готові і лікар усі їх переглянув, він сказав чоловікові: „Не лякайтесь, у вас був черевний тиф; я це підозрював, у зв'язку з чим і наказав вам триматися строгої дієти, але тепер я знаю це цілком певно“. Зерову тепер не було вже чого лякатися, злякалась я: ледве не відправила своєю юшкою з поросятиною та „шрапнеллю“ чоловіка на той світ. Але Зеров заспокоював мене і, жартуючи, сказав, що він їв поросятину з великою приємністю і ніколи не забуде її, шрапнель же була, очевидно, не справжня, бо вона його не вбила.

Видужував Микола Костьович поволі, і ми залишилися в Києві, повідомивши тітку про те, що трапилося. Нас відвідували друзі й знайомі. Кожен по змозі намагався принести щонебудь хворому: хто — склянку повидла, хто — трохи крупів або домашній саморобний корж. Такі коржі, спечені на соді, були тоді модними й улюбленими ласощами. Хліба не вистачало, люди купували або діставали у родичів на селі трохи борошна й пекли коржі. Добре пам'ятаю, що подібний корж, тільки дещо присмачений яйцями й цукром, ми одержали в подарунок після весілля від однієї доброї товаришки Зерова по службі в 2-ій гімназії. Це був тогочасний торт.

Частим гостем у ті скрутні дні бував у нас Володимир Наумович Вайсблат, літературний псевдонім якого був Володимир Гер. Це була проста і приємна людина, з якою було цікаво поговорити. Удвох із Зеровим вони тоді перекладали оповідання Переца. Микола Костьович єврейської мови не знав, і перекладали вони так: Володимир Наумович пере-

кладав дослівно з єврейської мови на російську, а Зеров одразу ж з російської на українську.

Коли після тяжкого тифу Зеров дещо поздоровішав, лікарі порадили йому залишити на деякий час Київ і виїхати кудинбудь на провінцію, де було легше жити.

Незабаром така нагода трапилася. В Баришівці, на Полтавщині, відкрилися Соціально-економічні курси. Частина викладачів складалася з місцевих мешканців, а кілька осіб запросили з Києва. На директора був призначений відомий у ті часи в Києві досвідчений педагог Микола Васильович Семашкевич. Він добре знав Зерова й намовив його поїхати до Баришівки на посаду викладача. Я не мала нічого проти, залишила працю і восени 1920 року ми переїхали з Києва до Баришівки і прожили там близько трьох літ. Баришівка була в ті роки тихою вигідною провінцією, містечко вважалося „заштатним” і справді мало чим було схоже на місто, радше виглядало воно як українське село. Будиночки мешканців були оточені садками, в містечку був „Волвиконком”, школа, місцевий клуб „Просвіта” і 3 церкви. Серед мешканців було багато чинбарів, які виробляли шкіру і, порівняно з нами, жили вельми заможні. Всі вони були добре зодягнені, не знали ніяких нестатків, а вечорами в них світилися яскраві газові лампи „блискавки”. Це останнє бувало іноді об’єктом наших заздрощів, бо нам доводилося задовольнятися найпростішим маленьким „каганцем” або „мигасиком” — саморобним гнотиком, спущеним у слоїк з гасом або оливою. При такому освітленні не лише тяжко було працювати, але навіть пересуватися в кімнаті треба було з великою обережністю: від кожного рвучкого чи швидкого поруху крихітний вогник погасав. Але навіть при цьому жалюгідному, дуже шкідливому для очей освітленні Зеров знаходив змогу працювати. Він склав збірник „Нова українська поезія” і написав до нього „Передмову”, закінчив статтю „Українська література в 1922 році” та завзято працював над „Антологією римської поезії”.

В Баришівці ми найняли гарну кімнату в помешканні місцевого вчителя у великій садибі з садком, у нас був навіть окремий вхід. Тут, на відміну від Києва, було так спокійно й тихо, що ми, як ішли з дому, часто зовсім не замикали дверей і навіть не попереджували господиню. Коли ж поверталися, то все було в цілковитому порядку, хоча господиня й говорила іноді, що до кімнати хтось заходив, вона чула кроки, але гадала, що це ми. За весь час у нас зникла лише фотокартка Зерова, яка стояла на столі. Мабуть, хтось із прихильників або прихильниць його таланту взяв її собі на згадку.

Родина наших господарів складалася з чоловіка та жінок, дітей не було, однак було улюблене поросля, що його пестливо називали „Паденям”, і Зеров, який любив пожартувати, казав: „У сім'ї троє: Митя, Женя і Паценя”. Щоправда, діти таки були: особисто до нас приїздив на гостину п'ятилітній син моєї двоюрідної сестри — Вова Лобода. Це був дуже моторний і галасливий хлопчина, великий пустун і вигадько; з одного боку, він значно пожвавив наше життя і вніс до нього деяку різноманітність, але, з другого боку, він дещо порушував академічні звички мого чоловіка, оскільки його літературна праця дома вимагала зосередженості й тиші (адже в нас була тільки одна кімната, в якій мешкав і Вова), а тиші якраз і бракувало. Зеров ловив для роботи ті хвилини, коли мало не було дома, і одного разу він навіть написав вірші, присвячені йому. Пам'ятаю, що вони починалися, здається, так:

Отчего так тихо в доме,
 Ни упреков, ни угроз?
 Оттого, что Вова в поле

На возу увез навоз . . . (господар забрав

Вову з собою). І далі говорилося, що врадуваний був і собака в дворі, якого ніхто не дратує, вдячні кури, яких ніхто не ганяє по дворі, одне слово — всі задоволені, що в домі так тихо й спокійно. Вова трохи образився на дядька Миколу за ці вірші, та все таки вони йому сподобалися, він їх одразу запам'ятав: хлопчина був розумний, здібний, мав виняткову пам'ять. Коли Вова виріс, він зробився поетом. Під час війни він загинув на фронті. Нещодавно родичі прислали мені елегантну книжечку: „Володимир Лобода. Збірка віршів”. Це були його фронтові вірші, зібрані друзями й видані посмертно. І я пригадала, як ще тоді, в Баришівці, чоловік читав йому поезії, як переклав для нього віршами „Тасмний острів”, як Зеров полюбив хлопчика, не зважаючи на його пустощі, і передрікав йому поетичне майбутнє.

Огрівалася наша кімната при допомозі маленької залізної пічки — плитки, що звалася тоді „буржуйкою”, але для того, щоб у кімнаті було тепло, треба було палити цілий день, що не завжди вдавалося. На цій же „буржуйці” я варила наші нескладні обіди.

Платили вчителям „натурою”: привозили нам мішок жита, крупів, сала, грошей платили по п'ять карбованців золотом на місяць.

„Повороткіші” господині міняли на базарі жито на інші продукти, але я не була такою практичною і не вміла цього робити. А тому жили ми дуже скромно і харчувалися одноманітно. Микола Костьович ніколи за це до мене ніяких претенсій не мав і не порівнював мене з іншими господарями.

Він взагалі їв дуже мало, і „зеровські апетити”, як найбільш помірковані, стали приказкою серед наших знайомих. Найважливішим для нього був чай. Прийшовши з роботи додому, він ніколи не питався, чи готовий уже обід, а завжди: чи є чай? Солодощі він любив і міг їсти їх багацько. Запам'ятала я такий випадок. Якось я, почувавши себе дещо хворою, зварила за порадою знайомих трохи меду з маслом і какао і поставила півкілограмовий слоїк з цією сумішкою до шафи, де зберігалися наші харчі, щоб потім потроху їсти її, як ліки. Увечорі я лягала спати раніше, а Микола Костьович ще працював за своїм письмовим столом. Крізь сон я чула кілька разів, як скрипіли дверцята шафи, а вранці Зеров мав дуже засоромлений вигляд. Виявилось, що вночі, працюючи, він з'їв майже все, що було в слоїку. Зніяковілий, він сказав мені: „Якщо в тебе будуть якісь солодощі, ховай їх, прошу, якомога краще: не ідеалізуй свого чоловіка”. Я засміялася. Адже я добре знала, який потрібний цукор у харчуванні кожної людини, а особливо тієї, що працює розумово, як сильно потребує його сіра речовина головного мозку, і зрозуміла, що це була конечна потреба організму.

І після цього веселого випадку я дбала про те, щоб у нашій хаті завжди було хоч трохи солодощів: повидло, мед чи бодай якінебудь дешеві цукерки на мелясі. З цукром тоді було дуже важко, іноді його неможливо було дістати ні за яку ціну.

Жили ми з Зеровим дружно. Вдачу мав він рівну, спокійну, ніколи не дратувався, на різні життєві дрібниці й не погодженості не звертав уваги, навіть жартував з них, завжди був стриманий і дуже делікатний. Його всі любили — не лише на роботі, за зразкові лекції, за великі знання, але й в щоденному житті, за гарне, доброзичливе й чуйне ставлення до людей. Любили його також і діти і навіть тварини. В Барипівці Зеров скоро зробився популярною й поважаною людиною. Він сам дуже любив свою працю, книжки, людей, весь віддавався своїм заняттям, але до життєвих труднощів і нестатків був цілковито байдужий.

Час від часу Зеров навідувався у своїх наукових та літературних справах до Києва, підтримував ділові зв'язки. Поїзди тоді ходили рідко й нерегулярно, і в більшості доводилося розраховувати на власні ноги або на подорожню підводу, коли добре пофортунить. Одного разу Зеров вирушив до Києва в нових, дуже добрих черевиках, які йому виготовили в подарунок за його цікаві лекції барипівські чинбарі. Значну частину дороги йому довелося пройти пішки, він притьмом втомився і десь у полі, під деревом, вирішив відпочити. Скинув нові черевики, хотів трохи полежати і непомітно заснув. Коли прокинувся, то черевиків, що він поставив

біля себе, вже не було. Довелося йому йти до Києва босоніж. Ходити в Києві босим було все таки незручно, і його врятував Якубський (один з наших боярів), роздобув десь старі, розтоптані, непомірно великі черевики (я прозвала їх „потворами”), в яких Зеров і повернувся до Баришівки.

Борис Володимирович Якубський, приятель Зерова, був спочатку викладачем Київської Комерційної школи, а потім — проректором Київського університету; він дуже добре ставився до Зерова і завжди підтримував його в тяжку хвилину. Мабуть, через це Зеров саме й звернувся до нього, коли був такий неймовірний поспіх з нашим вінчанням, просячи його відірватися на короткий час від своїх справ, щоб побути в нього боярином.

Коли Зеров сказав йому, з ким він одружується, і назвав своє ім'я, Якубський вигукнув: „Та що ви, Миколо Костьовичу, адже вона така розпещена, вона за рік вас покине!” Однак прохання Зерова він виконав і прибув до церкви на точно визначений час. Кілька років згодом, на одній з вечірок, де були і ми й він, Якубський сам розповів мені про це, докинувши, що він радий з тодішньої своєї помилки і що ми з Миколою Костьовичем — гарна пара. Якубський був дуже милою й шляхетною людиною, любив Зерова за його талановитість та за його лагідну вдачу — тож і цього разу щиро допоміг своєму невдачливому босоніжному чоловікові в його великій скруті.

Коли я побачила Миколу Костьовича, як він повернувся з Києва змарнілий і в такому жадливому взутті, я перелякалася. А він спокійно й докладно, навіть підкреслюючи гумористичні деталі, розповів мені про свою пригоду. На жаль, другі пари черевиків йому вже не подарували: не така була тоді пора, щоб розкидатися новими черевиками. І довелося своєму чоловікові деякий час ходити в цих київських одороблах, аж поки ми не спромоглися замовити для нього пристойне взуття.

В Баришівці Зеров викладав українську літературу, яку він надзвичайно любив і зразково знав; тут він почував себе, як він висловлювався, „у своїй сфері”: лекції його привертали до себе кожну аудиторію, байдуже — чи вона була не підготовлена, а чи складалася з висококваліфікованих слухачів. Він просто мав здібність відразу розуміти, хто його слухає. Він завжди це враховував, а тому й контакт з аудиторією налагоджував дуже швидко й непомилно, не догджаючи при цьому ані невігластву, ані політичним тенденціям, але непомітно вперто підносячи своїх слухачів до належного рівня. Можливо, якраз за це його не лише поважали, але й щиро любили.

Але якщо в своїй галузі Зеров був бездоганний і почував себе, як риба у воді, то в практичному житті він був безпорадний, як дитина. Ще дома, в батьків, мати Зерова вважала, що він навіть не вміє забити цвяха в стіну. Коли він намагався допомогти мені чимнебудь у господарстві, то робив усе так невдало, що я завжди відмовлялась від його допомоги.

Якось ми приїхали з Баришівки до Києва удвох і зупинилися в його приятеля Віктора Олександровича Романівського. У них був маленький синок, який ще погано говорив і називав Миколу Костьовича „Тинтя”; так почали звати його й дорослі. Коли одного разу для варіння їжі треба було рубати дров, господар узяв старий стілець, приречений на спалення, і чоловіки пішли рубати його до подвір'я. Як виявилось, Зеров узявся до діла сам. За кілька хвилин Романівський ввійшов до кімнати й сказав нам: „Ідіть скоріше та подивіться, як Тинтя рубає дрова!” Картина була справді дуже кумедна. Скинувши піджак і закативши рукави, Зеров буквально брався в ручки з поламаним стільцем, не знаючи, як за нього краще вхопитися, повертав то сюди, то туди, а все таки розрубати стілець йому не вдавалося: той падав, відскакував, перевертався на всі боки, але перетворитися на дрова ніяк не хотів. Русяве волосся Зерова, завжди чепурно причісане, розтріпалося й стирчало кругом, велике гарне чоло його вкрилося потом, вишивана українська краватка зсунулася набік, але як не намагався Зеров доклати свою господарську місію, це йому вдавалося вельми кепсько. А ми, немилосердні в своїй молодості, стояли, дивилися і реготалися. Нарешті Романівський зглянувся на бідного гостя, взяв у руки сокиру й відразу покінчив із стільцем.

У Баришівці рубати дрова допомагав нам знайомий викладач математики, який часто навідувався до нас. Одного разу він прийшов, коли ми саме удвох із Зеровим даремно намагалися розпилити велику колоду. Він постояв, подивився, познущався з нас, а тоді покликав своїх племінників, які вдало і дуже швидко впоралися з колодою. І відтоді цю роботу виконували в нас вони, після чого я пригощала їх шпонаним кулешем, а Микола Костьович — чудовими цікавими історіями. Очевидячки, останнє приваблювало їх далеко більше, і вони радо приходили до нас.

Знайомих у Баришівці ми набули багато, серед них були й досить цікаві, освічені люди. Там познайомились ми й з Віктором Платоновичем Петровим, що теж викладав. У нього було багато спільних інтересів із Зеровим, вони могли годинами розмовляти про нові книжки, іноді сперечалися — смаки в них були різні. Я звичайно не встрявала в чоловічу розмову, пильнувала своїх справ, але прислухалася до неї з ціка-

вістю. Петров був насмішкуватий, любив парадокси, але Зеров спритно відбивав його випаді і не дарував йому нічого, іноді врочисто обвинувачував його за неточність якихось деталей. Але в'їдливостей та образ ніколи не було, сперечалися палко, доброзичливо й часто дуже потішно; для мене завжди були цікавими їхні „двобої”.

Вечорами ми досить часто ходили до місцевого клубу. Там постійно збиралося багато народу, ставили часто аматорські вистави, грали на музичних інструментах або просто гуторили.

Микола Костьович частенько виступав у баришівському клубі з лекціями, поспіль з незмінним успіхом. Багато років згодом, на курорті в Моршині, я познайомилася з одним лікарем, який також за тих часів жив у Барішівці. Він добре пам'ятав Зерова і як блискучого лектора, і як людину. Особливо запам'яталася його лекція про французьку революцію. „Цієї лекції забути неможливо, — сказав він мені, — я запам'ятав її на все життя”. Потім запитав мене, чому я не завжди була на виступах Миколи Костьовича, і, не давши мені відповісти, додав: „А втім, коли такий чоловік і лектор є вдома, можна й не слухати його на стороні”.

В Барішівці ми прожили до літа 1923 року, літо перебули у моєї тітки в Ядлівці, а восени повернулися до Києва.

Оселилися ми тепер недалеко від центру, в кінці Фундуклівської вулиці (будинок № 87), тепер вул. Леніна. Спочатку в нас було дві кімнати, а після народження восени 1924 року нашого сина Котика нам дали ще маленьку третю кімнатку. Помешкання було комунальне, з нечисленними сусідами жили мирно. Миколі Костьовичеві відразу ж по поверненні запропонували роботу на Робітфаку і в Київському університеті, що звався тоді ІНО (Інститут Народньої Освіти). Він ні від якої роботи не відмовлявся: хоч на Робітфаку освітній рівень слухачів був невисокий і така аудиторія була не надто привабливою, але Миколу Костьовича вона, навпаки, притягала. Він казав: „Робітники також повинні бути освіченими людьми, їм треба багато читати, цікавитися літературою, розмірковувати над нею”. І він досягав того, що на його лекціях, навіть вечірніх, пізніх, завжди було повно людей (як говорили самі слухачі): „яблуку нідє було впасти”. Особливо подобалося ще й те, що Зеров ніколи „не знижував” рівня своїх лекцій, а роблячи їх зрозумілими для всіх, навпаки, „підносив” аудиторію.

У вільний від лекцій час Зеров всебічно готувався до них і писав. Писав науково-дослідницькі статті, доповіді, багато перекладав, взагалі працював наполегливо, як кажуть — не покладаючи рук. Коло його знайомих зросло, у нас почало бувати багато цікавих людей, універси-

тетських наукових працівників, письменників, серед них — Максим Рильський, Павло Филипович та інші.

Життя поступово впорядковалося. З'явилися харчі, одяг, взуття. Заробляти Микола Костьович почав цілком задовільно, ми обоє добре зодяглися, купили для наших кімнат скромне вмеблювання, я перевезла своє піаніно, в нас зробилося затишно. Харчувались ми тепер добре. У Миколи Костьовича, крім письмового стола, з'явилися книжкові полиці і багато книг. У їдальні був у нас круглий обідній стіл, стільці, канапа, гойдалка, в якій Микола Костьович любив сидіти, погойдуючись і відпочиваючи після напруженої денної праці.

Одне слово, ми потроху „обростали”, як жартували з нашого добробуту наші друзі, особливо ж Максим Рильський та іронічний Петров.

Зеров витрачав багато грошей на книжки, не шкодував витрат, радів з кожної вдакої купівлі, що нею поповнювалася його бібліотека. Він завіз собі „надвірнього палітурника”, який дуже поважав Миколу Костьовича, розумів з півслова, чого йому треба, і вмів догодити його смакові. А смак у Зерова щодо книжок був найвишуканіший. Не кажучи вже про їх вибір, найпотрібніших, найрідкісніших, у найкращих виданнях, — Зеров багато дбав і про привабливу зовнішність своєї книгозбірні. Він сам ходив до текстильних крамниць, вибирав на свій смак не дуже коштовні, але кольористі залишки шовку, сатину, ситцю та інших тканин і ніс їх до свого палітурника, що в його руках кожна книга у зграбній оправі (з шовку, ситцю з турецьким візерунком або дерматину, виготовленого на зразок крокодилячої шкіри) ставала мистецьким витвором. Порядок на книжкових полицях був зразковий. Зеров дещо пишався своїм зібранням книг, але воно було того варте. Люди, що добре розумілися на цій справі, завжди цікавилися його бібліотекою, схвалювали її склад і оформлення, відверто милувалися нею.

Зеров належав у той час до невеликої, але своєрідної й талановитої групи так званих „неоклясиків”. У її складі були ще Максим Рильський, який щиро приятелював у ті роки з Зеровим, П. Филипович, М. Драй-Хмара та ще дехто. Ця група закликала до засвоєння та збереження кращих традицій не лише української, російської, але й світової класики, до досконалости форми, до підвищення рівня літературної майстерності. Звертаючись до форми сонета, олександрійського віршу, як і до пушкінських ямбів, до чітких лермонтовських розмірів, неоклясики критикували, крім змісту, також недосконалість форми, вбогість рими, огріхи в ритмах деяких „ультралівих” поетів. Останні гучною псевдореволюційною фразою, позбавленою справжньої глибини й сенсу, намагалися всіляко підірвати й зруйнувати зразкові, усталені

традиції великих поетів, видаючи себе за дійсних творців революційної поезії. Насправді ж, це були, за малими винятками, нездарні й часто просто малописьменні люди, які тільки робили собі кар'єру, переступаючи через людей знання та праці і всіляко обкидаючи їх болотом. Але ці кон'юнктурники часто досягали успіху своїм цькуванням і псували чимало крові і Рильському й Зерову. Наприклад, Рильського глумливо називали „трубадуром”; не вигадали нічого дотепнішого, як знущатися з прізвища Зерова, кажучи, що йому, мабуть, більше пасувало б прізвище не Зеров, а Зеро, себто нуль. Взагалі це були тяжкі роки для обох неокласиків: поважної, справедливої, об'єктивної критики не було, рясніли самі пасквілі або найелементарніші домисли, приправлені гучною фразою, а виступи ворогів неокласицизму являли собою суцільну демагогію.

Душевну рівновагу й відпочинок від цього несправедливого цькування Зеров знаходив тоді в колі близьких приятелів та в родині. Максим Рильський був у ті дні не тільки нашим частим гостем, але й просто „своєю людиною”. Із Зеровим вони були на „ти”. Після денної праці Рильський дуже часто заходив до нас, як він жартував, „не тільки на вогник, але й на чай”. „Я б уважав за краще завітати на ч а р к у, але тому що тут живе непитуща знаменитість, то нехай буде вже й чай”. Вони довго засиджувалися, ведучи щиру бесіду за чаєм, а потім ішли до кабінету і продовжували там свої розмови. Будучи людиною легшої й оптимістичнішої вдачі, ніж Микола Костьович, Рильський намагався відтягти увагу свого приятеля від неприємностей, розмовляв з ним про нові книжки або про нових цікавих знайомих, про полювання, рибальство, яким він надзвичайно захоплювався, взагалі намагався відвернути чоловіка від сумних думок, розвіяти його пригнічений настрій. Одного разу я чула, як Рильський казав Зерову: „І чого ж ти так береш до серця, Миколо, оту лайку? Хіба ж то кажуть справжні письменники, критики чи дійсно талановиті поети? Я таких щось не бачу. Ні, то кажуть звичайнісінькі задиркуваті парубки, що в нашої з тобою справі це тямлять зовсім небагато. І зовсім не треба тобі бути таким смутним, не треба так гостро реагувати на все це дзявання. Це я тобі кажу, дорогий Миколо, я, якого вони звуть „трубадуром” з метою образити мене, а мені це якраз дуже до вподоби. Скажу тобі під секретом, що це для мене дуже приємно, бо бути схожим на старовинного провансальського поета співця зовсім не просто й не легко”.

Микола Костьович щиро засміявся. Може, саме під впливом оцих слів Максима Рильського він і написав дещо пізніше свій витончено-іронічний сонет, що його я тут наводжу:

ПАРТЕНІТ *

М. О. Драй-Хмарі

Трубадури, як Максим Рильський. . . *

На скелі, де ламають діорит,
За темною грядою Аю-Дага,
Розташувала древня грецька сага
Храм Артеміді, перший Партеніт.

Літа минають, не минає міт!
Тут ще цвітуть дива Архіпелага —
Орестів жах, Піладава звияга
І смертний Іфігенії привіт.

І довго ще, купаючись у морі,
Поети увижатимуть в просторі
Ахейські весла та низькі човни,

А парубки, каміння й дачні мури
Відповідатимуть на їх співучі сні
Крізь зуби витисненим: „Трубадури!..”

Спільних інтересів у Миколи Костьовича з Рильським було багато. І це були не тільки літературні зацікавлення. Обидва вони любили природу, знали її, вміли розуміти її красу, без втоми проходили пішки далекі відстані.

У своїй вступній статті до книги Зерова „Вибране” Рильський пригадує свою цікаву розмову з Зеровим про завезені до нас з Італії, оспівані ще Пушкіном і Шевченком, пірамідальні тополі. Ця розмова й навіяла йому, Рильському, сонет „Тополя”, надрукований у його збірці поезій „Де сходяться дороги” (1929 р.) і присвячений Зерову.

Так, життєві й поетичні дороги Рильського та Зерова сходилися . . .

* Партеніт — храм богині Артеміді коло гори Аю-Даг. Перший Партеніт — храм діви Артеміді, другий — Богородичний монастир візантійської доби. (Примітка М. Зерова).

** Слова, подані як епіграф, належать критикові Б. Коваленкові. Цей сонет, що його Зеров написав у 1927 році, відбиває літературну полеміку того часу. Він сильно розгнівив супротивників неокласицизму, але прихильникам, навпаки, дуже подобався. (Примітка С. Зерової).

Обидва вони любили трави, квіти, добре знали польову фльору, різноманітні породи дерев. Зеров надзвичайно любив конвалії. Квіти він поділяв за пахощами: пахощі „коректні” й „некоректні”. До останніх він зараховував, наприклад, черемху — і не любив її.

Конвалії пахли вельми „коректно”. Я купую ці квіти й досі на згадку про Зерова в день його іменин, у травні, ставлю їх біля його мальованого портрета, виготовленого олійними фарбами.

Зеров дуже любив кожне образотворче мистецтво, малярство, театр, архітектуру, розумівся на ній, виявляючи до того ж серйозні знання й тонкий смак. Він був знайомий з малярами, дехто з них любив розмовляти з ним. Дуже захоплювався Зеров архітектурою, добре розумівся на різних епохах і стилях, чудово знав усі визначні архітектурні пам'ятки Києва. Коли приїздив хтонебудь з його друзів або добрих знайомих некийан, Зеров уважав за свій обов'язок неодмінно показати їм Софійський собор, Києво-Печерську лавру, Андріївський собор та інші визначні пам'ятки архітектури. А крім того, він так гарно розповідав про них, що поспіль захоплював і своїх гостей, які невтомно день-удень блукали по Києву. Годинами він міг говорити про мозаїку або фрескові мальовила Софійського собору, що найбільше приваблювали його в головній бані та центральній абсиді. Йому подобалися зразки нерелігійного, світського малярства, зображення полювання, війни, побутових сцен. Любив він і мармуровий саркофаг Ярослава Мудрого. Знамениті „Ворота Заборовського” були улюбленим місцем прогулянок Миколи Костьовича. Не випадково ж він написав два сонети під назвою „Брама Заборовського”. Він любив казати, що архітектура — це застигла музика.

Відпочинок від своїх літературних прикростей Зеров віднаходив не тільки в мистецтві, серед друзів, але й в товаристві малого сина. Він дуже був урадуваний з його народження, назвав, за давньою традицією, ім'ям батька — Константином, а зменшено — Котиком, гаряче любив малого та приділяв йому багато уваги й часу.

В 1923 році в Київському ІНО — Інституті Народньої Освіти, як тоді називали університет (у 1933 році ІНО стало знову університетом), була організована катедра української літератури. Директором інституту був тоді мій двоюрідний брат Микола Лобода, який і запропонував Зерову зайняти цю катедру, підкреслюючи, що це він йому робить не задля родинних зв'язків, а задля його знань і талановитости. Микола Костьович погодився очолити катедру, але поставився до цієї нової посади з великою серйозністю й відповідальністю. Жадні події і жадні обставини ніколи не могли захопити його зненацька або непередбачено. Навпаки, Зеров

готувався до кожної лекції, готувався дуже старанно, завжди брався до нового матеріалу, над яким часто сидів допізна вночі, опрацьовував кожну тему ретельно й глибоко. До того ж читав він свої курси з запалом і захоплював своїх слухачів. Він був природженим і блискучим лектором, його називали Золотоустом, а за вміння негайно відгукнутися на кожну важливу подію — „живим сріблом”. Часто студенти зустрічали й проводжали його апльодисментами, що, очевидно, подобалося Миколі Костьовичеві, і він приходив додому в гарному, піднесеному настрої. Однак мене це не надто тішило: я боялася, що це може спричинитися до заздрощів та різних пересудів, наслідком чого будуть, звичайно, нові неприємності. І я йому казала: „Апльодисменти пробачають лише артистам, а ти не артист — тобі їх не пробачать!”

Згодом Микола Костьович з гіркотою говорив мені, що я мала рацію.

Але повага й любов до Миколи Костьовича серед його слухачів постійно зростали. Деякі студенти, що вже скінчили університет, писали йому дуже зворушливі листи, висловлюючи в них своє признание й подяку. Випадково у мене зберігся один подібний лист. У ньому є такі рядки: „Я в Вас бачу ідеал людини. Знаючи, що Ви живете, працюєте, читаете свої незрівнянні лекції, легше жити. Так гадаю не тільки я. Яка я щаслива, що приїхала до Києва, де довелося мені слухати Вас...” і т.д. Закінчується лист такими рядками: „Як би мені хотілося, щоб були щасливі і Ви, і така схожа на Вас мила, серйозна маленька людська істота Котик, і всі, хто дорогий і близький для Вас. Оце і все, дорогий Миколо Костьовичу, що я хотіла сказати Вам на прощання”. Підписаний лист був самим тільки ім'ям, без прізвища: „Алла”. Та Зеров так добре знав своїх студентів, що, звичайно, відразу здогадався, хто був автор цього листа, для мене ж він залишився невідомим.

Зеров завжди підтримував добрі товариські стосунки зі своїми студентами: багато хто з них часто проводжав його з університету додому, дехто бував у нас. Здібних, старанних студентів він завжди добре знав. Особливо відзначав він свою студентку Людмилу Василівну Кошову, що ніколи не пропустила його лекцій, гарно вчилася, а після закінчення університету стала викладачкою української літератури в одній із шкіл Києва. Вона часто приходила до нас додому, зверталася до Миколи Костьовича по книжки, поради, допомогу; він також іноді відвідував її — жила вона з сестрами, заміж не вийшла, вважалася в школі за доброго викладача. Кошова завжди цікавилася літературними справами Зерова, була ознайомлена з розвитком його творчої праці, пізніше зберегла деякі його рукописи.

Крім університету, Зеров періодично читав лекції і в інших навчальних закладах за сполученням: вив спеціальний курс української літератури в археологічному інституті, викладав словесність у Торговельно-промисловій школі, був професором української літератури в Кооперативному інституті (1923-25 рр.). В 1933 році Зеров був професором Київського інституту лінгвістичної освіти, де керував катедрою історії та теорії перекладу.

Запрошували іноді Зерова прочитати лекцію для колективу якоїнебудь установи. Пам'ятаю такий випадок. Прийшли до нас військові, щоб запросити його прочитати їм лекцію з російської літератури, на яку саме тему — тепер уже не пам'ятаю. Миколи Костьовича вдома не було, і повернутися він мав пізно. Військові висловили свій жаль, зауваживши, що вони, мовляв, хотіли запросити його на наступний день, але, мабуть, нічого не вийде, бо він „не встигне підготуватися”. Знаючи ерудицію Миколи Костьовича, я, навпаки, висловила надію, що він зможе прочитати потрібну їм лекцію навіть і без довшого підготування, добре її обміркувавши та підбравши ще кілька свіжих цитат для ілюстрацій, записала названу ними тему й адресу їхньої військової частини і пообіцяла передати Зерову їхнє запрошення.

Другого дня увечорі Зеров поїхав до цієї військової частини. Повернувся він пізно, але в дуже веселому настрої, сказав, що лекція вдалася якнайліпше, слухали зразково, були вдоволені й заплатили йому непогано (він часто читав і безкоштовно), більше, як звичайно платять лекторам. Виявилось, що мої слова про те, що він зможе прочитати лекцію, не готувавшись, справили велике враження, а прегарна лекція повністю ствердила їх, а тому й вирішили, що „такий ерудований людині варто й заплатити як слід”.

А грошей ми потребували тепер більше: з народженням Котика наші матеріальні потреби, ясна річ, зросли. Та й на книжки витрачалося чимало.

Зеров був добрим чоловіком, але батьком виявився ще кращим. Сина нашого він любив і пишався ним від часу його появи на світ. Сподіваючись дитини, я боялась, щоб не народилася дівчинка, бажала собі сина. А Зеров казав, що він однаково буде вдоволений і сином і донькою. Однаке вже тоді, як народилася дитина, повернувшись з роботи, де його щиро вітали, він сказав мені: „А, знаєш, це дуже добре, що в нас хлопчик. Зовсім по-іншому поздоровляють із сином. Мабуть, інша слава сонцеві, інша місяцеві й зіркам”.

Хлопчик схожий був як на батька, так і на мене: очі були мої, але чоло і вся будова обличчя — батькові. Здібностями й характером він теж був у батька. Зростав він дуже потішною й кмітливою дитиною. Батько радів з кожного його

нового слова і, повернувшись додому по роботі, незмінно цікавився, як почуває себе малюк, чи здужає, як перебув день, чи сказав щось нове. Звичайно в той час, коли батько повертався з роботи, дитина вже спала — вечірні лекції закінчувалися досить пізно, а треба було ще дістатися додому, і Микола Костьович, переодягнувшись і помивши руки, відразу ж заходив до сонного сина, тихенько милувався ним, усіляко оберігаючи його спокій, і деколи дбайливо поправляв сповзлу ковдрочку.

Коли малому було приблизно два роки, Зеров вирішив, що треба поїхати з ним на батьківщину, до Зінькова, та показати онука бабусі й дідусеві. З транспортом у ті часи було ще складно, але це нас не зупинило. Зібралися влітку. До Полтави доїхали ми потягом і в Полтаві зробили невеличкий перепочинок, спинившись ненадовго у родичів чоловіка. З Полтави до Зінькова їхали вже кіньми, на звичайному возі. Їхали, не поспішаючи, просторим українським степом, переїздили через досить рідкі селища, і в одному з них знову ж заїхали до родичів. Зустрічали нас усюди тепло й гостинно, відразу було знати, що всі родичі Зерова люблять його і ставляться до нього (а через те й до його сім'ї) сердечно й дуже доброзичливо. З Полтави з нами поїхала тітка Миколи Костьовича, сестра його батька, щоб допомогти мені в дорозі та в Зінькові доглядати за дитиною: няньки в цю подорож ми з собою не брали.

Ночували дорогою на якомусь заїжджому дворі, на возі, просто під голим небом. Дитина була здорова, поводитися спокійно. Все було добре. Микола Костьович відзначався особливо піднесеним, гарним настроєм, радів, що переїздив знайомі місця, вдоволений був з нашої ночівлі на свіжому повітрі, милувався зоряним небом, яке він так добре знав. Тішила його й недалеко зустріч з батьками, що з ними він не бачився вже кілька років. Заїздили ми по дорозі й до Опішні, славної своїми ганчарськими виробами, досхочу надивилися на них.

Доїхали до Зінькова без жадних труднощів, зустріли нас радісно й привітно. Микола Костьович водив мене по Зінькову, показував мені всі ті місця, що були для нього чимось пам'ятливі. Пробули ми в батьків Зерова декілька днів, гостили нас тепло, а тітка Миколи Костьовича, яка приїхала з нами, всі піклування про дитину взяла на себе, тож я змогла і дещо відпочити і оглянути з чоловіком його рідні місця. З цією милою тіткою я була вже знайома: вона приїздила до нас у Київ і була до мене дуже прихильна. Батьки Зерова були дуже раді, що ми до них приїхали, намагалися зробити наше перебування в їхньому домі якомога приємнішим, показували своє нескладне господарство, годували смачними українськими стравами.

Ця родинна подорож залишилася в нашій пам'яті приємною світлою сторінкою. Щождо Котика, то він був ще надто малий, щоб розуміти її. Але взагалі пам'ять у нього від найранішого дитинства була незвичайною і кмітувати він на свій вік міг теж дуже добре.

Від раннього дитинства Котик був великим вигадьком, яскраво виявляв свою індивідуальність.

Одного разу, коли ще малюкові не було й трьох років, до нас прийшов знайомий, з яким він чомусь не схотів привітатися, а ми бажали виплекати з нього ввічливу, добре виховану людину. Котик хутко засвоїв слова „добридень”, „до побачення”, „прошу”, „дякую”, „доброго ранку”, „на добраніч” і т.ін., ніколи не помилявся щодо їхнього вжитку, твердо знав, що здоровкатися й прощатися треба правою рукою. Тож тепер, коли він раптом абсолютно несподівано для всіх нас ухилився від добре засвоєного ним вітання, нянька, що в неї він був на руках, сказала йому: „Котику, це ж нечемно, негарно. Дядько вітається з тобою, подай же й ти йому праву ручку!” Але малюк, бажаючи наполягти на своєму, заховав рученята за спину і, притримом почервонівши, заявив: „У мене обидві ручки — ліві!”

Коли хлопчик підріс, Зеров любив, посадовивши собі його на плечі, підійти до полиці з книжками і, звертаючи увагу на розмір кожної книги, колір і візерунок на оправі, називати їхніх авторів. Пам'ять у нього була розкішна, і він дуже скоро запам'ятав, де які книжки стоять, знав прізвища усіх письменників і поетів. Якось прийшов до нас прибулий з Полтави директор Полтавського музею. Микола Костьович каже синові: „Чи ти знаєш, Котику, прізвище цього дядька? Його прізвище — Майфет”. На це Котик вельми розважливо відповів: „Такого не може бути. Є Мей і є Фет, а Майфета нема”.

Зеров занотовував найбільш цікаві міркування й висловлювання свого сина, а їх було чимало.

Зеров багато працював у різних літературних журналах — „Червоний шлях”, „Життя й революція”, писав статті, рецензії. В 1924 році вийшла з друку його праця „Нове українське письменство”, в 1929 — „Від Куліша до Винниченка”.

1925 рік виявився для Зерова „бойовим”. У цьому році, в одному харківському часописі, письменник Хвильовий опублікував велику дискусійну статтю, де ставив питання, „що потрібніше: Європа чи „Просвіта”, навколо якої гуртувалися тоді молоді українські поети й письменники. Декому з них Хвильовий закидав брак переконань, обмеженість світогляду, тематики, а часом і просто обвинувачував їх у неписьменності. Так він прийшов до висновку, що для того, щоб Україна стала цілком культурною країною, нам потрібна

Європа, широка освіченість, знання мов і світової літератури, всебічна й глибока компетентність у галузі історії й соціології, а таких людей ще дуже мало і треба рівнятися на таких діячів поезії й літератури, як Зеров, якого він називав „європейцем” у найкращому розумінні цього слова.

Стаття Хвильового викликала співчуття одних і обурення інших, розпочалися запеклі дискусії на цю тему. Відбувалися вони в Харкові, в Києві та в інших містах України. В Києві вони організовувалися в тому самому будинку, де Зеров учився й кінчав гімназію. Певна річ, Микола Костьович брав у цих дискусіях найжвавішу участь. Адже недаремне ще раніше Рильському, Зерову, Филиповичеві й Драй-Хмарі дано назву „неокласиків”: вони навчали молодь брати приклад досконалості форм з античної літератури, а також звертатися до першоджерельних матеріалів. Зеров написав про це кілька статтів, що були об'єднані пізніше в окрему книгу — „До джерел”.

Молоді поети, з свого боку, закидали неокласикам, що вони, мовляв, стоять осторонь від життя. Пам'ятаю, як під час однієї такої дискусії виступив критик Коваленко й сказав, приблизно, таке: „Ми прийшли сюди від плуга. Нам треба, щоб писали про повстання в арсеналі, а тому нам чуже все те, про що пише Зеров. Він сидить на Парнасі й бавиться цяцками”.

Після Коваленка взяв слово Михайло Михайлович Могиланський і заявив, що „заборонених тем у літературі немає. Цілком зрозуміло, що треба писати й про повстання в арсеналі, але неможливо, щоб усі писали про те саме”. Він, як і Зеров, радив молодим поетам учитися, картая їх за надмірну самовпевненість, тоді як їм часто бракувало знань, обвінчував їх у культурній відсталості. Хтось виступив на оборону молодих поетів, пояснюючи їхню недостатню культуру та неписьменність молодістю, але Могиланський сказав, що це не виправдання.

Особливо гостро критикували Зерова і неокласиків Загуд із Савченком, але Зеров завжди вміло, переконливо й тактовно спростосував їхні докази.

На цих дискусіях повсякчас було дуже багато людей, зала була переповнена, всі голосно розмовляли, але коли на катедру сходив Зеров, гамір відразу вщухав, і всі слухали його з великою увагою. По закінченні дискусії дехто з присутніх проводжав Зерова додому й дорогою далі обмінювався думками і враженнями.

Микола Костьович мав досить компанійську вдачу, він любив людей, і люди його теж любили. Знайомих у нього було дуже багато. У більшості випадків це були його товариші по роботі, слухачі-студенти або любителі літератури,

які хотіли поговорити з Зеровим про цікаві для них питання; деякі приходили до нас додому, зверталися до Зерова по поради, бібліографію.

Але було в нас ще й своє товариство близьких нам людей, що ми з ними підтримували постійний і тісний контакт.

Це була родина Кравчуків. З Михайлом Пилиповичем Кравчуком я була знайома давно, ще тоді, коли ми, сестри, вчилися в гімназії. А Зеров якийсь час викладав разом із ним у 2-й київській українській гімназії. Тепер Михайло Пилипович був уже академіком-математиком, а його дружина, Есфір Йосипівна, була розумна, мила й доброзичлива жінка, з якою Микола Костьович підтримував приятельські стосунки, говорячи про неї, що „Естерочка дуже добра жінка”.

Відвідував нас і брат Кравчука Костянтин Пилипович зі своєю милою й гарною дружиною Аллою.

Приходили до нас і Калиновичі: професор Київського університету Михайло Якович та його дружина Маргарита Михайлівна.

Бував у нас іще літературознавець Кисіль. Його дружина Олена Костянтинівна, мала гарний голос, і вона іноді співала в нас. Зеров дуже любив у її виконанні романс на вірші Блока „Дівушка пела в церковном хорі”. Микола Костьович завжди просив її проспівати цю річ, і вона охоче підсідала до піаніна та задовольняла його прохання, сама собі акомпанюючи. На деякий час розмови й жарти стихали, і ми всі сиділи мовчки, а Зеров завжди слухав цей романс із особливою увагою, замислений і трохи сумний.

Михайло Кравчук дарував Зерову свої надруковані математичні праці, Зеров щиро дякував і казав, жартуючи: „Поставимо на полицю, у відділ незрозумілої літератури.”

Збиралися ми разом досить часто, підшукували для цього різні приклучки. Найчастіше сходилися до Кравчуків: вони мали просторе помешкання, і в домі їхньому, як кажуть, „всього було по вінця”.

З-поміж київських поетів Зеров любив Рильського. Як уже говорилося, їх єднала близька приязнь, подібність поетичних та літературних зацікавлень. Стосунки між ними завжди були щирі й невимушені. Рильський був не тільки талановитим поетом, але й надзвичайно приємним дотепним співрозмовником. Я завжди була вдоволена, коли Рильський до нас приходив: знудитися в його товаристві було неможливо, крім того, він був справжній джентлмен. Зовсім інакший був другий приятель Зерова — поет П. П. Филипович. Спочатку мені до такої міри не сподобався і він сам і, особливо, його манери, що коли Зеров познайомив мене з ним, я обурилася й сказала чоловікові: „Мені він зовсім не сподобався, я не бажаю, щоб ти мав таких невихованих приятелів”. Микола Костьович згодом пригадував ці мої слова і дратував мене

ними. І справді, коли я познайомилася з Филиповичем ближче, я звикла до нього й перестала звертати увагу на хиби його виховання та погані манери.

Зеров часто допомагав Рильському порадами в праці, особливо — перекладацькій, і той цінував його допомогу, дарував приятелеві свої книги з прихильними жартівливими присвятами. На книжці „Синя далечінь” він зробив такий напис:

„Закоханий у вроду слів,
Усіх Венер єдину піну,
Ти чародійно зрозумів
І мідних римлян і Тичину.

Прости, що я пишу на „ти”,
Як син гаїв і син традицій.
У дні борні і суєти
Ти — богопосланий патрицій”.

23 грудня 1922 р.

М. Рильський

На книзі „Тринадцята весна” Рильський написав таку присвяту: „Другові, радникові і вірному співникові в ті многотрудні літа, коли Шіллера притягають як авторитет на користь кустарного виробництва.

Миколі Зерову Максим Рильський.
березня 1926 р.”

Коли Рильський перекладав „Пана Тадеуша” Міцкевича, Зеров, що добре знав польську мову, багато допомагав йому. Перше видання в мене не збереглося, а на другому Максим Рильський написав: „Складаю сердечну подяку всім, хто приязним словом та мудрою заохотою сприяв моєму писанню, а поміж їх назвати годиться Миколу Зерова, радника повсякчасного і діяльного”.

М. Рильський завжди цікавився новими книжковими придбаннями Зерова, антикварними виданнями, раз-у-раз хвалив його бібліотеку, але до деяких інших речей у нашому помешканні ставився скептично і, як справжній друг, не приховував цього.

Одна приятелька чоловікова (а він мав друзів не тільки серед мужчин, але й серед жінок), як теж і моя — наукова працівниця з Харкова, що приїздила до Києва в своїх справах і мала звичку завжди відвідувати й нас, оповідала мені про своє перше знайомство з Рильським, що відбулося в нашому домі. Мене не було в місті, я з сином і нянькою жила на дачі біля Києва, а Микола Костьович був ще зайнятий своїми справами і жив у місті покищо сам, по-парубоцькому. Щойно він поставив на стіл хліб, масло, наробив бутербродів з ковбасою та заварив свіжий і міцний чай, що він умів його

заварювати артистично, своїм „зеровським” способом, як у помешканні пролунав звично-знайомий господареві дзвінок: надійшов Рильський. Зеров познайомив його з гостею і запросив обох до столу. „О, як добре я потрапив, саме на сніданок і на твій, завжди такий смачний та ароматичний чай, — весело заговорив Рильський, і розпочалася невимущена спільна гутірка. Рильський довго поглядав на стеляжі з книжками, а потім, уважно окинувши оком усю кімнату, сказав: „Кожного разу, Миколо, коли я до тебе прийду і не подивлюся відразу ж на книжки, а спочатку на стіну, мені здається, що я потрапив у добре обладнану пивну”. „Чому ж це так, Максиме?” — здивовано підняв брови Зеров. „А тому, що в тебе висить ось ця картина, — кивнув Рильський на досить приємний, мальований олійними фарбами пейзаж на стіні. — Таким місце тільки в пивній, а не в такого мистця і естета, як ти, Миколо!”

Зачудована гостя хоробро почала боронити картину й господаря помешкання, кажучи, що пейзаж гарний (потім вона довідалася, що його подарував Зерову один молодий маляр-початківець, що він зовсім не свідчить про поганий смак і що далеко не всі спроможні купувати славетні та вельми коштовні картини. А Микола Зеров засміявся: „Знову ти зі своїми вічними вигадками, Максиме. Я певен, що це не так. І потім, коли я буду заробляти стільки грошей, скільки маєш зараз ти, або хоч добру половину, то в мене напевно виявляться оригінали щонайкращих майстрів”.

Рильський ледь-ледь зняківів, проте не дав ознаки і примірно заявив: „Ну, добре, почекаємо трохи. А потім, як кажуть, у всякого барона є свої фантазії, а ти ж у нас по книжковій лінії — справжній барон”. Всі засміялися і перейшли до іншої теми.

Кожного літа я виїздила з сином і нянькою на дачу до соснового лісу денебудь поблизу Києва. Зеров не любив дач, йому було потрібне постійне товариство, вірніше — спілкування з людьми, до того ж, у нього незмінно була яканебудь літературна праця. Тож він і залишався влітку в Києві, приїжджаючи до нас на неділю; іноді привозив когось із своїх знайомих. Він любив показувати їм околиці, всі гарні місця, умів бачити красу навіть там, де інші її не помічали. Ходив він легко й швидко і міг змучити своїх гостей. Якось він приїхав, разом із видавцем „Сяйва”, на прізвисько Комендант. Вони зробили разом велику прогулянку, і перед від'їздом Комендант сказав жартома: „Микола Костьович цілковито закатавав мене, я від'їжджаю ледве живий, і більше він мене сюди не затягне”. І, справді, більше цей видавець до нас не потикався.

Коли ж Микола Костьович приїздив сам, то завжди привозив з собою роботу. Сидів на веранді, писав вірші або

перекладав. Якщо йому не вдавалася рима, він ішов до лісу і за якийсь час повертався вже з готовою римою. Кінчав заплановану роботу й починав бавитися з сином, що завжди радісно чекав на цю хвилину.

Вони обидва з однаковим захопленням грали в шашки або настільний більярд. Микола Костьович радів, коли вигравав він, а Котик нервувався. Я гнівалася й казала, що вони схожі на двох задержуваних хлопчаків-однолітків та що я не дозволю їм грати, якщо батько псуватиме характер своєму синові.

1926 року Зеров, нарешті, по довгих моїх намовляннях, згодився поїхати відпочити як слід. Поїхав на південний берег Криму, в будинок відпочинку для наукових працівників України — Буюрнус, над Гурзуфом, гарний закуток у горах. Йому там сподобалося. Два сонети „Чатир-Даг” написані, під свіжими кримськими враженнями, в 1926 році.

Улітку 1927 року Зеров знову поїхав відпочивати до Буюрнуса. Там у цей час відпочивав і наш давній знайомий ще з Баришівки, а тепер так само киянин, Віктор Платонович Петров. Обидва вони там познайомилися також із Людмилою Антонівною Куриловою, дуже милою й розумною жінкою. Вона була тоді аспірантом Харківського університету і вишівським викладачем, знала багато віршів напам'ять, і вони влаштовували змагання, хто більше знає.

Коли Людмила Антонівна приїздила до Києва, вона завжди заходила до нас, ми довго розмовляли, і наші зустрічі були кожного разу жваві й цікаві. Відвідуючи Харків з метою читання лекцій та в різних літературних справах, Зеров, і собі, мав звичай завітати до Курилової і її чоловіка, Миколи Петровича Перегінця. Останній закінчив класичний факультет, був також залишений при Харківському університеті як аспірант з класичної філології, добре знав античні мови та літератури, і, завдяки спільним зацікавленням, вони з Зеровим також заприятельнилися. Згодом чоловіка Курилової, галичанина, що народився під Карпатами, в колишній Австро-Угорщині, спіткала така сама доля, як і мого чоловіка. Спільне лихо зблизило нас, ми не втрачали з очей один одного навіть під час війни, а по війні і листувалися і зустрічалися, немов давні добрі друзі. Л. А. Курилова зберегла низку віршів та перекладів Зерова, а також його книги.

За тих далеких років Київ і Харків, тоді столиця України, були головними культурними центрами, і наукові та літературні працівники, природна річ, тяжіли один до одного, підтримували зв'язки між собою.

У 1929 році на Україні відбувався „процес СВУ”. Серед учасників процесу були й близькі Зерову люди. В цій справі притягалися Максим Рильський, брат Зерова Михайло, а також добрий знайомий — Ананій Лебідь. Всі вони були ви-

правдані. Зерова викликали до суду як свідка. Мені потім розповідали, що коли він промовляв, усі слухали його, затамувавши віддих, а кінорепортери навіть зфотографували його виступ на кінострічку, а потім її висвітлювали перед різними фільмами в кіножурналі.

Від цього часу становище Зерова ще погіршало. Йому дорікали за „відрив від мас”, жорстоко критикували його начебто „неактуальну тематику”, в пресі постійно публікувалися різні випадки проти нього, насправді нічим не обґрунтовані. Жили ми тоді дуже неспокійним, нервовим життям. Раз-у-раз доводилося чути, що знову якісь люди, яких ми знали і про яких не могли гадати нічого поганого, репресовані. Дуже тяжко було тоді й Рильському, якого постійно „гризли” і „проробляли”, хоч він так само не друкував і не робив нічого вартого осуду. Знервований Зеров іноді питався мене ввечері: „Як тобі здається, чи прийдуть по мене сьогодні?” Я, звичайно, не могла нічого про це знати, але відповідала впевнено: „Ні, не прийдуть, лягай спати”.

Хоча Зеров і в цей час працював багато, може навіть ще напруженіше, ніж звичайно, намагаючись забути в роботі, виступи проти нього почастішали, а тому він перестав друкуватися. Тепер йому почали дорікати за „мовчальництво” й „саботаж”. Тоді він вирішив друкувати свої праці під чужими прізвищами. Він написав велику статтю про Шевченка, підписав цю статтю Мих. Мих. Новицький. Переклав Зеров також на українську мову пушкінського „Бориса Годунова”, підписав цей переклад Борис Петрушевський. Цей переклад був надрукований пізніше з незначними змінами та ввійшов до „Пушкінського п'ятитомника”.

Не припиняв Зеров роботи і над перекладом „Енеїди” Вергілія, яку він дуже любив.

Не зважаючи на те, що в цей час у Миколи Костьовича було багато неприємностей та гірких хвилин, він намагався не виявляти цього, особливо дома, тримався зовні стримано й спокійно. Сама тільки я знала, скільки це йому коштувало.

Зеров віднаходив для себе потіху й розраду в товаристві свого сина, що якось хутко підріс і порозумнішав, почав уже ходити до школи. Батько віддавав йому весь свій вільний час: багато й добре розмовляв з ним, грав, читав йому, писав для нього вірші.

У 1931-1932 рр. Зеров, виконуючи громадське навантаження, читав лекції з історії української літератури на Вечірньому університеті (освітнянському) і був за це премійований путівкою до будинку відпочинку. Так він ще раз потрапив до Криму.

Улітку 1933 або 34 року (добре не пам'ятаю) Зеров поїхав Дніпром до Херсону. Там він мав знайомого, у якого Микола Костьович пробув один день. По дорозі додому, коли

пароплав підійшов до якоїсь пристані, хтось із людей, що стояли на березі, вигукнув: „На палубі — Зеров!” Відразу ж на пристані зібралось багато народу, всі голосно почали його вітати, кидали в повітря головні убрання, одне слово — улаштували йому справжню овацію. Микела Костьович розповідав мені, що він був дуже здивований і зніяковілий, через далеку відстань не міг розпізнати обличчя людей, які його вітали (бож він був короткозорий і мав окуляри), а лише здійснював капелюха, вклонявся й посміхався. Це була одна з останніх його радостей.

Наприкінці 1934 року, в десятилітньому віці, помер від шкарлятини наш єдиний син Котик. Коли хлопчик захворів, проф. Брацлавський, відомий тоді в Києві епідеміолог, сказав мені: „Ви, батьки, гадаєте, що такі розвинуті діти великий плюс? Для нас, лікарів, це великий мінус. У них стомлений мозок, вони погано переносять хвороби”.

Шкарлятина була токсико-септична, в найтяжчій формі. Як ми не боролися за життя хлопчика, урятувати його не вдалося. Доглядаючи малого, заразилася і я від нього шкарлятиною. В лікарні поклали нас до різних відділів, дитина померла без мене. Відразу мені про це не сказали, я теж була в тяжкому стані. Увесь тягар страшного лиха звалився на бідного Миколу Костьовича. Насамоті зустрів він жорсткий удар долі, сам поховав сина. Про смерть його написав мені до лікарні згодом, коли минула криза моєї хвороби.

Дуже тяжко було йому пережити втрату сина. Вперше зрадили його сила волі й життєрадісність, якими завжди він так помітно відзначався. Він говорив про дитину, що „це був щасливий десятилітній сон, який ніколи вже не повториться”. Свої переживання, пов'язані з тяжкою втратою, Зеров відобразив у сонетах „То був щасливий десятилітній сон”, „Тут Теплий Олексій”, в елегійному дистихові „Сон” та в російському вірші „Немеет сердце, скорбью налитое”...

А за кілька місяців, наприкінці квітня 1935 р., Зерова репресували. Обвинувачення на нього було зведене найбезглуздіше. Людину, що не вміла не тільки стріляти, але навіть тримати належно зброю в руках, бо ніколи її не мала, людину мирну, доброзичливу, що любила все живе, обвинуватили в провідництві терористичною організацією. Жадних конкретних фактів, що потверджували б це тяжке обвинувачення, звичайно, не було й не могло бути. Однак він був засуджений. Його заслали на Соловецькі острови.

Перші свої враження від цих країв Микола Костьович описав коротко в листі до мене від 5 червня 1936 року:

„30-го травня на морі був шторм (ти читала про нього, напевне, в часописах), холод, сніг, тому катер не відійшов. Виїхали 31-го вранці й приблизно десь о пів на другу були вже тут, на відстані 60 кілометрів від суходолу. На морі мене

трохи гойднуло, але все втихомирилося після шторму... На островах ми застали порівнюючи непогану й м'яку погоду, білі ночі, в яких немає нічого привабливого, та постійно змінні вітри, що приносять з собою різні несподіванки, як от дощі, тумани і т. ін.

Природа на островах не така сувора, як на суходолі — навіть на Ведмежій горі (де Зеров перебував деякий час) мені було холодніше, ніж тут. Море має досить гарне забарвлення, не так розпаношені сосна та ялина, як у Кемі, багато листяних порід, менше каміння, чудові озера й долини”.

Дуже кортіло Зерову побачити північне сійво. В листі від 1.І. 1937 року, в якому він поздоровляв мене з Новим роком і бажав, аби він для мене „був, коли не щасливішим (яке вже тут щастя!), то, в усякому разі, спокійнішим”, Микола Костьович повідомляв мене, що „великих морозів ще не було, що сніг падав кілька разів, але відлиги, що час від часу надходили, наполовину його з’їли, і що 23 грудня була морозяна й безхмарна ніч, було північне сійво, але він його „прогавив”.

В наступному листі, від 11 січня 1937 року, Зеров захоплено пише про північне сійво: „Це чарівне видовище, відбувається воно над землею в дуже високих шарах атмосфери. Це щось подібне до зірниць, але, так би мовити, холодніше, розсипне й триваліше, хоча й так само швидкомиготливе. Кольори напрочуд гарні, але мені казали, що вони тут не такі яскраві, як за полярним колом. Смачне — і кольором нагадує фісташкове морозиво. Особливо принадні висячі запони з вертикально-гофрованого світла, через які перебігають зеленкувато-сині барви, при чому вся ніч набуває якогось фісташкового відтінку. Я бачив три згасання й три розгорання протягом однієї години з чвертю, простовбичивши весь цей час на 8-10-ступневому морозі. Як бачиш, зима в нас розпочалася”.

Обов’язкову таборову роботу Зеров виконував то працюючи як бібліограф таборової бібліотеки, то складаючи звіти про проведені в таборах же культурні заходи, упорювався з нею легко і знаходив достатньо часу для своїх приватних праць.

Можливість працювати в бібліотеці добре його влаштувала: він міг читати всі нові книжки та журнали, що надходили туди, щоправда, з деяким запізненням.

В одному з листів (від 2. XII. 1936 р.) він писав мені про те, яку приємність зробив йому віднайдений там у бібліотеці переклад мій і Маргарити Михайлівни Филипович „Йокасти” й „Кота” Анатолія Франса. Перечитавши його, Зеров побачив, що переклад добрий, „не гірший, ніж здавався тоді, коли його друкували”.

У наступному листі (від 10. XII. 1936 р.) Микола Костьович просив мене, щоб я йому якомога більше писала: „Для мене дорогі найдрібніші рисочки з твого життя-буття і з того, як ти проводиш свій час . . . Мені не треба буде вдаватися за допомогою до „Йокасти” й „Кота” (ця книга лежить у зеленій валізочці, що я її примістив у головах свого ліжка), щоб уявити тебе, твої розмови й твоє оточення”.

До осені 1937 року Зеров писав мені досить бадьорі листи. Просив надсилати газети й журнали, відшукати й зібрати різні розпочаті, але не закінчені ним роботи, переслати йому рекомендованими бандеролями деякі потрібні для нього книжки. Працював він дуже наполегливо. Вивчав англійську мову, перекладав „Пісню про Гайявату” Льонгфелло, писав, що йому вдався розділ „Люлька миру”, порівнював свій переклад з бунінським, хвалив його (Буніна) за точність і досконалість.

Увесь час працював Зеров над перекладом „Енеїди” Вергілія, писав, що він посувається добре і наближається до кінця. Прислав мені в листах свої переклади пушкінського віршу „Эхо, бессонная нимфа”, а також уривок з 2-ої книги „Енеїди” — „Смерть Лаокоона та його дітей”. До всіх своїх робіт Зеров ставився дуже об’єктивно й критично. Так, наприклад, з приводу „Смерти Лаокоона” він писав, що йому його переклад не надто подобається, що „це не стільки розповідь про подію, як опис скульптурної групи”, докинувши, однак: „але якщо тобі сподобається так, як подобається упорядникам хрестоматій, я не маю нічого проти (опублікування. — С.З.). Адже й перебуваючи так далеко, Зеров не розгубив своїх літературних друзів і друкувався під псевдонімами.

Після того, як був зроблений переклад „Люльки миру” з льонгфеллівської „Гайявати”, Зеров переклав ще один епізод звідти ж — „Друзі Гайявати” — і потім писав, що, порівнявши свою роботу до перекладу Буніна, він побачив, що Бунін переклав дуже точно словесний матеріал льонгфеллівської поеми: „всі образи, всі епітети, ледве не кожне слово оригіналу перекладені, і тут у мене очевидний програш”. Але синтаксичні особливості поеми в бунінському перекладі затерті: іноді бракує характеристичних повторень тексту, що імітують фінську „Калевалу”, і в цьому розумінні він, Микола Костьович, „подбає, щоб узяти реванш”.

Надіславши мені свій новий переклад Пушкінового вірша „Поету” на українську мову, він питався мене: чи він гірший, а чи ліпший від того, що був надрукований у перекладах Пушкіна, виданих „Книгоспілкою” 1930 року?

За пушкінською літературою (до столітнього ювілею з дня смерті Пушкіна) Зеров слідував зонайпильніше. Я надіслала йому „Вісті”, що в їхніх недільних числах друку-

валися розділи з „Євгена Онєгіна” в перекладах Максима Рильського, і Зеров постійно ділився враженнями від цього перекладу. Багато що в перекладі Зерова дуже подобалося, але про окремі місця він говорив, що вони „зроблені в пів-Максима”, що, з його блискучою технікою перекладача, Рильський міг би бути ще досконалішим: очевидячки, робота доконується дещо нагально”. Ось одне місце з листа (від 1.I.1937 р.):

„Уривок з V-го розділу „Онєгіна” я прочитав з надзвичайним задоволенням... Думка моя про Максимів переклад залишається такою, як і була. Звучить чудово, техніка розкішна, винахідливість велика, але... Максим міг би зробити ще ліпше — так само, як він зробив „Мідного вершника”. Ось тобі приклад: у Пушкіна: „... И мягко устланные горы Зимы блистательным ковром, Все ярко, все бело кругом”. У Максима: „... і м'яко вистелені гори Зими покривом осяйним Під небом ясно-голубим”. У Пушкіна — дві фрази, у Максима — одна. Але ж мелодика віршу залежить від руху синтаксичних одиниць по метричній схемі строфи. Навіщо ж змінювати музичну фізіономію всього місця, тим паче, що воно всім і кожному відоме і, виходить, кожен обізнаний читач неодмінно його закарбує, як безперечний недоріб перекладача? Не подобається мені й „себе конем проголосив” (у Пушкіна: „себя в коня преобразив”), „і мати лає крізь вікно” („а мать грозит ему в окно”) і слово „елеганція” в 3-ій строфі. Я б дав: „Даремна річ в природі націй Нам елегантности шукать”. Збереження латинських закінчень цілком звичне, можливо, в польській, але, далекі, необов'язкове в українській мові. Зате строфи 5 й 6 вийшли бездоганно”.

Про переклад Тичини „Буря мглою” Зеров пише, що „він не витримує ніякого порівняння з Максимовими працями. Недозволенні вигадки, свавілля й недолугість технічна”.

Зеров не лише стежив, наскільки це було можливим у його становищі, за пушкінською літературою, але й сам читав у таборі лекції на пушкінські теми. Перша його лекція мала назву „Біографічні повісті Пушкіна” (на підставі творів Тинянова, Новікова і Сергєєва-Ценського). Друга — „Клясова природа пушкінської творчості й сучасна критика”, третя — „Пушкін і декабристи (Еволюція суспільних поглядів поета)”.

Турбувався Зеров і про свої рукописи та чернетки, забрані під час обшуку, про які я клопоталася, які мені обіцяли повернути, але не повернули. Він дякував мені за клопотання з приводу рукописів, гадав, що їх довго розшукують тому, що вони не були в належному порядку, себто не були позшивані з горішнього кінця, як він звичайно робив, — адже ці рукописи нікого, крім автора та майбутнього читача, не могли цікавити. І було незрозуміло, чому їх не повернули тоді,

коли Микола Костьович подав про них спеціальну заяву. Особливо шкодував Зеров „своїх листків у клітинку”, де він записував історію мосі хвороби, листи, що він одержував від мене з лікарні, і свої записки про Котика, зроблені на незабудь. „Був там (серед конфіскованих паперів), — писав він мені, — і повний латинський текст „Мозелли” Авзонія, яку ніхто не перекладав російською мовою, переклади з Клавдіяна, що також не відомий російському читачеві; здається, й повний збірник сонетів, початок книги „Клясики сонета”, від Данте до наших днів, та ще — повна бібліографія російських віршованих перекладів Горація — в теці. Була й сіра паперова тека російських та українських віршів, на дві третини жартівливих, дрібно переписаних на поштовому папері великого формату (від 1908 до 1926 р.). Зеров чудово пам’ятав усе, над чим він працював, добре пам’ятав і зовнішній вигляд своїх рукописів, хоч „матеріалу було багато: початки й заготовлення для цілого ряду збірників і книжок, що не були б зайвими для української й російської літератури”, як писав він мені в одному з своїх листів (від 20.XII.1936 р.).

Взагалі творчі задуми не залишали Миколу Костьовича й на далекій півночі, звідки він охоче ділився ними зі мною: „Тепер у мене різні фантазії. Коли я почав перекладати „Гайявату”, у мене відразу з’явився плян: зробити цілий том баллад та історичних віршів для юнацтва. Але тобі, мабуть, знана моя манера задумувати *en grande* і здійснювати потроху, але вперто. Це зветься „великою кораблебудівною програмою”. До 1937 р. я повинен був скінчити книгу розвідок з української літератури, до 1938 — „Енеїду” та „Останніх римлян” („Academia”), до 1939 — третій випуск „Нового українського письменства”. Тепер усе це відкладене на безрік, але компенсувати нездійснення треба таки чимсь: тож я й ношуся з плянами. Перечитую, що можна, з поезики й історії російської літератури, читаю англійською мовою (легкий, але потішний роман *The Woman in the Firelight* „Жінка біля каміна”, приблизно), маю намір продовжити своє знання латинської мови вивченням італійської та еспанської, сподіваюся засісти до „Зимової казки” Шекспіра і до збірника „Поем і балад” для юнацтва, куди ввійде й „Гайявата” (лист від 20.XII.1936 р.).

Коли Зеров був захоплений роботою, він міг, відкладавши на деякий час одну, взятися до іншої, але потім обов’язково повертався до перерваної роботи. Наприклад, коли він тимчасово облишив „Гайявату”, то знову посилено працював над „Енеїдою” („треба скінчити”, писав він), а між цими двома речами переклав з байронівських „Єврейських мелодій” — „Поразку Сеннахеріба”.

Читав Зеров постійно і дуже багато, не зважаючи на пошкоджені окуляри. Майже в кожному листі він називав

мені ту або іншу річ, прочитану ним: „Гамлета” в новому перекладі Лозинського, збірник праць про Гоголя в академічному виданні, 5 том „Звеньев” — з матеріалами про Пушкіна й Гаршина, „Пушкінову наречену” Сергєєва-Ценського, яка йому не сподобалася, „Пушкін у Михайлівському” Івана Новікова, а також „Оди” Горація в перекладі Шатернікова (що теж йому не сподобалися), журнальні повісті, „Наші знайомі” Юрія Германа, про яких він писав, що „прочитав не без задоволення: добре, тільки занадто солодко наприкінці”, радив прочитати й мені. Перечитав Я. Полонського у вид. „Бібліотеки поета” і Тірсо де Моліну у вид. „Academia”.

Дуже сподобався Зерову Тірсо де Моліна (справжнє ім'я й прізвище — Габрієль Тельєс, 1571-1648, видатний еспанський драматург, автор п'єси „Севільський спокусник”, однієї з перших обробок легенди про Дон Жуана). „Чудовий автор: вельми ладна „Благочестива Марта”, незлий, хоч без потреби ускладнений „Дон Хіль Зелені штани”. „Дон Жуан” сподобався мені менше, але для історично-літературного серця все таки дуже приємно прочитати першу обробку легенди, познайомитися з першоджерелом, нехай і в перекладі”, писав про де Моліну Зеров.

Не перелічуватиму всіх книжок, що по прочитанні писав мені про них Микола Костьович: список був би надто довгий. Але й те, що я тут згадала, достатньо говорить про широту зацікавлень Зерова та про його велику інтелектуальну активність.

Свій побут у таборових умовах Микола Костьович організував якось так, що той не заважав йому працювати. Я намагалася підтримувати його сили й здоров'я пакунками, харчовими та речовими, надсилала йому також книжки, журнали, газети. Одного разу, не знаючи таборових приписів, я поклала пачку свіжих часописів до пакунка, а цього не дозволялося, і Зерову їх не віддали. Він був дуже прикро вражений, питався, чому я не надіслала їх бандеролями, після чого я вже не порушувала приписів. У Миколи Костьовича постійно зникали найпотрібніші речі — то мильниця, то гребінець до волосся, то тасмниче пропали три карбованці (адже в сусідстві відбували кару злодії й кримінальники), однак я посидала і грошові перекази і потрібні дрібниці. Надзвичайно зворушило його надіслання повстятників, джемпера, теплої кофтри. Він повсякчас гаряче дякував мені за допомогу, прохав паперу, зошитів, сталевих пер до писання, сварив за добрі цукерки або вуджене сало, вважаючи це за „розкіш”, задовольнявся квасолею, пшоном, гречкою, горохом та зубками часнику проти цинги.

Про людей, що з ними Зеров спілкувався, він уникав писати, хіба лише іноді згадував про „колективне харчування” та про те, що з товаришами живе дружно.

Гумор не залишав його також і в незвичних тяжких обставинах. Так, наприклад, розповівши мені в листі про те, що він скомпонував касаційну скаргу для одного робітника, а той, одержавши з дому передачу, почастивав його домашньою котлетою, Микола Костьович додав: „Як бачиш, я починаю заробляти юридичною практикою!”

А то він каламбуривав з приводу того, що „між Жлобином і Оршею в поїзді „жлоби” (так на жаргоні засланців звуться крадії та злодійчуки) розчавили його окуляри, то писав, що „одержав пакунок і оплакав відсутність у нім пер”, або сповіщав додатково-радісно: „а пера таки надійли з запізненням — учора”.

Іноді він жартував з метою конспірації. Так, наприклад, натрапивши серед українських перекладів Пушкіна в „Літературній (київській) газеті” й на свій переклад, але підписаний чужим ім'ям, він писав у листі: „Сподобався мені переклад Бажана „Моцарт і Сальєрі” та ще уривок з „Бориса Годунова”, підписаний перекладачем пушкінських казок Петрушевським. Поглянь обов'язково, справді цікаво”...

Переклад „Бориса Годунова” був останньою великою працею Зерова, доканою в Києві, працею, якій він присвятив багато часу й творчої снаги.

Як я вже сказала, манера жартувати залишилася однією з характеристичних рис Миколи Костьовича навіть і в умовах тяжкого життя на півночі.

У ті часи в театрах ставилася модна розважальна комедія „Вова пристосувався”, тож Зеров, на моє турботне питання, як він витерплює прикромі суворого клімату, відповів, мабуть бажаючи заспокоїти мене, що „все добре” та що „Вова до клімату пристосувався”.

Зеров поділився зі мною також описом власної особи в таборових документах, складених, очевидно, не надто письменним охоронцем порядку й законності. Як відомо, Микола Костьович був світлий шатен і мав сірі короткозорі очі, про це він написав мені ось що: „Прикмети мої, як було записано на одному з поворотів моєї біографії, такі:

волосі рйжие,
глаза карие,
нос ОБНАКНОВЕННЫЙ”.

Прислав мені Зеров і дві акварельки (своє й моє зображення), виготовлені його товаришем у нерадісній долі, малярем за професією. Зерова він малював з натури, а мене з невеличкої фотокартки, що була в Зерова.

Як не тяжко було Миколі Костьовичеві, він ніколи ні на що не нарікав. Одного разу він дуже зажурився: загубив, як йому видавалося, через подерті кишені, маленький гаманець,

подарований йому колись передчасно померлим сином Котиком, гаманець, що його батько дуже цінував як пам'ятку.

Згадував Микола Костьович у своїх листах Котика не часто, мабуть, жаліючи мене. Одного разу написав так: „Котика немає, у мене тепер тільки ти та моя праця”...

Але якось Микола Костьович прочитав у „Правді” статтю академіка Богомольця про нові методи лікування ускладненої шкарлатини і був жахливо засмучений, гадаючи, що якби Котик захворів тепер, його можна було б урятувати, і, засмутившись, написав про це й мені. Але чим я могла його потішити?

Тяжко й самотньо було Миколі Костьовичеві. Нелегко було йому і в розумінні харчування, коли припинялася навігація, і пакунки на Соловецькі острови не доставалися. Організм Зерова підупадав і виснажувався. Навесні в нього почалися сильні й невідступні болі голови, і хоч він потішав мене, що це звичайне явище, пов'язане з недокрів'ям, але я зрозуміла, що здоров'я його дуже похитнулося. Про з'явлення сивини він писав мені вже давно, і вона все збільшувалася, а йому ж було тільки десь коло 45 років.

Я почала думати про зустріч з ним, збиралася поїхати до нього на побачення. Були надіслані навіть заяви до Галаг'у (головне управління таборів) про дозвіл на це, від нього й від мене, але мені, після того, як я втратила працю й заробіток як дружина репресованого, а потім знову влаштувалася на роботу, було небезпечно покинути її. А дозволу ми й так не дістали.

Тим часом, наприкінці 1937 року, листи від Зерова перестали надходити. Пакунки, що я посилала, почали повертатися назад. Я писала знов і знов і посилала пакунки. Але відповіді на листи не було, пакунки приходили назад. На мої запити до таборової влади в справі Зерова ніхто нічого не відповідав. Підозрюючи, що трапилося нещастя, в стані страшної й болючої непевності, я написала про Зерова та його незрозумілу мовчанку його старому батькові. Я знала, що Зеров листувався тільки зі мною та, коли-не-коли, з батьком, що дуже любив Миколу Костьовича і неймовірно тяжко переживав біду, що сталася з ним. Зеров теж почував до нього велику синівську прихильність. І ось, нарешті, на запит старенького батька Зерова, йому відповіли з табору, що „Зеров помер у лікарні в 1937 році”. Відповідь була суворо офіційна і гранично коротка, про жадні подробиці не повідомлялося.

Так з листа батька Зерова, що передав мені трагічну вістку, я й дізналася про смерть дорогого мого Миколи Костьовича.

Уже по закінченні війни я знову звернулася до відповідної інстанції з запитанням про долю Зерова. Відповідь надійшла не надто швидко. Я одержала офіційну довідку (та ще й

чомусь із Магадану), що Зеров помер 13 жовтня 1941 року. Тож мені не відома не тільки дорога могила, але й точна дата смерті Миколи Костьовича.

Коли розпочався період реабілітації, спілка радянських письменників України, враховуючи великі заслуги Зерова перед українською культурою як рідкісного знавця української літератури, талановитого професора Київського університету, блискучого перекладача і щонайчеснішої, абсолютно ні в чому не винної людини, внесла прохання про реабілітацію Зерова. Позитивна відповідь надійшла досить швидко, і Зеров був реабілітований посмертно. Мене також негайно повідомили про це.

Отак передчасно відійшла з цього життя людина виняткової ерудиції й великого таланту, яка за весь час свого існування не вчинила нікому нічого поганого, яку любили друзі, читачі, студенти, людина, що могла б зробити ще багато доброго й корисного для своєї батьківщини.

Після реабілітації було дозволене друкування літературної спадщини Зерова. На жаль, вона не збереглася повністю. Але томик творів, збережених мною та його друзями, під назвою „Вибране” (Микола Зеров, *Вибране*, Видавництво художньої літератури „Дніпро”, Київ — 1966) вийшов за редакцією та зі вступною статтею Максима Рильського.

Багато зробили для відновлення доброї пам’яті про Зерова Г. П. Кочур і В. П. Петров, а також і інші особи. Твори Зерова друкувалися у львівському журналі „Жовтень”, в російській „Літературній газеті”, статті про нього та про його творчість були надруковані в журналі „Всесвіт”, у „Вечірньому Києві” та в інших часописах.

Знаю й вірю, що ім’я Зерова залишиться жити в людській пам’яті.

Переклав Олег Зуєвський

МУЗИКАЛЬНА КАМ'ЯНИЦЯ

Жити минулим нема цілі і потреби. Треба жити нинішнім, завтрашнім днем. Але ж пам'ять, яка заховає пережите, яка замінює кожному прожиту хвилину у вічність — заповнює людське життя змістом. Без неї ми були б як посудина без дна, в яку надаремне вливається вино життя. Були б як картка паперу записана водою, а не чорнилом.

Вулиця пнеться вгору. На тому кінці буде кам'яниця номер 23. Той самий, як колись, як завжди. Тільки назва вулиці змінена. При вході повинні бути два трохи облуплені заокруглені стовпики. Брама. Широкі сіни. Вивосковані пороги пообабіч. А на клітці сходовій статуя античної богині. Колись, коли мені було, мабуть, п'ять років, я молилася перед нею, думаючи, що це якась свята. Молилася, щоб віднайшовся канарок, якого ми нехотючи випустили з клітки. Статуя не була святою, і канарок не віднайшовся. Може, переплатив волю життям. Літати ж бо високо не вмів, а котів кругом повно.

Кам'яниця була музикальна. Не тільки тому, що її власницею була Саломея Крушельницька, вона ж бо тут не жила і тільки вряди-годи з'являлася з далекої Італії або ще дальшого світу. Але все тут грало і співало.

Внизу, праворуч, прямо від сіней, кілька ступенів вело до помешкання, де жили тітка й вуйко Шухевичі. Звали їх вуйко Боба і тета Оля. Вуйко — русявий красень і струнка із клясичними рисами обличчя тітка, життя якої пробігало завжди коло вуйка, у його тіні. Обоє вчили гри на фортеп'яні.

Ліворуч, на партері, йти треба було побіч помешкання адміністратора кам'яниці, пана радника скарбу Бандрівського, що жив за методою Кнайпа, а до дітей був строгий. То ж до його візитівки, на якій було написано "радник скарбу", якийсь збиточник домалював послиненим хемічним олівцем "з" так, що радник перемінився на "зрадника". Яким смішним видавався нам цей немудрий дотеп? На сходах було темнувато так, що, мабуть, крім самого автора та його товаришів, мало хто зауважив цей напис, що красувався на табличці аж до найближчих генеральних порядків.

У цьому помешканні співала та вчила співу Одарка Бандрівська, сестрінка Саломеї Крушельницької. Це її учні виспівували гами так, що колись татів клієнт, який ждав довго в почекальні на другому поверсі і вперше почув такі вправи, запитав:

— А що це за звір так там вие?

Жила в кам'яниці теж сестра Саломеї, Анна Крушельницька. Для нас це була оточена тайною пані Анна — Нуся. До дітей доходили тільки неясні вістки про любов, яка перервала блискучу кар'єру співачки, може, не гіршої від самої Саломеї. Казали, що вона все ще жде на свого любого, який залишився десь далеко в Італії. Стрічаючи її, я робила чемний “диг”, але коли її чудові сиві очі, що чомусь видавалися мені трохи несамоовитими, глянули на мене, я старалася швидше минути її, хоч вона усміхалася трохи ніби неприсутнім, дивним усміхом. Може, її усміх був звичайним усміхом пані до дівчинки, але усі ці вістки, що їх передавали нам дівчата-служниці, додавали пані Анні авреолі чогось тасмничого. Казали, що в неї, при ліжкові, все ще є на столику знимка цього тасмничого італійця, що зачарував її на все життя.

На перший поверх вели скрипучі сходи. Підождіть, станьте на хвилину тихо, і я знову почую цей скрип. . .

Там — два помешкання. В одному жила сім'я професора Яцкевича. В гімназії, де вчив, він залюбки розказував про свого собачку Джілія, але учні були більше зацікавлені його гарними дочками. Дві з них грали на фортепіані. Потім спровадилася на перший поверх сім'я Дроздовських, з якої двоє грало, аж любо. Пан радник, видимо, любив тишу, проте приймав на помешкання самих музикальних.

А рядом графиня Порчеррі. Випрямлена, як свічка, пані, якої я ніколи не бачила без чорного, маленького капелюха на сивісінькій голові. На плечі спадав чорний, газовий вуаль. Про її дочку, з рудим пухастим волоссям, казали, що вона має виступати у фільмі. Тільки вони дві записані в моїй пам'яті мовчки, без звуку.

Скрипучі сходи ведуть вище на другий поверх. А тут усі грають. Передусім Станислав Людкевич, званий Сясьом, наш сусід, тата приятель. Його ділять від нас двері, бо його кімната це насправді частина нашого помешкання. Він повертається додому в різних порах дня і ночі та в різних порах чути, як він ходить по кімнаті, говорить до себе, а частіше мугикає під носом. Час-до-часу, коли щось не виходило, чути було “пся крев, пся крев”. Ліжко брата прилягало до Сясьових дверей, і, бувало, вночі брат будився від звуків, які, здавалося, виходили десь з-під його ліжка. Це Сясьо пробував, вдаряв на фортепіані кілька акордів. Так народ-

жувалися його композиції. А потів знову тиша, ніби ще глибша. А по хвилині чути було, як Сясьо ходить по кімнаті, мугикає.

Побіч Людкевича жила сім'я дрібного поміщика, як у нас казали, "дідича". Усі його діти вчилися у Львові. Живилися тим, що батьки привозили кінсьми з села. На ганку стояла замкнена на колодку скриня, куди пані Островська ховала печене-варене, яке привозила дітям. Скільки дітей було — вже не тямлю добре. Були сини Юрек і Владек і горсточка дівчат. Пані Островська, стрічаючи маму на сходах чи в коридорі, жалілася та остерігала, що це зла кам'яниця, бо тут дівчата заміж не виходять. Вичисляла усіх незамужніх, від рудої дочки графині Порчеррі починаючи. Найкраще випровадитися або заручувати дівчат ще в колиці.

— Бо як змудріє, то не схоче.

Її дочки грали на фортепіано, але тільки так, як "паненкам" могло придатися для того, щоб чарувати женихів. Тож звідти чути було не якихсь там Бахів, Бетховенів, Шуманів, але романтичне:

*Лист, твій останній лист,
Вже мокрий від сліз моїх,
Його я в душі зберіг . . .*

або

*Дивлюсь на твою фотограф'ю,
Яку ти прислала мені,
І висловити не зумію,
Тої муки, що в серці на дні . . .*

Поправді то і ми радо грали "шлягери". Брат-челіст, найкращий з-поміж нас музика, завжди, заки починав вправляти на чельо, яке ми чомусь називали „цъотка", отже заки брався за свою "цъотку", вибухнував на вишневому піяніні, приспівуючи милим барітоном:

*Весна, уже цвітуть магнолії
Їх запах повний меланхолії.*

Я залюбки переривала вправи „Czerne: Schule fuer Fingerfertigkeit" романтично пісенькою:

*Ти і весна, й любов весінна,
Мій світ, життя могого спів;
У серці радісне тремтіння:
На лавці май-царевич сів.*

Спершу моя увага звернена була більше на кінцевий рядок, я бо завжди уявляла собі на котрій-то лавці у Єзуїтсь-

кому городі сидить “царевич-май” в одязі пажа із байки. Пізніше вже більше цікавила мене лавка, на якій сидів хтось більш конкретний від царевича-травня. Тим самим наголос падав на перші рядки:

*Ти і весна, й любов весінна,
Мій світ, життя могого спів . . .*

Співати я не відважувалася, хіба що ніхто не чув. Моя теорія була така: в мене є слух і голос, але одне з одним не має зв'язку.

Старший брат Юрко грав на скрипці, до того знаменито свистав, чого я йому дуже зазирувала. Співав залюбки під час ранньої туалети. В його репертуарі була така пісенька:

*Мені страшно та кобі —
Мені страшно та кобі —
Мені страшно та кобі —
Та подобається.*

Одного разу хлопці привезли з вакацій пісеньку, яка не можна сказати, щоб дуже ущасливила маму, особливо коли спів продовжувався без кінця:

*Любив мене, мамцю, любив мене
Не рік, не два зводив мене, мамцю,
Любив мене, мамцю, любив мене*

і т. д.

Юрко залюбки співав не звичайним голосом, а фістулкою, фальсетом. Це ввело раз у блуд одну маму, яка під час прогулянки на вузькогаторовій залізниці в Підлютому звернулася до своєї дочки:

— Нуна, не фалшуй! — саме тоді, як співав Юрко фістулкою.

Співав інколи й тато. Бувало, мама зажурена якимись щоденними турботами, яких їй ніколи в нашому домі не бракувало, тим більше, що мама “любила” журитися за всіх, а тато звертався до неї з пісенькою:

*Скарбе мій, розпогодися,
Ясне личко покажи
І весело усміхнися,
Що на серці — розкажи!*

Мама в першій хвилині хмурилася ще дужче, але годі було довго видержати, не розсміявшись. Цю пісню певно пам'ятав тато від маленького. Співав теж старосвітські пісні:

*В гаю зеленім враз зі мною
Ягідки він збирав,
Святу мені відкрив любов,
Мене ягідков звав . . .*

або

*Там на горі крута вежа,
Там бистра тече вода,
Там дівчина чорноброва,
Хорошая молода . . .*

На жаль, не пам'ятаю пісеньки про те, як

*Кожним вечером царівна
Чудно-дивної уроди*

Ходила по воду, де стрічала когось

*З покоління бідних Гезра,
Що з любови умирають.*

Важкі людські справи, які двигав тато на своїх плечах і які щоразто важче було успішно провадити, замикали його уста і з літами щораз рідше можна було чути його спів.

Подвір'я теж не мовчало. Там співали, прасуючи чи готуючи їжу, наші вірні помічники — Гані, Касі, Ксені — про них хтось повинен написати монографію. Звідтіля плили „Віють вітри“, „Ой, не ходи Грицю“, як теж стрілецькі пісні, які вже стали народними: „Іхав стрілець на війноньку“, „Ой видно село“ тощо. Більш засиділі львовяни співали:

*Бліда графиня в пухах лежала,
Принади мала відкриті,
Вдивлялась німо, подиву повна,
В очі красуня — бандита . . .*

Властиво тільки з партеру ніколи не доходили ніякі легкі пісеньки, ні “шлягери”. Всі інші переплітали поважну музику — легкою, хоч це було побічною справою. Треба ж бо було братам вправляти на скрипці та чельо, а мені на фортепіані. Не слід ще забувати про маминих учнів. Пополудні мама йшла до Музичного Інституту, але ранком приходила всяка дрібнота, яка нерозумно могла сягнути руками до клавіатури, ніжками баламкаючи, якже далеко від вимріяного педалу.

Інколи, з роками щораз-то рідше, грала сама мама. Це було найкраще. Сидіти у глибокому фотелі, не читати, а ков-

тати книжку й слухати маминої музики, або, під її акомпанімент, м'яких звуків братового челя.

* * *

Тепер іду вгору вулицею, яка колись звалася Крашевського. По цьому боці — хідник і кам'яниці — по тому — м'яка доріжка і парк. Каштани виструнчують свої свічки. Звідти згори, з “нашого” балкона, видно хвилясте море зелених каштанів, помережане узорами свічечок. Ось черемаха. Та сама, що п'янила запахом і сипала пелюстками на стежку і на закохані пари, що сповільнювали хід у тому місці. Тепер і мої стають щораз-то спокійнішими. Ногам ніби не йдеться. Минаю дім давнішої Адвокатської палати, потім номер 19, де ми пізніше жили. При вході ще слід від таблички з татовим іменем. Ще буде номер 19а, дім Біляків, а потім . . .

Увійду в браму, де пахне всуміш паста, якою пані Томашова натирає сходи, із запахом котів, що ним насякла сходові клітки. Може, й сама пані Томашова з'явиться з мітлою в руках, щоб ствердити, чи не входить якийсь волокита. Може, теж вийде із своєї “ізби” в сутеринах бабця-прецлярка з кошиком, повним цукерків, на краях якого майові прецлі на патичках. В брамі почую, як грає учень вуйка Боби. Якщо це його небіж Ромко Шух, тоді слід міцних, прецизійних ударів його пальців линуць звуки, від яких, здавалось би, розсуюються стіни. Навіть не бачивши його, можу уявити собі, як Ромко, з прикметним собі завзяттям, похилив голову і закушує долішню губу, із пасією граючи Апассіонату.

А коли увійду на сходи, тоді оточить мене з усіх боків музика, наче б тут була Філія Музичного Інституту.

Може, саме співатиме Одарка Бандрівська мою улюблену, скомпоновану Людкевичем пісню:

*Сти, дитино моя,
Щастя мого життя . . .*

Або її учень, стипендист Митрополита Шептицького, співатиме гами, водночас надслужуючи, чи не скриплять сходи, чи не йде хтось, до кого він лине думками, а хто живе там вище, на другому поверсі.

Що даліше вгору, то більше музики. Там бо грає Оленка Дроздовська, вдаряє відірвані акорди Людкевич. Може, затужить-заплаче чельо-цютька мого брата. На найвищому поверсі всі ці звуки, фортепіан, скрипка, чельо зливаються в одно. Сходові клітки, як мушля, ловить звуки.

Співграє теж і подвір'я. Якщо пані Томашова пропустила нехотючи дідуся з катаринкою, то линуць-пливуть звідті-

ля ніжні старосвітські менуети та вальчики. А може, ввійшов на подвір'я незагримічений мандрівний парасольник, який викрикує-вистіває:

*Па- ра- соолі до направи на місци,
Паааа-расолі до направи на місци . . .*

Або відомий на весь Львів вуличний співак заспіває:

*Куплю си газету, сяду до трамваю
Бувай ми здорова, бо я від'їжджаю.
Камінь на камінні, на камінні камінь,
А на тім камені іще один камінь.*

Опівдні почути можна теж ритмічні удари тріпачки по дивані. Завершенням цих звуків є дзвінки, виразні удари по металю, які через подвір'я доходять з варстату якогось бляхаря, слюсаря чи коваля, деє з-поміж вулиць Клейновської, Сикстуської і Крашевського. Його “дзень-дзень-дзелень” це неначе заповідь-провісник модерної конкретної музики, завершення цієї все-музичної симфонії, у яку згідно зливаються звуки з різних джерел і епох.

• • •

А якщо ні! Якщо привітає мене глуха тиша. Якщо замість запаху терпентинової пасти та котів почую запах смаженої олії, як це часто тепер у Львові буває. Замість пані Томашової, може, вийде двірник у білому кітелі і запитає, кого я тут шукаю. І не зрозуміє моєї відповіді, коли скажу, що шукаю мелодії моєї кам'яниці. А від типі, якою відмовчуються усі помешкання, вічно розспівана музикальна кам'яниця, що живе у моїй пам'яті, може замовкнути, вмерти під ударами дійсності. Залишить по собі пусте глухе місце, яке буде боліти більш, ніж найболючіша туга.

Стаю. Не підходитиму до музикальної кам'яниці. Обійду кругом, гляну на неї з алеї Єзуїтського парку, здалека. Стежки, що колись вела впоперек улиці до алеї — нема. Колись я тут гралася “в кляси”, скачучи на одній нозі з однієї клітки в другу. Бувало, як тепер, хотілося перейти прямо травною, оглядаючись, щоб не побачив сторож, якого ми чомусь називали “гула”. Тепер теж оглядаюся, чи не насварить хтось за те, що топчу траву. Але нема ніякого “гули”, і я вже серед кленів, що накреслюють алею. Бачу. Жовта сечесійна фасада. В горі півокругле вікно. Це в кімнаті, де стояло вишневе піаніно. На першому поверсі балкон підпертий кар'ятадами. На балконі сивіє чиясь голова. Там колись залюбки сиділа графиня Порчеррі в чорному чепчику

на сивому волосі. Але тепер? Хто це? Сива пані, видно, щось робить, мабуть, мис.

Так. Це, мабуть, вона. Пригадую. Хтось мені казав, що вона тут живе. Це, мабуть, вона, це напевно вона. Я хочу, щоб це була вона, Анна Крушельницька. Сидить на бальконі і вишиває малюсінькими хрестиками на сірому, теплому сільському полотні. Разом з нитками вшиває туди свої несповнені, вічно живі мрії. Напевно ще й досі жде на далекого милого. Жде і надіється. А чи ще має на столику при ліжку фото пана з старосвітськими вусами?

Вона одна осталася з давніх жителів музикальної кам'яниці. Вона одна — замкнена в рожевому колі несповненого кохання і надії, немов у милянній баньці. Може, любов і надія це те, що задержує людину живою. Альхемічна таємниця вічності!

Д-р Іван Подюк

Я БУВ ЛІКАРЕМ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

Багато років минуло з того часу, коли я бачив письменника востаннє. А мені й тепер здається, що Василь Стефаник от-от над'їде великими каптанами тай гукне з фіри на подвір'я:

— Гей, хто там? Доктор дома?

Шість стіп високий, фізично дуже вродливий мужчина, з густим, коротко обстриженим волоссям, легко обкинутим сивиною, гарно притятими вусами і гострою борідкою — таким був Стефаник. З його дещо засмаленого вітром і обпаленого сонцем обличчя, на перший погляд грізного, з живих проникливих очей так і ллялися доброта, скромність, здоровий, інколи терпкий гумор, жартівлива безпосередність. Його повага й достоїнність декого онесмілювали. Проте любивши його і шанували всі, діти й дорослі, бідні й багаті, вчені й неосвічені, свої і чужі, бо він до всіх простягав свою міцну руку, бо був він не тільки великим естетом — мистцем у своїй літературі, але й був естетом у цілім своїм житті, особисто приватнім і публічним. Стоїть, бувало, гурт людей, надходить Стефаник, хтось з них зараз скаже:

— Тихо там, Стефаник іде . . .

І шапки піднялись високо на його привітання.

Як колись, так і в 1930 році на Різдво пішов Стефаник у село, щоб відвідати своїх рідних і приятелів, між ними й о. Михайла Дольного, пароха Русова, якого він дуже шанував. Повертаючись додому, він спотикнувся на покритій льодом дорозі і впав. Колядники занесли його майже непритомного до хати, а тітка Олена Плешканова і сини зараз же післали підводу по лікаря.

— Я так був зворушений потужним співом розколядованих сіл довкола, що забув за лід під ногами. А решту вже знаєте . . .

Так, кілька років пізніше, він розповідав обидвом своїм великим приятелям, Вацлавові і Юркові Морачевським, під час лікарської наради в їх хаті у Львові.

— Докторе, їдьте з нами до Русова, бо посол тяжко ослаб, — сповістили два молоді господарі, що приїхали мене привезти. — Не може ані говорити, ані пальцем рушити, тільки харчить . . .

Я вхопив торбу, поскидав дещо в неї, і ми всі швидко сіли на фіру. Молоді коні рушили гальпом. Цілу дорогу, — ми їхали не цілу годину, — я роздумував, як лікувати хворого, навіть ще не бачивши його. Я знав, що велика тінь Василя Стефаника паде далеко через межі і кордони, на

всю Україну. Я розумів, що моя відповідальність була не абияка.

Ми приїхали. Хата гарна, велика, під бляхою, всі вікна освітлені. З боку ставок, кригою окутий, праворуч стодола та інші господарські будинки, за хатою, від полудня і заходу, гарний сад, яблуні, інеєм вбрані. Сини повели мене галерією, що йшла вздовж хати з півночі, у велику, чисту, теплу кухню; вона була насичена пахощами різдвяних страв, приємним ароматом свіжого пшеничного хліба. На обличчях присутніх виднів смуток, навіть переляк.

— Рятуйте посла, докторе! — сказала тета і відкрила двері до кімнати хворого.

Він лежав неперушно на вузькій дубовій ліжку, накритий ковдрою і теплим вовняним коцом. Я сів коло нього. Ліве його око було трошки отворене, а праве закрите набряклою повікою. Кут його уст — незамкнутий. Віддих — нерівний з брожітним звучанням, чи не від курення, то прискорений, то повільний, з уст виходив неголосний стогін. Пульс — 50-52, з частиними перервами, а тиск крові — 230/130. Серцева конфігурація побільшена, розливний бронхіт, дрібне хрипіння майже досягало до лопаток. Права рука й нога спаралізовані, з відрухами патологічними. Це був удар паралічу, а я не міг чекати далі на серцеву катастрофу і опух легенів або на дальшу компресію мозку. Я виконав венопункцію.

Тітка Плешканова, рідна сестра дружини письменника, зручно ловила кров у літрову скляну баньку з широким отвором, що на метер довгою цівкою спливала в неї, а Кирило придержував руку на подушці. Коли в баньці було більше, ніж півлітри крові (550-600 к.ц.), я перев'язав руку, а хворого поставив у майже сидячу позицію. Він запав у глибокий сон, хрипіння не було чути, віддих став спокійний, рівний, пульс підійшов до 70 на хвилину, а тиск крові впав на 170-175/90. Я ще сказав дати досить теплий компрес на ноги та впорскнув підшкірно камфору з кофеїною.

Аж тепер я розглянувся по кімнаті. Над ліжком хворого був повішений великий портрет-фото Семена Стефаніка, письменникового батька. Чупер, гладко причесаний, рівно втятий по середині чола, спадав по боках і ззаду аж на шию. На стіні від кухні висів чорний образ Матері Божої з Ісусиком роботи Мурілля. Під цим образом стояла довга канапа, що майже притикала до вузької високої пічки для ogrівання. По протилежному боці було велике вікно, перед ним стіл з розкинутими на ньому газетами і журналами, а поруч нього при стіні комода. Двері були відхилені до ідальні, куди запросила мене тітка на перекуску і добру медівку. З ідальні було видно гарну велику вітальню, одні двері якої вихо-

дили надвір у сад, а далі на ставок, що лежав на полудне від хати. Ще далі за вітальнею, — розказувала тета, — є кабінет письменника, в якому він інколи писав свої новелі.

На наступний день, — це був третій день Різдва, 9 січня 1930 року, — я знову приїхав до Русова. Всі зустріли мене радісно, стан хворого цілком змінився. Найбільше тішилася тітка Плешканова, бо „Стефаник вже нас пізнає, намагається говорити і дуже хоче вас бачити, докторе!”

— Христос раждається! Як чується тепер, пане после? — запитав я письменника.

Він здригнувся, наче збудився з глибокого сну, і повів долонею по обличчі. Розтирав чоло, повіки, довкола уст і, підтримуючи відкриті повіки, глядів на мене. Пізнав . . . і почав якби витручувати з грудей незграбні, поломані слова:

— Довго і страшно гримали-гупали в голові ковалі. Ніби дротяним чепцем зв'язували, аби не трісла. То тягали і сіпали за язик. Вже забралися . . .

Павза. Ще раз потер повіки і губи лівою рукою і трохи виразніше та сильніше заскандував:

— Хлопче! Як гадаєш, що буду калікою, то не лікуй! Гній треба викинути на гній! . .

Його голова повернулася вбік, з очей скапували сльоза за сльозою на білу подушку. Інтелект письменника почав працювати, розпач і свідомість свого тяжкого стану придумали мову. Я мав враження, ніби дім розлітається в тріски. По довгій мовчанці відізався в ньому давній гумор, письменник уже веселіше і жвавіше заговорив:

— Як бачу, то ти, небоже, не тільки молодий і гарний хлопець, але ще кращий цирулик, бо спритно спускаєш кров старим пиякам.

Стефаник був надзвичайно солідним пацієнтом. Він виконував усі активні і пасивні рухи та масажі, як не міг, то помагали йому тітка Плешканова, сини або Параска, дочка сестри Марії, про яку письменник писав у „Вечірній годині”. Його здоров'я швидко поправлялося, здоровий гумор, певність себе, гострота думки віджили. По чотирьох-п'ятих місяцях сидав, зводився сам на ноги, ходив по хаті з допомогою, а далі й сам, з палицею або й без неї. Тієї зими я часто приїздив до Русова. Так прийшла весна, а потім і літо, я не потребував їхати до Русова, бо письменник приїжджав до Снятина, полагоджував сам різні свої покупки і приходив до мене на лікарську контролю.

* * *

Восени 1930 року польський уряд післав на західно-українські землі пацифікацію, щоб приголомшити українців перед виборами до варшавського сейму. На села й міста

впала паніка, тоді й над'їхав до Снятина ґальопом Стефаник. Я вибіг з хати, він закричав:

— Та це ж татари. Полякам треба нового Хмельницького. Або ми, або вони, а різатися мусимо. Дай щось, аби голова не трісла. Іду до нього, — письменник мав на увазі старосту Гольчевського, — най у себе мене б'є!

Зажив він три люміналетки, випив солодкий чай з кораміною. Потім сів на віз і крикнув до свого фірмана Михайла: „Гони!” І фіра швидко поторохкотіла до будинку староства.

— Отут можете мене і на смерть вбити, але в Русові бити не будете, пане старосто!

Розповідали, що по такій промові Стефаника староста зараз підбіг до телефону, і наказав поліційному комісареві відкликати „пацифікаційну” руйнацію, що вже почалася в найбільшому селі Снятинського повіту Стецеві. Таке міг зробити тільки В. Стефаник.

* * *

В наступних роках письменник почувався так добре, що ніхто не сказав би, що він недавно стояв на порозі смерті. А в його 60-річчя, в травні 1931 року, прихильники його таланту, політичні приятелі і рідні приготували йому таки в Русові, у його власному домі, ювілей-бенкет. Письменник був дуже врадуваний, а найбільше тішився проф. Вацлавом Морачевським і його сином Юрком, що був тоді „гродським” суддею у Львові та почувався українцем.

Я вже перестав їхати до Русова, письменник час від часу приїздив до мене, до Снятина. Аж ось в травні 1934 року Стефаник прислав підводу, щоб я приїхав лікувати його сина Юрка, якого покійний дуже любив. Хворий уже тринадцятий день лежав у високій гарячці і так змарнів, що я ледве його пізнав.

— Каплі води не може вдержати в роті, — сказав письменник. Роби, що знаєш, бо я вже ніщо не годен допомогти . . .

— Я маю з собою пляшку маляги, — відповів я, — це холодне, солодке в смаку вино. Може, він буде пити і, може, воно й апетит викличе . . .

— Давай! — сказав письменник.

Я розкоркував пляшку і хочу подавати хорому ложкою, але письменник вхопив пляшку від мене, приклав синові до спечених уст і так зручно нею маневрував, що Юрко засмакував і пив - пив - пив, аж доки не вицідив всього вина.

— От-псяюха! — скричав голосно письменник. — Тепер буде вже жити. Удався в мене, небоже!

І так було.

* * *

Радянський консуль у Львові, Юрій Лапчинський, намагався намовити письменника поїхати в Україну і лікуватися на Кримі, а навіть повідомив, що хоче його конечно відвідати таки в Русові. Цим Стефаник був дуже неміло вражений. Приїхав до мене:

— Як ти мені радиш? Їхати туди, чи не їхати? Чи сидіти в Русові? Але ти мусів би поїхати зі мною!

— Я ще хочу жити, пане после! — відповів я. — Але ви можете їхати, вас не посміють торкнути. А ваша поїздка може придатися нашим письменникам, що хотіли б вітати вас між собою. Ви забули, що недавно мені говорили про те, що Лизанівський, Косинка чи ще хтось переказував, щоб ви перед виїздом поцілували тричі свій поріг у хаті. Чи це вам не каже нічого, пане после?

— Ну, то напиши мені посвідку, що я дуже хворий і що ніхто не сміє мене відвідувати. Лапчинському я вишлю посвідку, щоб дав мені святий спокій. А в Україну я не їду, досить поляків знущатися наді мною.

Я так і не знаю, чи вислав він Лапчинському мою посвідку, але десь незабаром НКО припинив висилку „досмертної” пенсії Стефаникові. Він почав бідувати знову, рідко приїздив до Снятина, а ще рідше відвідував мене.

* * *

Аж як вирядив свого сина Юрка за море до Канади в травні 1936 року, його здоров'я почало нагло занепадати. Він став сумний, задуманий. А відвізши Юрка до Львова, він прийшов до мене і жалівся, що приходить його кінець і що сина він більше не побачить.

А за кілька тижнів, десь у червні 1936 року, заїхав до мене і ледве зайшов до моєї почекальні. Не то сів, не то впав у глибокий, плетений з луговиння фотель і довго не міг заговорити. Я заалярмував дружину, вона принесла чай з кораміною і подала письменникові. Він скоро випив, повелішав, але до нашої вітальні зайти не хотів. Зате просив привести мою 7-літню дочку, яку називав шляхтянкою. Він узяв її на руки, притиснув до себе і почав говорити:

— Вони всі вигинуть, а ти, шляхтяночко, будеш довго жити й мене пам'ятати, бо я не маю внуків. Будеш пам'ятати старого діда-каліку, якому палиця падала з рук, а ти зграбненько її підносила і тиснула йому в руки. Тай не забувай про ті великі коні, якими я приїжджав до твого тата. А може, ці каштани привезуть тебе до мене, аби ти знала, де дід жив.

Його гумор, охота жартувати, той „буйний вітер” з народної пісні, очевидно, потахали в ньому. Це вже була тільки тінь Стефаника. Він сумовито поглянув на нас троє:

— Дорога моя шляхтянко, і ти, небоже! Вже тепер бачите, що у вас не Стефаник, а гнилий гарбуз з запущеного городу. Не діждуся свого Юрка. А як котре з вас його колись побачить, то скажіть йому, що я його ждав довго, бо сердечно любив.

Встав і помалу шкультигав до свого воза, як тінь спорхнявілого дуба перед заходом сонця.

Скоро прийшла осінь, листопад. Я знову поїхав до Русова, бо залярмував Семен зі Львова, що тато вмирає. Тоді я найшов ще й гнійне запалення пальців у нозі з лімфатичними смугами аж до коліна.

— Добре, хлопче, що-сь приїхав. Мало-м не здох. Ратуй, як можеш, — втішився Стефаник.

Літеплою водою і милом обмила тітка зі мною ногу; я замазав йодиною рани та завив їх пропідоновною мастю, а поверж сказав дати висихаючий компрес. Гарячка швидко минула, хворий почувався добре. А Семен дякував зі Львова телефонічно.

Письменник, мабуть, прочував свій недалекий кінець. Був гарний, сонячний, тихий день, початок грудня 1936 року. Письменник наказав одягнути себе в зимовий плащ, теплу шапку і вийшов у двір. Обійшов помалу став, раз і другий. Довго глядів у тиху воду. Потім пішов у сад, поміж яблїнки, а звідти зайшов до стодоли, виніс маленьку лавочку і сів проти сонця. І простудився. Почалась інфекція горішніх віддихових доріг: гарячка, біль голови, кашель, дрож. Ослаблений організм не зміг перемогти інфекцію, розвинулося обостороннє запалення легенів. Ліки перестали діяти, всі інші заходи тільки мучили хворого, слабе серце прискіпувало катастрофу. Я сказав родині, що стан — безнадійний. Проте, стоячи на порозі їдальні, я, щоб хворого підбадьорити, голосно сказав, що це криза і що все буде добре. Хворий почув і спересердя заговорив:

— Брепеш! Дотепер ти казав правду, а тепер брепеш, небоже! Хіба ви всі подуріли і не бачите, що я вже по шию у гробі?!!!

Тітка притиснула голову до одвірка і заридала, Кирило задеревіло дивився перед себе, а я сів мовчки коло стола. По довшій перерві письменник кивнув рукою, щоб я сів коло нього, а потім сказав:

— Цьоцю, — так він кликав дружину своєї сестри, — Кириле, ходіть сюди! Підведіть мене! Тепер уже самі видите, що долізаю до них на горб, — гробниця Стефаників була на старому цвинтарі, положеному на високому горбі, — як умру, то най ніхто не говорить над моєю могилою! — глянув на мене. — Ти мій останній молодий приятель. А молодість і красу я все любив. Ти скажеш про мене все, що

знаєш. Тебе будуть слухати люди, і я сам. Ти бачиш добре, це — мій кінець.

Я довго сидів мовчки коло стола. Аж як тітка Плешканова з плачем прошепотіла мені у вухо, що письменник просить свою маму, аби далі його вела, я встав і сів коло нього. Але він уже мовчав. Надійшов о. Михайло Дольний, парох Русова. За півтора години Василь Стефаник був мертвий.

На похороні я не збирався говорити, стояв далеко між селянами. Аж почувися голоси:

— Ходіть, вас викликають!

Прибіг Кирило, за ним Семен, а далі академик В. Щурат:

— Говоріть, мусите говорити.

Я не знав, що говорити, мене висадили на стіл, навкола маса народу. І я почав свою промову словами Василя Стефаника:

— Хлопче! Як гадаєш, що буду калікою, то не лікуй. Гній треба викинути на гній!

Стефаникові слова похилили всі голови до землі. Сотні рук піднесли до очей. Затріпотіли шалінові хустки в жіночих руках, а й Василь Щурат та Іван Макух то одною, то другою рукою втирали сльози.

• • •

ПО Д Я К А

Появу 5-го збірника Об'єднання Українських Письменників „Слово” в Канаді уможливили такі дотації і пожертви:

Дотація від Шевченківської фундації	\$1,500.00
Дотація від Провінційного Уряду Алберти	750.00
Пожертва від Фонду В. Стефаника	300.00
Пожертва від СУЖК	250.00
Пожертва від Т-ва Мужчин при Катедрі св Йосафата в Едмонтоні	100.00
Пожертва від УНО, Відділ в Едмонтоні	25.00

Всім жертводавцям складаємо нашу щирю подяку, теж Відділові Громадянства при Секретареві Стану Федерально-го Уряду Канади за дотацію в сумі 2,500 доларів на з'їзд українських письменників Канади, що відбувся в Торонті в днях 1, 2 і 3 червня 1973 року.

Управа Об'єднання Українських
Письменників „Слово” в Канаді.

ПСЛЯСЛОВО

Цей п'ятий збірник „Слова” появляється як показ творчости багатьох українських письменників у діаспорі, передусім з Канади і ЗСА. Для подібних видань хотілося б зібрати можливо повністю зразки творчости усіх видатніших письменників поза Україною; якщо когось бракує, так це вина не редакції: цей збірник постав не за законами колгоспу, в якому бригадири наseitанку виганяють з хат людей на ударну роботу, а з вільної і дружної співпраці осіб, яким дороги українська література й мистецтво.

Завданням редакції було зібрати для цього видання потрібний матеріал, вибрати кращі на її думку твори, зуніфікувати їх якомога правописно та вкінці зібрати кошти на видання і випустити його друком. Розміщення творів за принципом поазбучним здалося редакції найдоцільнішим, оскільки чимало авторів прислало свої твори з проханням „не запхати їх десь на кінець книжки”. При поазбучному розміщенні автори, які опиняться на кінці, можуть винуватити тільки власну лиху долю. Щождо вибору творів, то редакція не давала переваги ні традиційним, ні модерним, уважаючи, що письменник може висловитися досконало кожним стилем, якщо тільки має що сказати і вміє це передати образним словом. Власне, таке зіставлення різнородних писань в одному збірнику робить видання цікавим та дає змогу читачеві зіставити й порівняти речі різного стилю та виробити собі власний на них погляд.

Бажаючи дати місце якнайбільшій кількості українських авторів, редакція мусіла поробити деякі обмеження, а саме, вилучити всю перекладну прозу, що не має зв'язку з українськими проблемами та що своїм розміром забрала б надто багато місця. Вийняток зроблено для поезій та для однієї театральної п'єси, яка, майже в повній згоді з дійсністю, показує, як англосакси уявляють собі український комплекс. Влучено теж статті дискусійного характеру, бо наші збірники появляються не часто, тому дискусія повинна бути залишена періодичній пресі. З тієї самої причини немає в збірнику й рецензій та оглядів, місце яким також у журналах та газетах. Нам хотілося створити книгу, яка б і за десяток років не втратила своєї актуальности, а це можливе тільки тоді, коли вибір матеріалу зосереджується на суто мистецькому характері поезії й прози та широкій охотності літературознавчих статей. Рецензій й інших подібний матеріал розбивали б цю єдність.

Цей збірник появляється друком в Едмонтоні, на кошти, зібрані канадськими установами та особами, список яких подаємо окремо. Тож не випадково значна кількість надруко-

ваних матеріалів належить канадським авторам. Це зусилля є успіхом не тільки наших письменників у Канаді, але, одноковою мірою, теж нашої канадської громади, яка причинилася до здійснення цього видання.

Сказане ніяк не значить, що українська література і мистецька творчість у діаспорі має нормальні умови для існування і розвитку. До цього ще дуже далеко. Українська творчість у діаспорі має свої проблеми і труднощі — розсіяння по континентах, труднощі видавання і поширювання книжки, брак письменників, які жили б з літератури (ще добре, коли даний письменник працює у споріднених професіях — як редактор, професор, бібліотекар), брак вироблених широких читачьких мас, яким здебільшого вистачає розвагова література і телевізія мовою крайн їх поселення. В результаті, наші культурні діячі боліють не тільки поневоленням української культури в Україні, але й тим, що, порівняно вже заможне, українське суспільство поза Україною так скупо перетворює вартості матеріальні на духові. Вистане згадати, що в нас досі немає хоч трохи пристойно виданих збірок таких всеукраїнського калібру поетів, як Ольжич, Теліга, Стефанович, немає несфальшованої історії українського мистецтва й репродукцій його визначних творів. Малою потіхою для нас може бути те, що поляки і словаки вже винесли на міжнародний форум нашу ікону, очевидно, як словацьку і польську. Багато, дуже багато важливого в нас не зроблено і, ще гірше, немає почуття потреби зробити.

Зарадити цьому станові можуть не теоретичні роздуми про потреби нашої культури (хоч вони, ті роздуми, теж дуже потрібні), а постійна і цілеспрямована активність культурних сил, однаково — тих, що творять, і тих, що сприймають. У цьому пляні, власне, й появляється цей збірник „Слова”, як дружня співпраця творчих і громадських сил, яким дорогі справи української культури і які свідомі того, що в нематеріальному слові куди більше і сильніше, ніж деінде, зможе бути утривалений дух нашої доби, тобто — ми самі. Буде чудово, коли ця діяльність зможе бути далі продовжувана — творами ще кращими, досконалішими.

Редакція

З М І С Т

<i>Емма Андрієвська. Порожнинам, обтягненим людською шкірою. Замість довшого Ретельникам зла</i>	5
З циклу „Наука про землю”	6
<i>Олекса Веретенченко. Втеча. Поета строфи</i>	8
Судні ночі	9
<i>Олекса Гай-Головко. Сократ, Платон і Гегель</i>	10
Василеві Стефаникові	10
Гнались в день. Відлетіло літо	11
І знову сніг. Квітка стукає	12
Ці дощі. Відлітають білі півонії	13
<i>Святослав Гординський. Народження ідола</i>	14
Межа	15
<i>Стефанія Гурко. Візія апокаліпса</i>	16
Модерніст	17
Дума про молодого поета	18
На полях книжки	19
<i>Олег Зуєвський. Ars poetica: I, II, III, IV.</i>	20
<i>Іван Кмета-Ічнянський. Пройшла лугом осінь</i>	23
Пройшла лугом осінь	23
Защо караний я? Осінні рефлексії	23
<i>Петро Карпенко-Криниця. Несподівана елегія</i>	24
<i>Світлина Кузьменко. Весна. Ходить щедра осінь</i>	31
У вікно. Я вірю в день	32
<i>Василь Софронів Левицький. Шаржі</i>	33
<i>Богдан Мазепа. Читачеві. Життя</i>	35
Часто в ночі сумні	36
Дружині. Прощальне	36
<i>Борис Олександрів. Неможливість</i>	37
Той сонет	38
З шпитальних віршів. Емігрант	39
Спомин	40
Уривок (З Ів. Буніна)	41
<i>Василь Онуфрієнко. В Австралії. Не вб'ють</i>	42
Не страшно миль. Все спогади	43
<i>Володимир Скорупський. Перун</i>	44
<i>Яр Славутич. Голод (частина поеми)</i>	46
<i>Наталя Лівницька-Холодна. Калинова сопілка</i>	58
Півонії	58
Ніч під Івана Купала	59
Перезва. Вечір	60
Перекотиполе. Жоржини	61
В парку. Весна	62
Янгол смерти	63
<i>Олександра Черненко. Вечеря</i>	64
Падіння цвіту	64
<i>Ірина Шуварська-Шумилович. Сама прощачкою піду</i>	65
<i>Микола Щербак. Хата</i>	66

Богданова гора. Мати	67
Дощ у вишневому саду	68
Прихід осені. Повернення	68
<i>Р. Г. Моррісон.</i> Біля дюн. Трістан	69
Над затокою. Не кади	70
Дощ (З англійської мови переклала	
Лідія Далека)	72
Дещо про автора (в англійській мові)	72
<i>Райнер Марія Рільке.</i> Пісня від моря	74
Голуба гортензія	74
Осінь. Пієта	75
У залі. Нагробний напис	76
Часловець. Книга про чернече життя	76
Формую життя	76
Я маю побратимів	77
Книга про паломництво	77
Ті, що тебе шукають	77
Хтось стане часом. Ти - монастир	78
Книга про убогість і смерть. Убогість	79
Дай, Боже (Переспіви з німецької	
мови Віри Вовк)	79
<i>Роберт Фрост.</i> Знайомство з ніччю	80
Дерево, що впало почерез дорогу	80
Затримавшись під лісом у сніжну ніч	
(З англійської мови переклав	
Остап Тарнавський)	81
<i>Емма Андрієвська.</i> Казка про Галайла	82
<i>Іван Боднарчук.</i> Покоління зійдуться	86
<i>Докія Гуменна.</i> Ідеї бувають всякі	93
<i>Іван Керницький.</i> Лекція „джудо”	99
<i>Любов Колєнська.</i> Поет	108
<i>Богдан Лепкий.</i> З осінніх рим	112
<i>Марта Тарнавська.</i> Європейський записник	113
<i>Ірина Шуварська-Шумилович.</i> І байдуже про те, що	125
<i>Орест Павлів.</i> Далекий і близький вітчизні	126
<i>Джовнн Формен.</i> На захід, до землі обітованої!	131
<i>Д. Козій.</i> Сковорода - Платон - Епікур	157
Бібліографія праць Г. О. Костюка	168
<i>Петро Одарченко.</i> Документальна праця	
про Лєсю Українку	184
<i>Лариса М. Л. Залєська Онїшкевич.</i> Пророк — остання	
драма Володимира Винниченка	194
<i>Ярослав Розумний.</i> Проблеми людських взаємин у	
„Камінному господарі” Лєсі України	205
<i>Софія Зєрова.</i> Спогади про Миколу Зєрова	211
<i>Уляна Любєвич.</i> Музикальна кам’яниця	254
<i>Д-р Іван Подюк.</i> Я був лікарем Василя Стефаника	262
Подяка	268
Післяслово	269

СЛОВО
ЗБІРНИК
УКРАЇНСЬКИХ
ПИСЬМЕННИКІВ